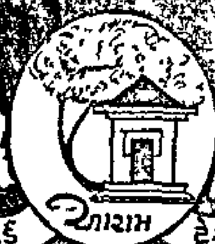
સ્વર્ગસ્થ રાષ્ટ્રીય શાયર શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીને
અમો સ્મરણાંજલિ અર્પીએ છીએ

સ્વ. મેઘાણી તથા શ્રી. રવિશંકર રાવળ, શ્રી કનુ દેસાઈ
તેમજ અન્ય સદ્ગૃહસ્થોએ સર્ટીફીકેટ આપેલ

પચાસ વર્ષથી જૂના દવાખાનામાં વપરાતાં શાસ્ત્રોક્ત રીતે બનાવેલાં અનુભવી યાદગાર **મલમો...**

રજીસ્ટર્ડ આરામ ટ્રેડમાર્ક

વૈદો, ડોકટરો, વકીલો તથા અન્ય સન્માનિત સજ્જનોએ વાપરી ખાત્રી કરી ઉત્તમ ગુણ માટે સર્ટીફીકેટો આપ્યાં છે.

રજીસ્ટર્ડ **પ્રભાત મલમ** કિંમત ૭૦-૦

ખસ, ખુજલી, દાદર, સૂકાં ખરજવાં ચેપી ફોલ્લા, ચાંદાં, માથાનો કોહ, જૂં, ખોરો, શરીર પર ચળ આવવી વગેરે ચેપી દર્દો પર અકસીર મલમ

રજીસ્ટર્ડ **સેવક મલમ** કિંમત ૧૦-૦

લીલાં ખરજવાં, હરસ મસા, ચાંદી (સીફીલીસ) સ્ત્રીઓના પેશાબે ચાંદી (અગન, ખુજલી) દાઝવું, કાન, માથા તથા બાળકોના રતવાનો કોહ, અસ્ત્રો ઉડવો, ઘા, જખમ વગેરે દરદો પર અકસીર મલમ.

દરેક ઠેકાણે મળશે... ઉદાર શરતે એજન્ટો તથા સ્ટોકીસ્ટો નીમવાના છે.

આરામ ફાર્મસી ... અમદાવાદ

દરેક જાણીતા દવાવાળા, ગાંધી તથા પરચુરણ વેપારીઓને ત્યાંથી મળશે.

ઈનામી, સસ્તો, સગવડવાળો, ચર્ની રોડ
સ્ટેશન જેટલો કિંમતી સુંદર વસવાટ

વિક્રમનગર

❋ અમદાવાદથી મુંબઇ જતા મણીનગર અને વટવા સ્ટેશન વચ્ચે વીંઝોલ ગામની વસ્તીને અડીને વટવા સ્ટેશન નજીક વિક્રમનગર વસે છે

❋ વટવા સીન્ડીકેટ અને પુરૂષોતમનગર કે જેના પ્લોટો વેચાઇ ગયા છે તે વિક્રમનગરને અડોઅડ છે, જેથી ત્રણે સાથે મળી એક નાના સરખા શહેર જેવું થશે

❋ મુંબઇથી મહેસાણા સુધી ડબલ લાઇન નખાઈ ઇલેક્ટ્રીક ટ્રેન દોડવાની છે અને રેલ્વેના પાટાથી પૂર્વ પશ્ચિમ ત્રણ ત્રણ માઇલ કોંગ્રેસ સરકાર ઇલેક્ટ્રીક પાવર આપનાર છે જેથી લાઈટ, વોટર વર્કસ, ખેતીવાડી, ટેલીફોન અને બીજા નાના ઉદ્યોગો સારી રીતે ખીલવી શકાશે

❋ પ્લાન જોઈ તમારા પ્લોટ આજે જ વેચાણ કરાવી લ્યો અગર હપ્તાથી ખરીદો

વિક્રમનગરના પ્લોટ મેળવવા મળો

સી. રતીલાલ ત્રીવેદીની કું.

ખાડીઆ ચાર રસ્તા, ન્યુ સ્કૂલ સામે–અમદાવાદ.
મળવાનો ટાઇમ બપોરના ૧૨ થી ૫

સાહિત્યસર્જનનાં છવ્વીસ વરસ

ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં ૮૩ પુસ્તકો

લોકકથાઓ

ડોશીમાની વાતો	૧-૪-૦
સૌરાષ્ટ્રની રસધાર (ભાગ ૧-૫)	૧૩-૦-૦
કંકાવટી (ભાગ ૧-૨)	૩-૦-૦
દાદાજીની વાતો	૧-૦-૦
સોરઠી બહારવટીઆ (ભાગ ૧-૩)	૭-૮-૦
સોરઠી સંતો	૧-૪-૦
સોરઠી ગીતકથાઓ	૧-૦-૦
પુરાતન જ્યોત	૨-૮-૦
'રંગ છે બારોટ !'	૩-૦-૦

લોકગીતો

રઢિયાળી રાત (ભાગ ૧-૪)	૬-૦-૦
ચૂંદડી (ભાગ ૧-૨)	૩-૦-૦
હાલરડાં	૦-૧૦-૦
ઋતુગીતો	૨-૦-૦
સોરઠી સંતવાણી	૩-૦-૦

પ્રવાસ

સૌરાષ્ટ્રનાં ખંડેરોમાં	૧-૮-૦
સોરઠને તીરે તીરે	૦-૮-૦

વિવેચન

લોકસાહિત્ય	૨-૮-૦
લોકસાહિત્ય-પગદંડીનો પંથ	૦-૧૦-૦
ચારણો અને ચારણી સાહિત્ય	૧-૦-૦
ધરતીનું ધાવણ	૩-૮-૦
લોકસાહિત્યનું સમાલોચન	૨-૪-૦

ઇતિહાસ

એશિયાનું કલંક	૨-૮-૦
હંગેરીનો તારણહાર	૦-૮-૦
મિસરનો મુક્તિસંગ્રામ	૦-૧૨-૦
સળગતું આયર્લૅંડ	૦-૧૨-૦
ભારતનો મહાવીર પાડોશી	૦-૧૨-૦
ધ્વજ-મિલાપ	૦-૧૨-૦

જીવનકથા

ઠક્કર બાપા	૦-૪-૦
એ દેશદીપક	૨-૮-૦
દયાનંદ સરસ્વતી	૧-૮-૦
મરેલાંનાં રૂધિર	૦-૧૨-૦
આપણું ઘર	૦-૧૨-૦
આપણા ઘરની વધુ વાતો	૦-૧૨-૦
અકબરની યાદમાં	૦-૧૨-૦
પાંચ વરસનાં પંખીડાં	૦-૧૨-૦

નવલકથા

સત્યની શોધમાં	૩-૦-૦
નિરંજન	૩-૦-૦
વસુંધરાનાં વહાલાં દવલાં	૩-૦-૦
સોરઠ તારાં વહેતાં પાણી	૪-૮-૦
સમરાંગણ	૩-૮-૦
અપરાધી	૪-૦-૦
વેવિશાળ	૩-૮-૦
રા' ગંગાજળિયો	૩-૦-૦
બીડેલાં દ્વાર	૩-૦-૦
ગુજરાતનો જય (ખંડ ૧-૨)	૫-૮-૦
તુલસી-ક્યારો	૪-૦-૦
પ્રભુ પધાર્યા	૨-૮-૦
કાળચક્ર	૨-૦-૦

નાટકો

રાણો પ્રતાપ	૨-૮-૦
રાજા-રાણી	૨-૦-૦
શાહજહાં	૨-૦-૦
વંઠેલાં	અપ્રાપ્ય

ગીતો-કાવ્યો

વેણીનાં ફૂલ	૧-૦-૦
કિલ્લોલ	૧-૦-૦
યુગવંદના	૩-૦-૦
એકતારો	૧-૮-૦
બાપુનાં પારણાં	૦-૧૦-૦
રવીન્દ્ર-વીણા	૨-૮-૦

વારતા

કુરબાનીની કથાઓ	૧-૦-૦
દરિયાપારના બહારવટીઆ	૩-૦-૦
જેલ ઓફિસની બારી	૧-૮-૦
પ્રતિમાઓ	૨-૮-૦
પલકારા	૩-૦-૦
મેઘાણીની નવલિકાઓ (ભાગ ૧-૨)	૬-૮-૦
માણસાઈના દીવા	૨-૮-૦
વિલોપન	૩-૦-૦

લેખસંગ્રહ

વેરાનમાં	૨-૦-૦
પરિભ્રમણ	૩-૮-૦
સાંબેલાના સૂર	૨-૮-૦
પરકમ્મા	૨-૮-૦
માગે મળેલાં	(છપાય છે)

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

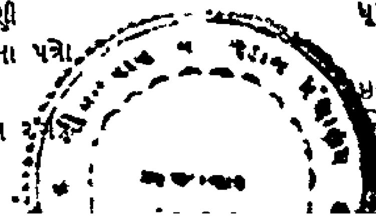
પો. બો. નં. ૯૭૮ મુંબઈ-૧ : પો. બો. નં. ૭૩ અમદાવાદ.

સંપાદક : ઇશ્વરલાલ મો. દવે

સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી સ્મૃતિગ્રંથ : ૯ એપ્રિલ ૧૯૪૭

અનુક્રમ

કિંમત ત્રણ રૂપિયા

ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ

ભીમરાજ બિલ્ડિંગ : ૪૦૫, કાલબાદેવી રોડ, : મુંબઈ-૨.

ફેરનાન્ડીઝ પુલ નીચે : ગાંધી રસ્તો : અમદાવાદ

પ્રકાશક : ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિમિટેડ વતી તારાચંદ માણેકચંદ સ્વામી; ૧૬ શ્રીમાળી સોસાયટી : અમદાવાદ.

મુદ્રક : હરિલાલ મગનલાલ ભટ્ટ : ભારતી મુદ્રણાલય : હરજીવાણી પોળ : ચાર રસ્તા; ખાડિયા; અમદાવાદ

વિજ્ઞાપના વ્યવસ્થાપક: સામયિક પબ્લિસિટી કાં. મોડલ ટૉકીઝ સામે, અમદાવાદ; મહેતા બિલ્ડિંગ, મેરોઝ સ્ટ્રીટ, ફોર્ટ, મુંબઈ.

સંપાદકનું નિવેદન

ઈશ્વરલાલ મોહનલાલ દવે

બે વર્ષ પૂર્વેનો એક દિવસ યાદ આવે છે. અમદાવાદથી બોટાદ જતી ટ્રેનના એક ડબ્બામા હું અને મેઘાણીભાઈ બેઠા હતા. 'ઊર્મિ'ને વધુ સમૃદ્ધ કરવા માટે મેઘાણીભાઈને હું વિનતી કરતો હતો અને 'ઊર્મિ'ને એક સમર્થ માસિક બનાવવાની મારી કલ્પના, ભાવના અને દૃષ્ટિ એમની સમક્ષ મૂકતો હતો. અને પછી બધી ચર્ચાને અંતે એમણે જે સ્નેહ ને મમતાથી આ કાર્ય સ્વીકારેલું તે કદી ભૂલાય તેવું નથી. તે દિવસથી માંડીને અવસાનના છેલ્લા દિવસ સુધી એમણે એકધારી 'ઊર્મિ'ના વિકાસની ચિંતા કરી હતી.

નવી જવાબદારી લેતા એઓ અચકાતા અને જો એકવાર એઓ સ્વીકારતા તો ગમે તે ભોગે એ ચાલુ રાખવી એ એમનો સ્વભાવ હતો. 'ઊર્મિ'માં ખૂબ આગ્રહને અંતે એમણે 'કાળચક્ર' નામની ચાલુ વાર્તા શરૂ કરેલી, વચ્ચે કેટલીકવાર એમને આનો ભાર લાગતો પણ માંદગી વચ્ચેય એમણે એકે હપ્તો લખવો છોડેલો નહિ.

આજે 'ઊર્મિ' માટે એમણે લીધેલો અથાક પરિશ્રમ યાદ આવે છે. આ બે વર્ષમાં એમણે 'ઊર્મિ'ની કાયા પલટી નાખી. એઓ વારંવાર કહેતા 'ઓછામાં ઓછી પાંચ હજારે ગ્રાહક સંખ્યા આપણે પહોંચાડી દેવી જોઈએ.' એ સંખ્યાને અમે પહોંચીએ તે પહેલાં તો એઓ ચાલ્યા ગયા.

માન્યામાં જ નથી આવતું કે મેઘાણીભાઈ અમને છોડીને ગયા. હજી ગઈ કાલે જ જાણે અમે નર્મદા કાંઠે ઊભા ઊભા વાતો કરીએ છીએ, નર્મદાના પ્રવાહમાં હોડી લઈને ખોબલે ખોબલે નર્મદાના મીઠા જલ પીતા કબીર વડે જઈએ છીએ, હજુ તો એમણે ઘણું લખવાનું કહ્યું હતું, તાજેતરમાં એમણે કરેલી એરોપ્લેનની મુંબઈથી દિલ્હી ને દિલ્હીથી અમદાવાદ સુધીની ઝડપી મુસાફરીએ એમના મન ઉપર પ્રસન્નતાની ઊંડી અસર કરી હતી. એનું પ્રવાસવર્ણન એપ્રિલના અંક માટે લખવાના હતા, જઈને તરત ચાલુ વાર્તાનો હપ્તો મોકલી આપીશ એવી ધરપત દેતા હતા. લોકો સમક્ષ વિધવિધ રીતે સાહિત્ય મૂકાવું જોઈએ, એની એઓ નવી યોજના વિચારતા હતા. લોકો પાસે પ્રેમ-શૌર્ય અને ધર્મને પ્રબોધતી વાર્તાઓની ટૂંકી પુસ્તિકાઓ સરલ ભાષામાં સસ્તા દરે જો મૂકી શકીએ તો વિશાળ જનસમુદાય પણ શિષ્ટ સાહિત્યનો રસાસ્વાદ લઈ શકે...પણ આવી આવી બધી વાતો ને યોજનાઓ તો મનની મનમાં રહી અને મેઘાણીભાઈ આદર્યાં અધૂરા મૂકીને ચાલ્યા ગયા. જીવન આટલું બધું ક્ષણભંગુર હોય છે તેનું આ પૂર્વે આવું સ્પષ્ટ દર્શન થએલું નહિ. આ પ્રસંગનું દુઃખ અને વેદના વર્ણવ્યા જાય તેવા નથી. અલમ્.

* * *

આ અંકના સંપાદન વખતે એક દૃષ્ટિને નજર સામે રાખેલી કે મેઘાણીભાઈ અંગે બીજા પત્રોમાં પણ જે આવેલું હોય તેમાંથી પાનાની મર્યાદા સાચવીને લેવા યોગ્ય સામગ્રી બને તેટલી સંગ્રહી લેવી, એ રીતે 'પ્રવાસી', 'ફૂલછાબ' અને બીજા પત્રોમાથી કેટલુંક લીધું છે, એના સંચાલકોના અમે આ માટે આભારી છીએ.

અમે આમંત્રણ આપેલ લેખકો પૈકીમાંથી પણ કેટલાકના લખાણો છેલ્લી ઘડીએ આવ્યા તે કારણે કે પાનાની મર્યાદાને લીધે રાખી લેવા પડયા છે. એઓ અમને દરગુજર કરશે અને એને આવતા અંકે લેવાનો અમે પ્રબંધ કર્યો છે.

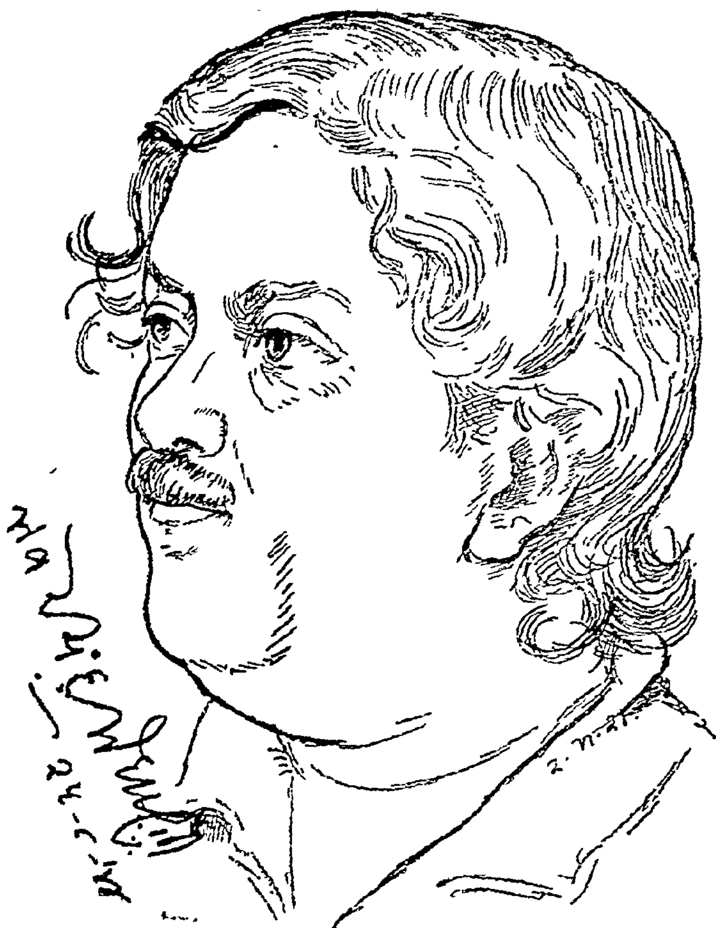

૨

[illegible]

'નર્મદાને તીરે' વાળા લેખની શરૂઆતનો ફકરો
શ્રી મેઘાણીના હસ્તાક્ષરમાં

ઝવેરચંદ મેઘાણી

જન્મ : ૧૭-૮-૧૮૯૬ મૃત્યુ : ૯-૩-૧૯૪૭

સ્મૃતિઅંક

૯ એપ્રિલ, ૧૯૪૭

૧

[illegible]

'નર્મદાને તીરે' વાળા લેખની શરૂઆતનો ટુકડો
શ્રી મેઘાણીના હસ્તાક્ષરમાં

કોણ કોને દિલાસો દેશે?

[શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીના અણધાર્યા મૃત્યુ પછી એમના કુટુંબ ઉપર આવેલા આશ્વાસનના પત્રોમાંથી કેટલાકના થોડાં થોડાં વાક્યો અહીં આપ્યાં છે]

'કોઈ દિવસ આવો કાગળ લખવો પડશે' તે જાણ્યું ન હતું. ઇશ્વરે ફરજ પાડી. મૃત્યુ એમને આપણી વચ્ચેથી ખેંચી ગયું, પણ આવા વીર પુરુષો કોઈ મરણ પામતા નથી. એ તો અમર છે. આખી ગુજરાતે અણમૂલ રત્ન ગુમાવ્યું છે. અને આવડું મોટું દુઃખ આપણે મનુષ્યો જ સહન કરી શકીએ છીએ....આવા વીર પુરુષ, મહાન લોક-સાહિત્યના યોદ્ધા, તેની પાછળ કાયરનાં આંસુ ન હોય. એને ગમતી અંજલિ આપવી જોઈએ. આપણે તેના ખરા હિતેચ્છુ હોઇએ તો એમને કોઈ દિવસ કોઇ રડે તે પસંદ નહોતું. એમણે બધાને હસાવ્યા છે, રડાવ્યા નથી. તેથી અમે મહાન ઇશ્વરને ખૂબ શ્રદ્ધાથી પ્રાર્થના કરી કે ઇશ્વર, અમારું ગુજરાતનું રત્ન તેં ચોરી લીધું છે તો તેનું ખૂબ જતન કરજે અને કોટિ કોટિ કલ્યાણ કરજે. અહીં જેમ પુજાતા'તા તેમ તેની પૂજા કરજે.'

—કમળાબહેન શુકલ

*

'એમની સાથેના અનેક પરિચયોનાં સંસ્મરણો કે એમના પુરુષાર્થની અનેકગણી મોટપ બતાવવાનું આ સ્થાન નથી. પણ તમને થતા દુઃખનો સમભાગી થવા આ લખી જવાય છે. તમને આશ્વાસન આપતાં જ રડી જવાય, ત્યાં શું લખું?....સૌ ભેગાં બેસી રડયા વિના એમને અને એમનાં કાર્યોને તેમ જ સંકલ્પોને સ્મરીને તર્પણ કરજો. રડીને એના આત્માને દુઃખી ન કરશો. એ તો કોમળતાની જ મૂર્તિરૂપ હતા. તમારું—સ્વજનોનું કે બાળકોનું—રડવું એ ક્યાંયે ય સહી ન શકે. માટે જ ખામોશ રાખી મનોબળ કેળવજો.'

—અંબાશંકર ભટ્ટ

*

'...ગુજરાતનું આ અમૂલું રત્ન અકાળે ઝૂંટવી લેવાનું દૈવને શાથી ગમ્યું હશે? ...તેમની ખોટ તો આખા ગુજરાતને સાલવાની છે. શ્રી. મેઘાણી એ તો ગુજરાતની મૂડી હતા. એમના વિયોગે ગુજરાતને ગમગીન બનાવી મૂક્યું છે. એમની ખોટ કોણ પૂરશે?'

—રવિશંકર વ્યાસ

*

'છોકરાં નિશાળેથી આ શું ખબર લાવ્યાં? આવી દારુણ બીના શે માની જાય? મહાદેવભાઇની ખબર આવી તે સાંજે અનુભવ્યો હતો તેવો આંચકો અનુભવું છું. મગજ બહેર મારી જાય છે.

'આટઆટલાં અસંખ્ય આત્મીયોને અને મિત્રોને, તમને સૌને મેલીને—એમના જીવનકાર્યને અધૂરે સંકેલીને—આમ કેમ ચાલી નીકળે? ઇશ્વરને આ શું સૂઝયું? દુનિ-

ચાભરમાં એકેએક ગુજરાતી કુટુંબ આ સાંભળીને આંચકો અનુભવશે ને રડશે. ગુજરાત ખરેખર રાંકડી, રતન એને રહ્યું નહિ.

'કયા શબ્દોમાં તમને સાન્ત્વન આપું, કે મારો શોક અને અંગતહાનિની લાગણી વ્યક્ત કરું તે મને સૂઝતું નથી.'

—સ્વામી આનંદ

*

'મારો એમની સાથેનો સંબંધ ત્રણ વરસનો ટૂંકો જ છે. પરંતુ વર્ષો જૂનો હોય તેટલો ગાઢ અને મીઠો હતો. મારા લેખનમાં એમણે પુત્રના લેખનમાં રસ લે તેટલો લીધો છે એટલું હેત મેં પણ અનુભવ્યું છે.....હું જ આશ્વાસન શોધું છું ત્યાં તમને કયે મોઢે આશ્વાસનના શબ્દો લખું?'

—ઈશ્વર પેટલીકર

*

'શું લખું?

'હૃદય રડી રહ્યું છે. આમ અચાનક આપણી વચ્ચેથી એ ચાલ્યા જશે એની કોણે કલ્પના કરી હશે?.... લગભગ વીશ વર્ષ પહેલાં મારા પિતાના અવસાન પછી કોઈને માટે આવું તીવ્ર દુ:ખ લાગ્યું નથી. એમની સુજનતાની યાદ હૃદયને હીબકાવ્યા જ કરે છે.... આટલા બધા માણસોના હૃદયમાં મૈત્રીની, લાગણીની ચિરંજીવ સુવાસ મૂકનાર સ્નેહમૂર્તિને આમ અચાનક ખંડિત કરનાર મૃત્યુને શું કહેવું?

'કાલે જ, શનિવારે બોટાદથી લખેલો એમનો પત્ર મળ્યો. એ જ સ્નેહ છે; એ જ મીઠાશ છે જોઉં છું ને રડું છું.'

—દિલીપ કોઠારી

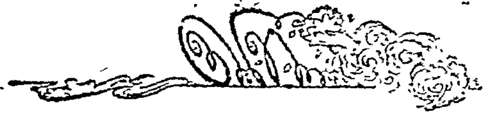
*

'મેઘાણીભાઈ જઈ જ કેમ શકે?....મેઘાણીભાઈ જેમ હજારોના તેમ મારા પણ વહાલસોયા ભાઈ હતા. એમની સાથેનો મારો વર્ષોનો સંબંધ એકધારી મધુરપથી મીઠો બન્યો હતો. એમની દાનાઈ, મનમીઠપ, રખાવટ, ખાનદાની અને વાત્સલ્ય, આ નુગરા સમયમાં, કેટલાં બધાં વિરલ છે? મેઘાણીભાઈ જતાં મારી તો જાણે પાંખ કપાઈ ગઈ હોય એવો હું થઈ ગયો છું. કાળી રાત્રે ય કામ આવી શકે તેવો મારો તો ભાઈ ગયો!'

—મનઃસુખલાલ ઝવેરી

*

'ગઈ કાલે સાંજે શ્રી. મણીભાઈએ આઘાત કરનારા સમાચાર મોકલ્યા. પહેલાં હું માની શકયો નહિ. ખાત્રી કરવા તેમને ઘેર ગયો, અને વાત સાચી ઠરી છતાં કોઈ તેને ખોટી ઠરાવે તેવી મનીષા રહ્યા કરી. રાત આખી તેમના વિચારો આવ્યા. મનને હળવું કરવા સવારે તાર કર્યો છે. પણ તમને હું શું આશ્વાસન આપી શકું? એવો સજ્જન, એવો મિત્ર, અરે એવો માનવી સૌરાષ્ટ્રને ફરી સાંપડવો મુશ્કેલ છે. મારો તો

સગો ભાઈ ગયો હોય એવું લાગે છે....એમને યોગ્ય શાંતિ અને ગંભીરતા જાળવજો. પ્રભુ પોતાના ભક્તોને છોડી નહિ દે. દુનિયા એમને સમજવા જેવી સ્થિતિમાં આવી ત્યારે એણે અમરપંથ લીધો. પચીશ વર્ષ વધુ કહાડયાં હોત તો ગુજરાતના એ ટાગોર હતા. જીવનભર ઝૂઝતા એ આત્માએ શાંતિ માટે કદી વલખું ન મારતાં ધપાવ્યે રાખ્યું, અને છેવટ ઈશ્વરી શાંતિ લઈ લીધી.'

—રવિશંકર રાવળ

*

'....સગા ભાઈના મૃત્યુ જેટલો શોક થયો....લોકસાહિત્ય જાણે રાંડી પડ્યું.... કવિ–લેખકો આવશે અને જશે, પણ મેઘાણીભાઈ થવાના છે? મેઘાણી તો એક જ.... મેઘાણીભાઈની સાહિત્યવસંત હવે જ મોર મહેકતી હતી. પણ પેલા કાવ્યની જેમ—He is gone when our need was the sorest. જ્યારે એમની પૂરી જરૂર હતી ત્યારે જ એ ગયા.'

—દેશળજી પરમાર

*

'એમનો વારસો લેવાની ગુજરાતભરમાં કોઈની શક્તિ નથી. ભારે થઈ છે. વિચાર કરતાં મતિ મૂંઝાઇ જાય તેવું છે. તમે સૌ તો કૈંક સ્વપ્નાં હજી સેવી રહ્યાં હતાં પણ ઈશ્વરેચ્છા એ કોઈ જબરજસ્ત નિર્માણની વસ્તુ જણાય છે....આવે પ્રસંગે વધુ તો હું પણ શું લખું? મને અપંગતા આવી ગઈ હોય તેવું જણાય છે.'

—ગૌરીશંકર જોશી

*

'કવિઓ કરતાં કવિતા વધુ દુઃખી થઇ હશે. કવિનું આશ્વાસન કવિતા હશે. ત્યારે કવિતાને આશ્વાસન કોણ આપશે?'

—હરિલાલ ઉપાધ્યાય

*

'એમનું દેહચિત્ર અને એમના ધીમા દર્દભર્યા અવાજના ભણકાર મન આગળથી ખસતા જ નથી.'

'એમના જવાથી શી ખોટ પડી છે તે આજે નહિ એટલી ભવિષ્યમાં સમજાવાની છે. સ્વજનો ને સ્નેહીઓના અંતરમાં પડેલા ઘા કાળ એના અદૃષ્ટ મલમથી રૂઝાવશે તે દહાડે પણ દેશની એ ખોટ તો અણપૂરી જ રહેવાની છે.'

—બચુભાઇ રાવત

*

'સોમવારે બપોરે આકાશમાંથી વજ્ર પડયું હોય તેવા ભાઈના દેવ થયાના સમાચારે મને વ્યગ્ર કરી મૂક્યો. હજી એ મારી આંખ પાસેથી ખસતા નથી. શા સારુ એમણે ગયા જ વર્ષમાં આટલો બધો પ્રેમ વધાર્યો અને મને દુઃખી કરી મૂક્યો એ હું વિચારું છું ને આશ્ચર્ય થાય છે!

ચાલરમાં એકેએક ગુજરાતી કુટુંબ આ સાંભળીને આંચકો અનુભવશે ને રડશે. ગુજરાત ખરેખર રાંકડી, રતન એને રહ્યું નહિ.

'કયા શબ્દોમાં તમને સાન્ત્વન આપું, કે મારો શોક અને અંગતહાનિની લાગણી વ્યક્ત કરું તે મને સૂઝતું નથી.' —સ્વામી આનંદ

*

'મારો એમની સાથેનો સંબંધ ત્રણ વરસનો ટૂંકો જ છે. પરંતુ વર્ષો જૂનો હોય તેટલો ગાઢ અને મીઠો હતો. મારા લેખનમાં એમણે પુત્રના લેખનમાં રસ લે તેટલો લીધો છે. એટલું હેત મેં પણ અનુભવ્યું છે.....હું જ આશ્વાસન શોધું છું ત્યાં તમને કયે મોઢે આશ્વાસનના શબ્દો લખું?' —ઈશ્વર પેટલીકર

*

'શું લખું?

'હૃદય રડી રહ્યું છે. આમ અચાનક આપણી વચ્ચેથી એ ચાલ્યા જશે એની કોણે કલ્પના કરી હશે?.... લગભગ વીશ વર્ષ પહેલાં મારા પિતાના અવસાન પછી કોઈને માટે આવું તીવ્ર દુ:ખ લાગ્યું નથી. એમની સુજનતાની યાદ હૃદયને હીબકાવ્યા જ કરે છે.... આટલા બધા માણસોના હૃદયમાં મૈત્રીની, લાગણીની ચિરંજીવ સુવાસ મૂકનાર સ્નેહમૂર્તિને આમ અચાનક ખંડિત કરનાર મૃત્યુને શું કહેવું?

'કાલે જ, શનિવારે બોટાદથી લખેલો એમનો પત્ર મળ્યો. એ જ સ્નેહ છે, એ જ મીઠાશ છે જોઉં છું ને રડું છું.' —દિલીપ કોઠારી

*

'મેઘાણીભાઈ જઈ જ કેમ શકે?....મેઘાણીભાઈ જેમ હજારોના તેમ મારા પણ વહાલસોયા ભાઈ હતા. એમની સાથેનો મારો વર્ષોનો સંબંધ એકધારી મધુરપથી મીઠો બન્યો હતો. એમની દાનાઈ, મનમીઠપ, રખાવટ, ખાનદાની અને વાત્સલ્ય, આ નુગરા સમયમાં, કેટલાં બધાં વિરલ છે? મેઘાણીભાઈ જતાં મારી તો જાણે પાંખ કપાઈ ગઈ હોય એવો હું થઈ ગયો છું. કાળી રાત્રેય કામ આવી શકે તેવો મારો તો ભાઈ ગયો!' —મનઃસુખલાલ ઝવેરી

*

'ગઈ કાલે સાંજે શ્રી. મણીભાઈએ આઘાત કરનારા સમાચાર મોકલ્યા. પહેલાં હું માની શક્યો નહિ. ખાત્રી કરવા તેમને ઘેર ગયો, અને વાત સાચી ઠરી છતાં કોઈ તેને ખોટી ઠરાવે તેવી મનીષા સ્હ્યા કરી. રાત આખી તેમના વિચારો આવ્યા. મનને હળવું કરવા સવારે તાર કર્યો છે. પણ તમને હું શું આશ્વાસન આપી શકું? એવો સજ્જન, એવો મિત્ર, અરે એવો માનવી સૌરાષ્ટ્રને ફરી સાંપડવો મુશ્કેલ છે. મારો તો

સગો ભાઈ ગયો હોય એવું લાગે છે....એમને યોગ્ય શાંતિ અને ગંભીરતા જાળવજો. પ્રભુ પોતાના ભક્તોને છોડી નહિ દે. દુનિયા એમને સમજવા જેવી સ્થિતિમાં આવી ત્યારે એણે અમરપંથ લીધો. પચીશ વર્ષ વધુ કહાડ્યાં હોત તો ગુજરાતના એ ટાગોર હતા. જીવનભર ઝૂઝતા એ આત્માએ શાંતિ માટે કદી વલખું ન મારતાં ધપાવ્યે રાખ્યું, અને છેવટ ઈશ્વરી શાંતિ લઈ લીધી.'

—રવિશંકર રાવળ

*

'....સગા ભાઈના મૃત્યુ જેટલો શોક થયો....લોકસાહિત્ય જાણે રાંડી પડ્યું.... કવિ–લેખકો આવશે અને જશે, પણ મેઘાણીભાઈ થવાના છે? મેઘાણી તો એક જ.... મેઘાણીભાઈની સાહિત્યવસંત હવે જ મોર મહેકતી હતી. પણ પેલા કાવ્યની જેમ—He is gone when our need was the sorest. જ્યારે એમની પૂરી જરૂર હતી ત્યારે જ એ ગયા.'

—દેશળજી પરમાર

*

'એમનો વારસો લેવાની ગુજરાતભરમાં કોઈની શક્તિ નથી. ભારે થઈ છે. વિચાર કરતાં મતિ મૂંઝાઇ જાય તેવું છે. તમે સૌ તો કૈંક સ્વપ્નાં હજી સેવી રહ્યાં હતાં પણ ઈશ્વરેચ્છા એ કોઈ જબરજસ્ત નિર્માણની વસ્તુ જણાય છે....આવે પ્રસંગે વધુ તો હું પણ શું લખું? મને અપંગતા આવી ગઈ હોય તેવું જણાય છે.'

—ગૌરીશંકર જોશી

*

'કવિઓ કરતાં કવિતા વધુ દુઃખી થઇ હશે. કવિનું આશ્વાસન કવિતા હશે. ત્યારે કવિતાને આશ્વાસન કોણ આપશે?'

—હરિલાલ ઉપાધ્યાય

*

'એમનું દેહચિત્ર અને એમના ધીમા દર્દભર્યા અવાજના ભણકાર મન આગળથી ખસતા જ નથી.'

'એમના જવાથી શી ખોટ પડી છે તે આજે નહિ એટલી ભવિષ્યમાં સમજાવાની છે. સ્વજનો ને સ્નેહીઓના અંતરમાં પડેલા ઘા કાળ એના અદૃષ્ટ મલમથી રૂઝાવશે તે દહાડે પણ દેશની એ ખોટ તો અણપૂરી જ રહેવાની છે.'

—બચુભાઇ રાવત

*

'સોમવારે બપોરે આકાશમાંથી વજ્ર પડ્યું હોય તેવા ભાઈના દેવ થયાના સમાચારે મને વ્યગ્ર કરી મૂક્યો. હજી એ મારી આંખ પાસેથી ખસતા નથી. શા સારુ એમણે ગયા જ વર્ષમાં આટલો બધો પ્રેમ વધાર્યો અને મને દુઃખી કરી મૂક્યો એ હું વિચારું છું ને આશ્ચર્ય થાય છે!

'મારી પાસે જે સાહિત્યધન હતું તે હજી તો વારસામાં મારે એમને ઘણું આપી દેવાનું હતું અને એ વધારે જીવશે અને મારા દિવસો ભરાઇ ચૂકયા માનીને હું ઋણમુક્ત થવા ધારતો હતો એવામાં આ ભુસ્કો પડ્યો છે.

'મારી બહેનને એ ગીતો લઈ જવાનો વાયદો કરી ગયા છે. મને જૈનમંદિરો નિરાંતે ફરી જોવાનું કહી ગયા છે. ભૂગર્ભ રહેલા બે રાજદ્વારી મિત્રોની મારી સાથે વાતો સાંભળવાનું એણે વચન આપ્યું છે અને કાઠિયાવાડની જેમ વાઘેલાઓના ગુજરાતના વંશજોની વાતો ખીલાવીને એમની પાસે લખાવવાની મેં આશાઓ સેવી છે. હવે એ ક્યાં મળવાના?

'મારે ઈશ્વરકૃપાએ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં ઘણા મિત્રો છે. પણ એના જેવો જ્વલંત, જીવંત, વીર અને બુલંદ—સાચા હૃદયનો અને સમર્થ તો કોઇ નથી.

'ગુર્જરી એના જવાથી રાંક બની ગઇ છે અને સભાગૃહો સૂનાં પડયાં છે.'

—હરિપ્રસાદ મ. દેસાઈ

*

'ડૉ. મેઘાણી પછી શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણી પણ આટલા જલદી અને અણધારી રીતે ઊપડી જશે એવી કોણે કલ્પના કરી હોય? એમનું મરણ ગૂજરાતી સમાજને ન પૂરાય એવી ખોટ છે. કવિઓ, લેખકો વાર્તાકારો તો ઘણાયે પાકશે, પણ શ્રી. મેઘાણી જેવા સહૃદય અને સંસ્કારી કવિ-લેખક-વાર્તાકાર વિરલ જ રહેશે. 'ઊર્મિ'માં આવતી એમની નોંધો અને નિઃસંકોચ ટીકાઓ બહુ આદરપૂર્વક વાંચતો.

'એમનાં કાવ્યો તો કાનમાં, જેટલીવાર સાંભળીએ તેટલીવાર, પહેલીવાર સાંભળીએ તેવાં જ મીઠાં અને ફરીવાર સાંભળવા જેવા લાગે છે. એમનો ઘેરો બુલંદ અવાજ વર્ષો પહેલા સાંભળ્યો હતો, પણ આજે યે ભુલાય નહીં એવો કાન પર ચોટેલો છે.

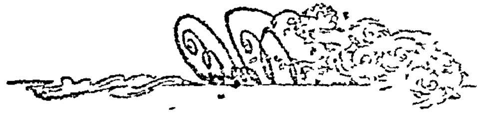
'એમના જેવા 'કાળચક્ર'ના અચાનક અને પહેલા ફેરામાં જ પીસાઈ જાય, અને મારા જેવા એની સતત ચાલતી ઘંટીમાં યે દળાય નહીં એ પણ એક વિચિત્રતા જ છે ને? એક બાજુથી એમના જવાનો ખેદ થાય છે, બીજી બાજુથી અદેખાઈ આવે છે.'

—કિશોરલાલ મશરૂવાળા

*

'એમની વહાલભરી હસતી આંખો આજેય મારા સામું હસી રહી છે. ગુજરાત ઉપર એમનો ઉપકાર ઓછો નથી. એમની ભારવાહિની કવિતા અને વીરરસથી ઊભરાતી વાર્તાઓએ ગુજરાતી ભાષામાં કાંઈ અનેરું તેજ આણ્યું છે.

'મેઘાણી' અટક તો ઘણાની યે હશે, પરન્તુ મેઘાણી નામ ઉચ્ચારતાં એક જ 'મેઘાણી', જ્યાં જ્યાં ગુજરાતી વસે છે તેમના ખ્યાલમાં આવે છે, તે મેઘાણી શરીરથી આજે આપણી વચ્ચેથી ગયા.

'અડાસ અને કરાડીના વીરત્વની મોતીભાઈ વિણુ પાસેથી વાતો સાંભળવા ભાઈ મેઘાણી ભરૂચ આવીને ત્રણ ચાર દિવસ રહેવાના હતા. અને એ વાતો એમની લાક્ષણિક શૈલીમાં ઉતારીને ગુજરાતનું વીરત્વ જગત આગળ મૂકવાના હતા. ભવિષ્યમાં અડાસ અને કરાડીની કથાઓ લખાશે, પરન્તુ ઝવેરચંદભાઈની ભાષામાં કોઈ ઉતારી શકશે ખરું ?

—ચંદુલાલ મ. દેસાઇ

*

'મેઘાણીભાઈનું અવસાન ! મન માની શક્યું નહિ. માંદગી તો નાની મોટી એમને ઘણા દિવસોથી ચાલતી હતી, પણ અમારા; ગુજરાતના સાહિત્યકારોના, અને આખી જનતાના મનમાં એ એટલા બધા જીવતા હતા કે તેમનું અવસાન માન્યું ન જાય....સાહિત્યમાં બહુ થોડા સાહિત્યકારો વિરોધી અભિપ્રાયવાળા તરફ આદર કે મીઠાશ રાખી શકે છે. એ ગુણ મેઘાણીભાઇના હૃદયમાં છલોછલ ભર્યો હતો. તેમની સાથે તીવ્રમાં તીવ્ર મતભેદ ધરાવનારાઓ, અને મતભેદને બહુ તીક્ષ્ણ રીતે પ્રગટ કરનારાઓને પણ તેમની મીઠાશે, તેમની નમ્રતાએ જીતી લીધા હતા. બધાના એ માનીતા હતા. ઘણાના એ લાડીલા હતા. તેમની શૈલી દહાડે દહાડે નવા પ્રદેશો અને નવાં શિખરોને સર કરતી જતી હતી. અને વડોદરામાં એમના પુસ્તકનું બહુમાન થયું એ બધા સાહિત્યકારોનો ઉત્સવ હતો. તેમની પ્રગતિકારક પ્રતિભા ઉપર વધારે સારાં ફળ ઊતરે એવી અપેક્ષા થતી હતી ત્યારે જ એમણે જીવનની બાજી સંકેલી લીધી, એ આખા ગુજરાતને મોટી ખોટ ગઈ છે.

'અત્યારે તો એમની ખોટ પુરાય તેવું દેખાતું નથી.'

—રામનારાયણ વિ. પાઠક

*

'હું હમેશાં તેમને તાબયત જાળવવા કહેતો અને છેલ્લી મુલાકાત પહેલાંની મુલાકાતમાં મેં એમને સમુદ્રપારના પ્રવાસે જવા આગ્રહ કરેલ. તે વિચાર તેમને ગમ્યો હતો. પણ ગરીબ હિંદના ગરીબ રાષ્ટ્રકવિને એવો યોગ ક્યાંથી સાંપડે ?.... હું 'ફૂલછાબ'માં હતો તે દરમિયાન એ મહાન પુરુષે મારું સ્વમાન ન ઘવાય તેની કાળજી રાખી હતી. "ડુંગરા દૂરથી રળિયામણા" એ કહેવત એમણે ખોટી પાડી હતી. જેમ નજીક જઈએ તેમ તેમનું રળિયામણાપણું વધતું જતું હતું. આઘેથી જાણેલી મહત્તા પાસે જતાં હજારોગણી ગુણાતી હતી. એમણે કોઈની સેવા ન લીધી અને સાથરે પડવાને બદલે એકાએક સિધાવ્યા. હું ધારું છું કે તેમને પોતાને જે રીતે અણધાર્યું પોતાનું મૃત્યુ થયું છે તે જાતનું મૃત્યુ ગમ્યું હશે.'

—મોહનલાલ રૂપાણી

*

'ગુજરાતે જ નહિ, માત્ર કાઠિયાવાડે જ નહિ પરંતુ સમસ્ત હિંદે લોકજીવનના એક સાચા તપસ્વી ખોયા છે. તેઓની લોકસાહિત્ય અંગેની અવિરામ ઉપાસના અને કથીરમાંથી કંચન બનાવવાની હથોટી આજે તો કોઈનામાં હું જોતો નથી.' —જમિયત પંડ્યા

*

'...ઉત્કૃષ્ટ માણસાઈનો દીવો હોલવાઈ ગયો? આજથી ઝવેરચંદભાઈ અમર બન્યા. ઝવેરચંદભાઈ કદી મરશે જ નહિ અત્યાર સુધી એમનાં પગલાં પૃથ્વીમાતા ઝીલતી હતી, હવે જેને જેને ગુજરાતી ભાષા આવડતી હશે એની સૌની જીભને ટેરવે એ સદા ય રમણ કરશે. હજારોના હૈયાને ટાઢક આપનારનો આત્મા અખંડ શાંતિ અનુભવે એવી પ્રાર્થના' —ઉમેદભાઇ મણિયાર

*

'...જીવનભર ભાઈ ઝવેરચંદભાઈ યોદ્ધા રહ્યા હતા. એમણે મુસીબતોને ગણકારી ન હતી અને અનેક પરાજયોને વિજયમાં પલટાવ્યા હતા....આશ્વાસનના શબ્દો લખવાની હિમ્મત નથી થઈ શકતી. તીવ્રતમ વેદના એક અતિ પવિત્ર વસ્તુ છે. તેની સમક્ષ તો નીચે મસ્તકે મૌન જ હોય' —ઝીણાભાઇ દેસાઈ

*

'શ્રી મેઘાણીભાઈ આપણી વચ્ચે નહિં હોય એ ખ્યાલ મગજ પકડી શકતું નથી. જગતમાં જ્યાં જ્યાં દુઃખ તેઓ ભાળતા—તેમનું હૃદય અનુકંપાબુદ્ધિથી હલી ઊઠતું. તેવી જ રીતે પ્રેમ, શૌર્ય અને એવી ભાવના પ્રકટ થતી ત્યાં મેઘાણીભાઇ ભાગ્યે જ તેના પ્રત્યાઘાતો અનુભવ્યા સિવાય—હલી ઊઠયા સિવાય રહી શકતા ભાવનાની અને વિનમ્રતાની સાક્ષાત મૂર્તિ આપણી વચ્ચેથી ચાલી ગઈ.' —ઉછરંગરાય ઢેબર

*

'ગુજરાતના સંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય મારફત તેઓ સેવા આપી શકે એવું સ્વપ્ન તો હવે સદાને માટે સ્વપ્નું જ ના?' —ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર

*

'કુદરતનો ક્રૂર ઘા આપણને લાગી ચૂક્યો આવી પડેલી આફતની વેદના શબ્દમાં પણ વ્યક્ત થઈ શકે નહિ.' —હરભાઇ ત્રિવેદી

*

'ભારતના એક જીવનોપાસક, લોકસાહિત્યક, લેખક અને રાષ્ટ્રકવિ પોતાના દેહને મૂકીને અનન્તમાં લીન થઈ ગયો! કેટલા બધા લોકોનાં જીવનમાં રસ, શક્તિ અને આનંદ એણે પેદા કર્યો હતો?'

એમનું જીવનકાર્ય તો વધશે અને વધશે જ.

કહેવાય છે—

તેલ જલે બધી જ્યોત પાજકે
કાં મરણીં અમરતા હી ન ખરી ! (તાંબે)

તેલ બળે છે, પણ જુઓને, જ્યોતિ પ્રજ્વલિત થઇ રહી છે. મરણમાં આ અમરતા ખરી કે નહિ ?'

— અચ્યુત દેશપાંડે

*

'ભાઇનો પ્રેમ ને તેમની મહાનુભાવતા આ જિંદગીમાં હું ભૂલી નહિ શકું. તેમણે એક પણ ચોપડી ન લખી હોત તોયે તે સ્વયં માન ને પૂજ્યતાના અધિકારી હતા. 'શાહજહાં'ની આ કડીઓ ગૂંજતાં મને હમેશાં ભાઈની સ્મૃતિ તાજી થતીઃ—

તોમાર કીર્તિર ચેયે તુમિ જે મહત
તાઈ તવ જીવનેર રથ
પશ્ચાતે ફેલિયા જાય કીર્તિરે તોમાર બારંબાર !'

—મકરન્દ દવે

*

'આ સમાચારે જગાવેલો સક્ષોભ મારા ચૈતન્યમાંથી હજી યે પૂરો ઓસર્યો નથી....હું જરા વિચિત્ર માણસ છું. તત્ત્વજ્ઞાને મને જીવનના પ્રત્યયો—સુખદુઃખ, જરા, મૃત્યુ, વગેરે પ્રત્યે થોડો અચેત બનાવી દીધો છે. એટલે કોઈના અવસાનના સમાચારથી —સ્વજનના પણ અવસાનથી—હું અસ્વસ્થ બનતો નથી. પણ જિંદગીમાં બે અનુભવો એવા મળ્યા છે કે જ્યારે તદ્દન સામાન્ય માણસના કરતાં પણ વધુ પ્રમાણમાં સ્વસ્થતા ગુમાવી બેઠો છું અને દિવસો સુધી તે ફરી મેળવી શક્યો નથી—એક ખાંસાહેબ અબ્દુલ કરીમખાંનું અવસાન અને બીજું મેઘાણીભાઈનું.'

—રવિશંકર મહેતા

*

'બાપુજી જન્મ્યા, જીવી જાણ્યા. તે કરોડો રૂપિયા મૂકી ગયા છે. કરોડો રૂપિયા મૂકી જનારને તેનાં સગાઓ મહિનો, છ મહિના, વરસ યાદ કરે. પછી તો કહેવત પ્રમાણે

દિન ગણંતા માસ ગયા, વરસે આંતરિયાં,
સૂરત ભૂલી સાયબા, નામે વિસરિયાં.

એવી વાતો છે. બાપુજી તો અબજોની દોલત મૂકી ગયા. લાખો માણસો વંશપરંપરા યાદ કરશે. એ દોલતનો હિસાબ નથી.... કાઠિયાવાડ, ગુજરાતમાં એવા વીર હમણાં પાક્યા નથી. મારો પરિચય તેની સાથે ઘણો હતો. તમોને તો તેની ખોટ ઘણી લાગે, પણ જે માણસ તેને સમજી શકેલ છે તેને કેટલું લાગે તે તો પોતે જ કલ્પી શકે....તેઓ મરદાઇથી જીવ્યા છે, ને તમો મરદાઇથી જીવી જાણો. એટલું જ તમારા માટે ઘણું છે. સમજુ તો દુઃખના ડુંગરા ઓળંગે. પણ તેની દુઃખની બીના કોઈ સમજી શકે નહીં એનું નામ બહાદુરી છે. બાપુજી શૂરવીરતાથી જીવ્યા; મરણ પણ શૂરવીરતાથી થયું. જીવન

જીવવાની કળામાં શૂરવીરતાનો અંશ હોવો જોઇએ....એવા પિતા સૌને હજો, કે કીર્તિના ડુંગરા મૂકી ગયા.'

—નાગજી કેશવજી

*

'અવસાનથી કેવળ તમે જ અનાથ નથી થયા. કાઠિયાવાડનો ઝળકતો તારો ખરી ગયો છે ગુજરાતી સાહિત્ય કંગાળ બન્યું છે. એમનો શોક બીજા સાહિત્યકારથી અનોખી રીતે ઘેર ઘેર પળાશે, કારણ કે એમનું સાહિત્ય આમજનતાનું સાહિત્ય હતું. એમાં સ્ત્રીઓ, બાળકો, નીચલા થરના માનવીઓ—બધાંનો સમાવેશ હતો... દુઃખમાં ડગી જવામાં આપણી કાયરતા છે. ઉર્દૂમાં કહેવત છે કે, મુસીબત માશુક હૈ-મર્દો કો હી ઢુંઢતી ફિરતી હૈ'

—સુમન્ત કોઠારી

*

"He is not dead; he sleeps well......He has just awakened from the fever of life."

—મનુભાઇ વૈદ્ય

*

'હું તો એટલું જ કહું છું કે એ છૂટી ગયા. આ સંસાર અત્યારે જીવવા જેવો નથી. દુનિયામાં કયાં ય જંપ નથી. સુખ નથી, તેમાંથી એ સદ્ગત છૂટી સુખી થયા છે.'

—ચંદ્રવદન મહેતા

*

'અમારાં હૈયાં તો માનવા ના જ પાડે! પરંતુ એ આત્મવંચના કયાં સુધી ટકે? શને અમે બધાં લોગાં મળ્યાં ત્યારે તમારાં બધાંની વાતો કરી-ચિંતા કરી-કરુણ અસહાયતા અનુભવી. ઇશ્વરની દયામયતામાંથી શ્રદ્ધા ડગી ગઇ.' —હિંમતલાલ શુકલ

*

'અરેરે, પ્રભુ આવા ગુલાબી માણસ તેમ જ દુનિયામાં જેમની ઘણી જરૂર હોય છે તેમને તું શા માટે બોલાવી લે છે?.... પરમાત્મા તે મરનારના આત્માને સદ્ગતિ આપો ને ફરીવાર આપણી જ ભૂમિ-કાઠિયાવાડમાં અવતાર લઇ અપૂરી લીલા પૂરી કરો'

—લાલદાસજી માવજીરામ

*

'મને તો મરણ કોઠે પડી ગયાં છે. પણ ખામણામાં આવે પ્રસંગે જે સ્થિતિ થતી તે અનુભવું છું. ચેન પડતું નથી. આજ સવારે નીકળી આવવાનો વિચાર હતો પણ મારી પોતાની જ મનની સ્થિતિ થાળે પાડવા એક દિવસ રોકાઈ ગયો....એંશી સો વરસે પિતાનું છત્ર જાય તોયે લાગે, ત્યારે આ તો એકાએક તાલી અપીને ચાલ્યા ગયા! માન્યામાં જ આવતું નથી. આખા ગુજરાતને આ ઘા લાગશે....ઠેરઠેર એમણે ગુજરાતમાં માયા જગાડી છે પ્રભુ આગળ અવાક હૃદયથી આવે પ્રસંગે ઊભા રહીને શ્રદ્ધાનું બળ માગવાનું છે. Meghani is dead, long live Meghani.' —ઉમાશંકર જોષી

*

દક્ષિણ ગુજરાતનાં લોકગીતો

સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી

*[શ્રી. મેઘાણીનો આ છેલ્લો સંપૂર્ણ લેખ છે. લેખ સાથેના-એમના અવસાનના આગલા દિવસે મળેલા પત્રમાં 'સંસ્કૃતિ' માટે અપાર આત્મીય ભાવના શબ્દો હતા : 'મારો લેખ શરીર કામ કરતું હશે ત્યાં સુધી તો દર અંકે હાજર થશે.' (બોટાદ: તા. ૭-૩-૧૯૪૭) દુર્ભાગ્યે આ જ લેખ તેમના નામ અગાઉ 'સ્વર્ગસ્થ' મૂકીને છાપવો રહે છે......લેખને અંતે એમણે જે 'ચાનક'ની વાત કરી છે તે ગુજરાતના ખૂણેખૂણાના અનેક નવનવા અભ્યાસીઓને લાગશે એવી આશા રાખીએ. તંત્રી]

એવું તો ભાગ્યે જ કહી શકો, કે મુંબઈ નગરીની પ્રિન્સેસ-સ્ટ્રીટના ફૂટપાથ પર ગુજરાતનાં સાતસો જેટલાં લોકગીતો તમને ખરે મધ્યાહ્ને ઓચિંતાં સામાં મળશે. સંતરાં, મોસંબીની ટોપલીઓ, કાંચકા રમકડાંની રેંકડીઓ, હજામત કરવાના સાબૂ, દીકરીની યાચના કરતાં ડોસાંડગરાં; કોઇક દાક્તર અગર વકીલ, એવાં તો કૈંક આવી અફળાય; પણ એકીસાથે સાતસો લોકગીતોનું શું ગજું, કે ગુર્જર સાગરપટ્ટી પરનાં કમોદનાં ખેતરોમાંથી સળવળી ઊઠીને નર્યા પથ્થરની ફરસબંધી પર મુંબઇ શહેરની ખદબદ માનવ-દુનિયામાં તમારી રાહ જોઈ ઊભાં રહે !

પણ આ હકીકત છે. હાથમાં કાગળનું દળદાર દાસ્તાન લઈને એક જુવાન ભરૂચા બિલ્ડિંગની આલેશાન ઇમારતના ઓળામાંથી પસાર થતો થતો જરા સંકોચ સાથે થંભ્યો, અને એણે વગર પરિચયે પણ હિંમત કીધીઃ

'આ મારે તમને બતાવવાં હતાં. આ જુઓ, સાત સો છે, અઢી વરસથી રઝળીને મેં એકઠાં કર્યાં છે; બે મિનિટ ઊભા રહેશો ? આ જુઓ.'

એટલું જ કહીને, રખેને હું ચાલ્યો જાઉંશ એવી ધારણાથી, પેલું દળદાર દાસ્તાન ઉઘાડી કહ્યું:—

'ફક્ત અનુક્રમણિકા જ વાંચી બતાવું.' વાંચવા માંડી—અક્કેક ગીતની પહેલી પંક્તિઓ:—

'ચાંદરણાંની રાત રે, સ્વામી રમવા જવા દે'

× × ×

'ફૂલ ફૂટ્યું ને ચ ઇલા ચાકરી હો મારા રાજ'

× × ×

'એક ઝીણી પિછોડીની ઓઢણી,
એને ખસી જતાં નૈં લાગે વાર રે'

× × ×

પાન સરીખી ગોરી પાતળી'

× × ×

ઓ મારા રંગીલા લાલ !
તું તોં મને ગમતો નથી રે'

× × ×

'મોરવેલ વાડીની મધ્યે તલાવડી'

× × ×

પણ પછી તો એ યુવાન નર્યા શબ્દવાચનથી ન અટકી શક્યો. એણે તો તાલસૂર ઉપાડીને ગાવા માંડ્યું. એના ધીરા ગળામાંથી ખરજનાં હલકદાર મોજાં ઊઠયાં:—

'પેલી ચાંલ્લાવાળી કોણ ?
એનો ચાંલ્લો ઝપાઝપ !
મારું મન મોહ્યું રે'

'અને જુઓ તો ખરા !—આ વિનોદગીત:—' એમ કહી, જુદા જ તાલલયમાં, સમગ્ર અંગનો નખશિખ મરોડ દેતે દેતે ગુંજી બતાવ્યું:—

'ભાંગી રે ભીંતમાં પરવલ્લી
'ડાલમ ડોલમતી જાય,
'વેવાણને કરડી ગાલમાં,
'વેવાણ બબડતી જાય,
'કયારે કરડી ક્યારે ?
'ચાંદો ઊગ્યો ત્યારે !
'મરી મસાલો,

* 'સંસ્કૃતિ'માંથી તંત્રી નોંધ સાથે.

'તેલનું ટીપું,

'ચાં, ચૂં, ને ચપ!'

'આ ગીત લગ્નપ્રસંગે ભરવાડ લોકો નૃત્ય કરતાં કરતાં ગાય છે. આ પરવલ્લી એટલે ગરોળી, ગીતમાં 'ડાકમ ડોલમતી જાય' એમ કહ્યું. બરાબર એવી જ ગતિએ ગરોળી ચાલતી હોય છે, જાણો છો ને?'

મારું વિસ્મય શમે તે પહેલાં તો એ જુવાને કેંક પંક્તિઓ ને જૂજવા હાળ એ ફરસબંધીના પથ્થર પર પીરસી દીધા. પછી ઘડી વાર દમ ઘૂંટવાની રાહ પણ જોયા વગર એણે આત્મનિવેદન માંડ્યું:

'અમારા સુરત બાજુના ગ્રામપ્રદેશમાં ગવાતાં આ ગીતો છે. જુઓ અહીં મેં એ એકત્ર કરીને ગોઠવ્યાં છે. જુઓ વિભાગો પાડ્યા છે: સીમન્ત, જન્મ, પ્રસૂતિ, હાલરડાં, બાળફૂદકણાં, લગ્ન, શણગાર, પ્રેમ, વિરહ, અને છેક મૃત્યુ સુધી. હું અઢી વર્ષ આ ગીતો પાછળ રખડ્યો છું ને અત્યારે તો હું રેડિયો પર ગ્રામ-કાર્યક્રમમાં આ ગીતો ગાવા જાઉં છું. પછી મળીશ.'

મોટરો, ટ્રામો ને ગાડીઓની આંટીઘૂંટીમાંથી એ તો એનું દાસ્તાન લઈને અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી તુરત મારા સાથી સ્નેહીને મારાથી કહી બેસાયું: 'લોકસાહિત્યને નામે જે બજારુ બનાવટો ચાલી રહી છે, તેની વચ્ચે આજે ઘણે વખતે એક અસલી અને નક્કર વસ્તુ આ આદમીની પાસે મને માલૂમ પડી. એ ભાઈ કોણ છે?'

'ન્યૂ ઈરા સ્કૂલના ચિત્ર-શિલ્પના શિક્ષક.'

ન્યૂ ઈરા પર ટેલિફોન કર્યો, ભાઈ જમુ દાણીની જોડે ગોઠવણ કરી. અને મુંબઈ છોડવાની આગલી રાતે, એક મિત્રને ઘેર, એ ચિત્રશિક્ષક મધુભાઈ અને એમના નાનાભાઈ બન્નેએ આવી ત્રણેક કલાક એમની દરિયાકાંઠાની સુરતી જન્મભોમનાં જે લોકગીતો સંભળાવ્યાં તેણે અંતર ભીંજવી આપ્યું. એ ગીતોના શબ્દોએ અને સ્વરોએ ગુજરાતની ધરતીને બોલતી કરી. તાલ લયની અનેક વિધતા, ભાવોની વેધકતા, અને ગુજરાતના એક નાના શા પ્રદેશમાં બોલાતી લોકબોલીની લહેકાની મિષ્ટતા, એણે પ્રતીતિ આપી, કે કોઈ પણ એક ખૂણેથી ગુજરાતને નિહાળો, ગુજરાત સોહામણી છે, અધિકાધિક અને અવનવી નમણાઈ ધારણ કરીને એ આપણી સન્મુખ પ્રકટ થાય છે. એના રૂપનો પાર નથી. મનમાં એક જ ઊર્મિતરંગ ઊઠે છે.—

'મારું મન મોહ્યું રે
'એનો ચાંદલો ઝપાઝપ
'મારું મન મોહ્યું રે'

આ બે ભાઈઓએ જે ગાયાં તે ગીતોને યાદ કરી કરી, મારા ઘરનાં શિયાળું માટીનાં માટલાંમાં જે માટીની સુગંધે મહેકતું પાણી પીઉં છું ને ધરવ થતો નથી તેના જેવું લાગ્યાં કરે છે. ગામમાં કડિયા-કામ કરતી કરતી અથવા તો દરિયાકાંઠાના ખેતરોમાં ક્યારડ રોપતી રોપતી કંઠોટાદાર સુરતી કોળણો, પુરુષોના દેશાવર-વાસને એ વખતે એક 'કાગળિયું' ગાતી હોય છે. આવાં 'કાગળિયાં' લોકસાહિત્યમાંના અનેક કાગળોમાં એક નવી જ ભાત પાડે છે. આ ભાઈઓએ ચલતી ચાલના તાલલયમાં અને સારંગના સૂરોમાં ગાયું:—

આવતી ને જાતી વા'લા,
વડલામાં રે'તી વાલા
કૂવાને ટોડે વાટ જોતી
શામળિયા વા'લા!
સુરત શે'રનાં
આઈવાં કાગળિયાં વા'લા
કાગળિયા વાચનાર નહિ રે
શામળિયા વા'લા!
સાંકડી શેરી......માં
મહેલા મેતાજી વા'લા
કાગળિયા વાંચી આપતા જાવ રે
શામળિયા વા'લા!

નિરક્ષર નારી, ભણેલા કોઈ ગ્રામજનની ઓશિયાળી, ગામના માસ્તર વિના કોની કને જઇ વંચાવે? પણ ગામનો એ એકલદોકલ ભણેશરી પોતાની મહત્તાને પૂરેપૂરી વટાવ્યા વગર સહેલાઈથી શે 'કાગળિયું' વાંચી સંભળાવે!—

ગામને પાદરે, વડલો રોપાવો વા'લા
વડલાને છાંયે કાગળ વાંચું
શામળિયા વા'લા!
વડલાને શોભંતો ચોતરો બંધાવો વા'લા!
ચોતરે બેસીને કાગળ વાંચું
શામળિયા વા'લા!
ચોતરે શોભંતી ખુરશી મેલાવો વા'લા
ખુરશી બેસીને કાગળ વાંચું-શામળિયા૦
ખુરશીને શોભંતા દીવડા મેલાવો વા'લા
દીવડા-અજવાળે કાગળ વાંચું—શામળિયા૦

આટલા બધા ઠસ્સા દમામથી વંચાયેલું એ દેશાવરવાસી સ્વામીનું 'કાગળિયું' શું શું બોલ્યું? મારા બાપને માલૂમ થાય કે—મારી માને કહેજો કે—અરેરે! ન બોલ્યું ફક્ત એક સ્ત્રીનું જ નામ!—

સસરાનું બોલ્યું ને
સાસુનું બોલ્યું વા'લા!
મારું તો નામ ના હોય રે
શામળિયા વા'લા!

ખરું, મારો તો થોડો એ કંઈ સગો છે:—

માડીનો જોયો ને
સસરાનો બેટો વા'લા!
મારો તો કંઈ ન સગો રે
શામળિયા વા'લા!

એને નસીબે તો—

આવતી ને જાતી વા'લા
વડલામાં રે'તી વા'લા
કૂવાને રોડે વાટ જોતી
શામળિયા વા'લા

કૂવાકાંઠાનાં વિફલ આવનજાવન જ રહ્યાં હંમેશાં.

પરંતુ લોકસાહિત્ય એ કંઈ પાર્ટી-પ્રોપેગેન્ડા તો થોડું જ છે? એ જ કછોટાધારી મજૂરણો, કમોદના ક્યારામાં ઘૂંટણસમા પાણીમાં ઊભી ઊભી, વાંકી વળી, વિદેશવાસી પિયુના ગૃહાગમનની પહેલી રાતને, પહેલી વાતને, મરદના મીણ જેવા હૃદયને જે થોડા શબ્દોમાં આલેખે છે તેનું ગીત એ બેઉ ભાઈઓએ ગાયું—

બાર ને વરસે રે..એ...એ...તારો
નાવલિયો આવિયો.
ગોરી રે...એ...એ તમારાં
મનડાં કાંઈ ઝાંખાં રે......
દરિયામાં જઇને રે...એ...એ
ઝોલા મેં ખાધા;
ગોરી રે તમારાં
મનડાં કાંઇ ઝાંખાં રે...એ...એ...એ
બસેંની બંગડી...ઇ...ઇ
નાવલિયો લાવિયો
ગોરી રે તમારાં
મનડાં કાંઈ ઝાંખાં રે...એ...એ...એ
ત્રણસેંની કંઠી...ઈ...ઈ...ઈ
નાવલિયો લાવિયો
ગોરી રે તમારાં૦

બે સ્ત્રીઓ ગવરાવે, ને બીજી દસવીસ ઝીલે. પ્રલમ્બિત સારંગ-સુગવળ: ઉપર જે પ્રમાણે ટુકડા પાડ્યા છે, તે પ્રમાણે તોડીને ગાય. ગદ્યને જાણે કે રાગે નખાય છે. કાતિલ છે, અતિ કાતિલ છે આ સ્વરાવલિ.

ગોરી તમારાં
મનડાં ઝાંખાં રે!

મિલન થવા છતાં મનડાં ઝાંખાં? કીમતી આભરણો આપ્યાં તથાપિ કાં ન રીઝયાં? અરેરે, કલ્પના તો કરો આ નાવિક પતિના જીવનમરણના મામલાની?—

'તેલનું ટીપું,

'ચાં, ચૂં, ને ચપ!'

'આ ગીત લગ્નપ્રસંગે ભરવાડ લોકો નૃત્ય કરતાં કરતાં ગાય છે. આ પરવલી એટલે ગરેળી, ગીતમાં 'ડાલમ ડોલમતી જાય' એમ કહ્યું. બરાબર એવી જ રીતિએ ગરેળી ચલતી હોય છે, જાણો છો ને?'

મારું વિસ્મય શમે તે પહેલાં તો એ જુવાને કેંક પંક્તિઓ ને જૂજવા કાળ એ ફરસબંધીના પથ્થર પર પીરસી દીધા. પછી ઘડી વાર દમ ઘૂંટવાની રાહ પણ જોયા વગર એણે આત્મનિવેદન માંડ્યું:

'અમારા સૂરત બાજુના ગ્રામપ્રદેશમાં ગવાતાં આ ગીતો છે. જુઓ અહીં મેં એ એકત્ર કરીને ગોઠવ્યાં છે. જુઓ વિભાગો પાડ્યા છે: સીમન્ત, જન્મ, પ્રસૂતિ, હાલરડાં, બાળફૂદકણાં, લગ્ન, શણગાર, પ્રેમ, વિરહ, અને છેક મૃત્યુ સુધી. હું અઢી વર્ષ આ ગીતો પાછળ રખડ્યો છું ને અત્યારે તો હું રેડિયો પર ગ્રામ-કાર્યક્રમમાં આ ગીતો ગાવા જાઉં છું. પછી મળીશ.'

મોટરો, ટ્રામો ને ગાડીઓની આંટીઘૂંટીમાંથી એ તો એનું દાસ્તાન લઈને અદૃશ્ય થઈ ગયો. પછી તુરત મારા સાથી સ્નેહીને મારાથી કહી બેસાયું: 'લોકસાહિત્યને નામે જે બજારુ બનાવટો ચાલી રહી છે, તેની વચ્ચે આજે ઘણે વખતે એક અસલી અને નક્કર વસ્તુ આ આદમીની પાસે મને માલૂમ પડી. એ ભાઈ કોણ છે?'

'ન્યૂ ઈરા સ્કૂલના ચિત્ર-શિલ્પના શિક્ષક.'

ન્યૂ ઈરા પર ટેલિફોન કર્યો, ભાઈ જમુ દાણીની જોડે ગોઠવણ કરી. અને મુંબઈ છોડવાની આગલી રાતે, એક મિત્રને ઘેર, એ ચિત્રશિક્ષક મધુભાઈ અને એમના નાનાભાઈ બન્નેએ આવી ત્રણેક કલાક એમની દરિયાકાંઠાની સૂરતી જન્મભોમનાં જે લોકગીતો સંઘરાવ્યાં તેણે અંતર ભીંજવી આપ્યું. એ ગીતોના શબ્દોએ અને સ્વરોએ ગુજરાતની ધરતીને બોલતી કરી. તાલ લયની અનેક વિધતા, ભાવોની વેધકતા, અને ગુજરાતના એક નાના શા પ્રદેશમાં બોલાતી લોકબોલીની લહેકાન્તી મિષ્ટતા, એણે પ્રતીતિ આપી, કે કોઈ પણ એક ખૂણેથી ગુજરાતને નિહાળો, ગુજરાત સોહામણી છે, અધિકાધિક અને અવનવી નમણાઈ ધારણ કરીને એ આપણી સન્મુખ પ્રકટ થાય છે. એના રૂપનો પાર નથી. મનમાં એક જ ઊર્મિતરંગ ઊઠે છે.—

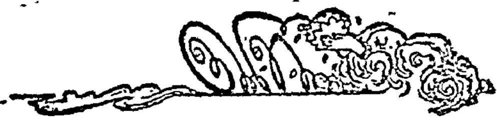
'મારું મન મોહ્યું રે
'એનો ચાંદલો ઝપાઝપ
'મારું મન મોહ્યું રે'

આ બે ભાઈઓએ જે ગાયાં તે ગીતોને યાદ કરી કરી, મારા ઘરનાં શિયાળુ માટીનાં માટલાંમાં જે માટીની સુગંધે મહેકતું પાણી પીઉં છું ને ધરવ થતો નથી તેના જેવું લાગ્યાં કરે છે. ગામમાં કડિયા-કામ કરતી કરતી અથવા તો દરિયાકાંઠાના ખેતરોમાં કમોદ રોપતી રોપતી કંઠાટાદાર સૂરતી કોળણો, પુરુષોના દેશાવર-વાસને એ વખતે એક 'કાગળિયું' ગાતી હોય છે. આવાં 'કાગળિયાં' લોકસાહિત્યમાંના અનેક કાગળોમાં એક નવી જ ભાત પાડે છે. આ ભાઈઓએ ચલતી ચાલના તાલલયમાં અને સારંગના સૂરોમાં ગાયું:—

આવતી ને જાતી વા'લા,
વડલામાં રે'તી વાલા
કૂવાને ટોડે વાટ જોતી
શામળિયા વા'લા!

સૂરત શે'રનાં
આવ્યાં કાગળિયાં વા'લા
કાગળિયા વાચનાર નહિ રે
શામળિયા વા'લા!

સાંકડી શેરી......માં
મહેતા મેતાજી વા'લા
કાગળિયા વાંચી આપતા જાવ રે
શામળિયા વા'લા!

પણ હું આંહીં પ્રતીકોનું પાંડિત્ય ડહોળવા બેઠો તેટલામાં પેલાં સુરતી કંઠાળ-ગીતો કૈં કૈં પ્રદેશો ખેડતાં આગળ નીકળી ગયાં. પેલા ગાનારા ભાઈઓ શ્વાસ લેવા પણ થોભતા નથી, બની શકે તેટલા પ્રદેશો બતાડી દેવાની ઉમેદ તેમનામાં ઊછળી રહી છે. કહે છે, કે હવે એ ગોરીનો પિયુ પરગામે જઈ કોઈ ગોદીમાં, કોઈ કારખાને, કોઈ ઇમારતના ચણતરકામ પર જઈ મજૂરી ખેંચે છે, તોતિંગ લાકડાંનાં બીમ કે લોઢાના ગર્ડર ઉપાડે છે, ત્યારે આવાં 'હોબેલાં' બોલતા જાય છે:—

લાગો રે લાગો ભાઈ!
લાગો રે જુવાનની ટોળી
બંદર તો નાખે રે તોડી
હૈસો જુમાલ છે.
રે જુમાલ છે, રૂમાલ છે,
રેશમી રૂમાલ છે
હે કે ગજ્જવે ઘડિયાલ છે
જોરે જોરે જોબનિયાં
જે જુવાનિયો જોર ના કરે,
એની બૈરી બીજો કરે
હૈસો જુમાલ છે.

'બંદર તો નાખે રે તોડી' અને છેલ્લી બે ટૂકોમાં અપાયેલો ઉપાલંભ—'જે જુવાનિયો જોર ના કરે, એની બૈરી બીજો કરે.' બંદરી હેલકરીઓનાં હોબેલાં એકત્ર કરીને પણ જે જુવાન એના પર 'થીસિસ' રચે, તેને જરૂર યુનિવર્સિટી યશ આપે. પણ હેલકરી અને પંડિત, એ બેની વચ્ચે કોઇ મિલનબિન્દુ નથી. બીમ, ગર્ડર ઉપાડનાર જોબનિયાને બીક છે મોટી, કે—

જે જુવાન જોર ના કરે
એની બૈરી બીજો કરે!

પંડિત એ દૃષ્ટિએ સલામત ને બેફિકર છે. મુડદાલનું ઓઢણું માથે ગળીને બેસનારી ખાય શું? ખાવાના કરતાં પણ મોટો પ્રશ્ન તો શણગારનો બને છે. ફંગોળેર ધણી પરદેશથી કંઈ શણગાર લીધા વિના ઘેર રખે આવે, તે માટે તો એને દૂબળાંનાં બૈરાં નૃત્યગીત ગાઇને નાનપણથી જ ચેતવી રાખે છે—

'તું તો મારે માટે ઓઢણી લાયો નથી,
ઓ મારા રંગીલા લાલ!
'તું તો મને ગમતો નથી!'

આ ગમા અને અણગમા, આ પ્રણય અને અતિતૃપ્તિ, આ ઉરઉછાળા અને નિર્વેદ, એકબીજાથી છેક જ નજીક છે જીવનમાં. વચ્ચે એક 'ઝીણી પછેડી' જેટલું જ વ્યવધાન છે. બેઉ ભાઈઓએ એ ઝીણી પછેડીનું લગ્નગીત સંભળાવ્યું. વર માંહ્યરે આવે, વર-કન્યાની વચ્ચે જે અંતરપટ રખાય છે તેને ખેસવી લીધા પછી તુરત આ ગવાય છે એમ મને કહેવામાં આવ્યું—

એક ઝીણી રે પછેડીની ઓઢણી,
એને ખસી જતાં નવ લાગી વાર રે
અવસર આવો ફરી નહિ મળે.
એક મોગરિયાની ડાળ રે પાતળી
એને બેંડી જતાં નવ લાગી વાર રે—અવસર૦
એક પીળી રે માટોડીની માટલી,
એને ઝરી જતાં નવ લાગી વાર રે—અવસર૦
એક લીલા તે વાંસનો માડવો,
એને સડી જતાં નવ લાગી વાર રે—અવસર૦

સ્વ. કવિ નાનાલાલનું અતિપ્રિય લોકગીત યાદ આવે છે—

ઠાકોર, કેવડો લેતા જાવ
કે આગળ નહિ મળે રે લોલ

ઇહજીવનની અલ્પકાળ ટકનારી રસોલ્લાસની મોસમને રખે કોઇ ચૂકી જતાં, ઓ માનવીઓ! આ કેવડો આગળ જતાં નહીં મળે. આ ઝીણી પછેડીની ઓઢણીને ખસી જતાં વાર નહિ લાગે. આ મોગરે મહેકતી ફૂલડાળી ક્ષણ પછી તો ખાટી બહેકેલી વાસ કાઢવા લાગશે.

મધુભાઇએ અમને છેવટે સ્મશાનની વાટે લાવી

મૂકયા. શબયાત્રા નીકળે છે, આગળ મર્દો ભજન ગાતા જાય છે ને પાછળ ઓરતો રડયા કે કૂટયા વગર ગાતી ગાતી ચાલે છે—

વૃંદા તે વનમાં તળાવડી રે બની!
કમળ કેરાં ફૂલ જોને બેની!
ધૂપ પડે ને કરમાય
જો રે બેની!

એ જ રસોલ્લાસક સારંગ રાગ: એ જ ચલતીનો તાલ: કરુણની પરિસીમા—

આઘું જઇને પાછું ભાળિયા રે બેની!
શું એક આવે રે સંગાથ
શું એક આવે રે સંગાથ
જો રે બેની!

માનવ-જીવ જતો જતો પાછળ એક નજર નાખે છે. સંગાથે કોઈ આવે છે ખરું? હા, આવે છે—

તાંબાની તોલડીમાં આગ, જો રે બેની
તે પણ આવે રે સંગાથ જો રે બેની!

× × ×

લીલા તે વાંસની પાલખી રે બેની!
તે પણ આવે રે સંગાથ, જોને બેની!

× × ×

દાભ દશોઇનો સાથરો રે બેની!
તે પણ આવે રે સંગાથ, જો રે બેની!

આઘું જઈ જઈ ને વારે વારે પાછળ સંગાથ જોતા જીવને છેલ્લી વિદાય છે—

જીવ તું શિવને સંભારજે!
મારું મારું રે બહુ કીધું,
અંતે નહિ આવ્યા કામ,
અંતે નહિ આવ્યા કામ,
જીવ તું શિવને સંભારજે!

લોકસાહિત્યની જનપ્રિયતાને, ઢોંગપ્રપંચો કરી ડહોળનારા જ્યારે અનેક પરોપજીવીઓ ઊમટી પડ્યા છે, ત્યારે શુદ્ધ શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ અને ઉલ્લસિત રસ-દૃષ્ટિએ જનતાના નીચેના થરો સુધી પહોંચીને મોતી તાગનારા મરજીવા કોઇક જ નીકળે છે. કામ કપરું છે. આ ભાઈએ એક બે વાતો કહી એક ડોસીને કહે કે ગાઓ: ડોશી કહે, મને તો દળનાં દળનાં યાદ ચડે. વારુ માડી! તો દળો ને ગાઓ; પણ બૈ! દળું તે શું? મારાં કાળજાં? આ રેશનિંગમાં દાણા ક્યાંથી કાઢું! સંગ્રાહકે ઘેરથી થોડા દાણા લઈ જઇ દળાવ્યું ને ગવરાવ્યું.

સીમમાં ભરવાડને કહ્યું, ઝેરિયાં ગાઓ: જવાબ જડ્યો 'લાખ્યા વિના કંઈ ગવાય?'

'લાખ્યા વગર' એટલે પેટમાં તાડી નાખ્યા વગર! પાવલી લાવીને આપી, તેનું પીણું પીને પછી ભરવાડ કહે કે 'લે હવે માંડ લખવા!' ઝેરિયાંની ઝડી વરસી. લખનારો થાકે ગાનારો ન થંભે.

છેવટે સંગ્રાહકે બુઢ્ઢી માને મનાવી, માના પચાસ વર્ષનાં ભીડેલાં ઉર-કપાટ ઊઘડ્યાં.

એકલા સૂરત જિલ્લાના અબામા ગામની આજુ-બાજુથી જ મેળવેલાં એ અનાવિલ, કણબી, કોળી, દૂબળા, ભરવાડ, હરિજન વગેરેનાં ગીતો છે.

સોરાષ્ટ્રી ગીતોની ને આની વચ્ચે વિભેદ થોડો જ છે, નવીનતા અલ્પ છે. સમસ્ત ગુજરાતમા રમણ કરતી એની એ જ કૃતિઓ, પ્રદેશભેદે નૂતન તળપદાં તેજછાયા ને રસરંગો ધારણ કરે છે, નૂતન તાલછંદે નાચી રહે છે, ને પુરવાર કરે છે એકના એક વાત, કે ગુર્જર જનતા, પ્રદેશે પ્રદેશે, સાગર પ્રાંતરે ને ડુંગરે વેરાને, નિખિલતાના રાસમંડળમાં નિજત્વે રસેલી જૂજવી લીલા ખેલે છે ગુજરાત સોરામણી ને કાવ્ય-ભીની છે,

આ ભાઇએ મને છેલ્લી વાત કહી ચમકાવ્યો: 'તમારા 'ચૂંદડી' નામે લગ્નગીતસંગ્રહની પ્રસ્તાવનામાં એક સૂરતી ફટાણું ટાંકીને તમે જે કઠોર ટીકા કરી છે તે વાંચીને જ મને ચાનક ચડી, કે સૂરત-પ્રદેશની આ અવહેલનાનો ઉત્તર આપું. માટે જ મારી આ પ્રવૃત્તિ થઈ.'

મનમાં થયું: આવી ચાનક જો બીજા પ્રદેશોના પુત્રોને પણ ચડતી હોય, તો તો ભલેને તેની ભૂમિનું પણ હોંશેથી કંઇક ઘસાતું લખું!

‘ આદર્શનાં ટોણાં મારશો નહિ ’

[શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ મૃત્યુની આગલી સાંજે શિક્ષકોના સંમેલન સમક્ષ આપેલા વ્યાખ્યાનનો અહેવાલ]

મારાં બાળકો અહીંથી પ્રાથમિક શાળામાં ભણે છે એટલે તમારા આ સંઘ સ્થાપનાના વિચારમાં હું મનથી મારો મોટો હિસ્સો સમજીને અહીં આવ્યો છું.

તમારાં દુઃખોને માટે કલ્પનાની જરૂર નથી. આ જમાનો મોંઘવારી અને આ ચારે તરફ લાગેલી આગની વચ્ચે અહીં જે આંકડા અને હકીકતો રજૂ થઇ એ પછી એમ લાગે છે કે, આપણે કોઈ નવી દુનિયાનું દર્શન કરીએ છીએ.

અમને એક ખ્યાલ છે કે તમે એક રાજ્યના પગારદાર નોકરો છો એ કારણે રાજ્યની શિસ્ત નીચે રહેવા બંધાયેલા છો. એટલે તમારી પાસે ગમે તે વાત કરવી એ બરાબર નથી. તમારી પરિસ્થિતિની મર્યાદા સમજીને જ બોલાય.

નોકરો હોવાં છતાં તમે મનુષ્યો તો છો જ. મનુષ્ય સિવાય માત્ર બે જ કોટી છે, દેવ અને પશુઃ જ્યારે તમે દેવ કે પશુ તો નથી. સેન્સસમાં પણ તમારી ગણત્રી એવા કોઇ વર્ગમાં નથી થતી એટલે માણસ હોવાથી મનુષ્ય તરીકેના તમારા પ્રાથમિક અધિકારોનું પાલન આ રાજ્ય કે કોઈ પણ રાજ્ય કરવાને બંધાયેલ છે. આજે આ પ્રશ્ન માત્ર ભાવનગરનો નથી કે તેને ‘ ખટપટ ’ કે એવું બીજું કોઇ નામ આપી શકાય. કોંગ્રેસ તંત્ર નીચેના પ્રાંતોમાં પણ આ પ્રશ્ન સળગ્યો છે. મજૂરો તો આગલી સરકાર સામે પણ બોલેલા —મજૂરો, રેલ્વેવાળાઓ, તાર—ટપાલવાળાઓ બંદૂકો ભરીને કહેતા કે, “અમુક તારીખ પહેલાં અમારી માગણી નહીં સંતોષો તો કામ છોડી દઇશું; જ્યારે તમારું ખાતું તો રાંક છે. તેનું કારણ એ છે કે બીજા ક્ષેત્રોમાં જેને આવડત અને હોશિયારી કહેવામાં આવે છે તે તમારામાં નથી. તમે એવી આવડત અને હોશિયારીને તિલાંજલિ આપીને એક જ લાયકાત પ્રાપ્ત કરી છે; અને તે નાનાં બાળકોને ભણાવવાની. નાનાં બાળકો સાથેની તમારી ફરજો તમને બીજાં ધંધાદારી ક્ષેત્રો માટે નાલાયક બનાવી દે છે. તમે જો સાંજે કોઈ વેપાર કે કોઈ નોકરી કરો તો પછી તમે સારા શિક્ષક ન બની શકો. તમને જો આજે કાઢી મૂકવામાં આવે તો ક્યાં જવું તેનો વિચાર થઇ પડે. તમે વિદ્યાદાન આપવા ખાતર એવા સંસ્કારો કેળવ્યા છે કે જેના પરિણામે તમે બીજે ન ચાલો. અહીં દૂધની વાત થઇ, પરંતુ દૂધ તો ક્યાં? રાબ મળે તોય બસ છે.

તમારો વર્ગ ઊંચું માથું નહોતો કરી શકતો. એટલું જ નહીં પણ દુઃખ સુદ્ધાં ન ગાઇ શકતો. કેમ કે અમલદારોને ચાલુ રસમમાં ફેરફાર થાય તે વિદ્રોહ જેવું લાગે છે. એટલે તરત જ તે ઊગતાને ડામે છે. આ સવાઇલાલના પિતાએ ફેરબદલી પ્રસંગેના ગાડી ભથ્થાં સૌને મળે તે માટે લડત કરેલ. જેથી તેને તાલુકા માસ્તરીમાંથી જ પેન્શન લેવું પડેલ એને ભલે નુકસાન થયું, પણ આજે એ લાભ તો સૌને મળે છે ને! માટે નુકસાનના ભયથી ન ડરશો, શિક્ષકોને થયું કે આગલી સરકારોએ આપણને ન સંતોષ્યા, કોંગ્રેસ તો સંતોષશે જ. માટે ત્યાં માથું ઊંચકવું પણ બદલામાં ત્યાંય ટપલા પડ્યા! શ્રી મોરારજીભાઇ જેવા એવું બોલ્યા કે જેને રસ્તાનો ચાલનાર પણ સહન ન કરી શકે. જોકે, એ મેણાંટોણાંના જવાબ પણ આપેલ છે. વિશ્વાસપાત્ર સાધન દ્વારા મને જાણવા મળ્યું છે એટલે ખોટું તો નહીં જ હોય કે ગુજરાત પ્રાંતિક કોંગ્રેસ સમિતીની કચેરીમાંથી હુકમ નીકળ્યો છે કે કોઇ કોંગ્રેસવાળાએ શિક્ષકોની પ્રવૃત્તિમાં ભાગ ન લેવો; એટલે આવું પણ કંઈ થાય તો મુંઝાશો નહીં.

રાજ્યોને કેળવણી પ્રિય નથી. કોઈક જ રાજ્યને એ ખાતું ગમે છે. બાકીનાને તો એ નભાવવાં પડે છે. સાર્વભૌમ સરકારે તે ખાતું સ્વીકારેલ છે માટે નભાવી રહ્યા છે. કોઇ ગવર્નર કે પોલિટિકલ એજન્ટ આવે નાચગાન, સંવાદ, દાંડિયા વગેરે બતાવીને ખુશી કરાવી શકાય, એ નિશાળોનો એના મનથી હેતુ છે.

વળી માસ્તરો પણ સેન્સસ જેવા કામમાં ઉપયોગી થાય છે. એવાં કારણોએ એ ખાતું નભાવાય છે. બાકી જો એને કોઇ કહે કે આ નકામું છે, એવું પહેલાં હતું જ નહિ, રાજા રામ કે પાંડવોના હસ્તિનાપુરમાં કેળવણીખાતાં નહોતાં તો તેઓ પણ ઉપાડી લે. કારણ કે એની કોઈને પડી નથી વળી માસ્તરોના દંડ સિવાય બીજી કોઇ આવક નથી. અને દંડમાં આવક કેટલી થાય? આવક વિના નિભાવવું પણ શું? નિશાળની ખુરશી તૂટે તો રિપેર માટે બજેટમાં પણ માડ સમાસ થાય. કેમ કે એ કેળવણી ખાતાની ખુરશી! શિક્ષકોને આજે જે હાડમારી છે તેનું મૂળ આ છે કે કોઈને એ ખાતાની પડી નથી.

શિક્ષક સ્વમાની હોય એમ સૌ કહે છે પણ આજે તમારે સંઘ રચવા પડે છે. આ વાત લાખો માણસોના દિમાગમાં નથી ઊતરી, નહિતર બોલવાની ફરજ તો એમની છે. ઢોર દેહવું હોય તો પણ તેના મોં પાસે ખાણ મૂકવું પડે છે. તો પછી, શિક્ષકના બોજામાંથી અમારા બાળકો માટે દૂધ દોહવું હોય તો ખાણ કેમ નહિ? પછી દૂધ આવે પણ શી રીતે! પણ દુઃખની વાત છે કે એ કોઇ બોલતું નથી. શાળાઓમાં પાણી માટે સગવડ નથી કડકડતે શિયાળે બાળકો શાળાની ઠંડી છો પર બેસે તેની કોઇને પડી નથી વિદ્યાદાતાઓ કે જેઓ પુરાતન ઋષિમુનિઓના અંશો છે તેમને જાર, તેલપળી અને છાશ દૂધની વાતો કરતા, કરવી પડયા છે તેનું અમને દુઃખ છે. બોટાદે અહીં પોતાની પ્રજાના પ્રતિનિધિ મોકલવા જોઈતા હતા, અને આ અવાજ પ્રજામાંથી ઊઠવો જોઈતો હતો.

સદ્ભાગ્યે શ્રી. જાદવજીભાઇ મોદી તમને મળ્યા છે. તેઓ તમારે માટે લોકમત કેળવશે. બીજા પણ ઘણા પબ્લિક સ્પીરીટવાળા માણસો છે. તેઓ આ તમારા પ્રશ્નને ધારાસભા સુધી લઈ જઇને નિકાલ લાવે વિષમતાઓ કાઢી નાખીને તમારો જે ચોખ્ખો અવાજ છે તેને કાયદેસરના યોગ્ય સ્વરૂપે શ્રી. જાદવજીભાઇ અને તેના સાથીઓ લઈ જશે.

હિંમત રાખજો. તમને કોઈ મોટું નુકસાન થઈ જવાનું નથી. આ તો વિરાટનો પડધો છે. અહીં 'રામ રાજ્ય' શબ્દ વપરાયો પણ ભાઇ! રામરાજ્યમાં તો ધોબીનેય બોલવાની છૂટ હતી, પછી માસ્તર તો બોલેજ ને! તમે શિક્ષકો અંદર અંદરના કશાય ભેદભાવ વિના એક જ જાતના સંતાપથી પીડાઓ છો.

બાકી તમારી પાસે હું આદર્શોની વાત કરવા આવ્યો નથી. એવું કહેવાનો અમને હક પણ નથી. અમે ક્યાં એ ઋષિમુનિઓના યુગના પ્રજાજન છીએ, તમને એ ઋષિમુનિઓના આદર્શની વાતો કહી શકીએ. તમે ટ્યુશનો કરો છો, આ હું તમને મેણું-ટોણું નથી મારતો. તમે આડકતરા માર્ગ પણ લેતા હશો. મારે ત્યાં મહિને ચાલીસ રૂપિયાનું તો દૂધ વપરાય છે, ત્યારે મને થાય છે કે આ બિચારાઓનું શું થતું હશે! આ માણસો ૩૦ કે ૨૫ રૂપિયામાં કઈ રીતે ચલાવતા હશે? માગતા હશે! ચોરતા હશે! લૂંટતા હશે! મને આ ભેદ કોઇ રીતે સમજાતો નથી. કોઇ શિક્ષક લૂંટ કરે તો હું તેને દોષિત ન માનું

જેઓ આદર્શ વાતો કરે છે તે બધાને હું આ સ્થનેથી વિનંતિ કરું છું કે, તમે એ વાત છોડી દો. આ દુનિયા આદર્શ નથી. કાળાં બજારિયા અને ગળાં કાપનારાઓને ખુરસીઓ પર બેસાડો છો, તો આ બિચારાને આદર્શનાં મેણાં-ટોણાં કોઈ મારશો નહિ!

રાષ્ટ્રશાયરને આંગણે

ઈશ્વરલાલ દેસાઈ

(શ્રી. મેઘાણીના અવસાનને આગલે જ દિવસે એમની મુલાકાતે ગયેલા એક પત્રકાર સાથેના એમના વાર્તાલાપનો સાર નીચે આપેલ છે.—સંપાદક)

આરામ ખુરશીમાં બેસી એમણે ખૂબ જ ઉલ્લાસેથી વાતો કરી. દોઢ કલાક સુધી એમની જ વાણીમાં મોટે ભાગે એ નીચે ઉતારું છું:—

"બહુ સારું કર્યું" તમે આવ્યા તે ને બાળકોને સાથે લાવ્યા એ તો મને ખૂબ જ ગમ્યું. હાં, તમે બધા બાળકો મોજથી ફરો. અરે, તમે જરા આ બાળકોને કંઇ ખજૂર. ધાણો, પોપૈયાં વગેરે હોય તો આપો તમારા પત્નીને હવે તો ફાયદો થયો હશે. તમે બીજી વાર આવો ત્યારે એમને ને તમારી મોટી દીકરીને પણ જરૂર લાવજો ને અહીં એક આખો દિવસ રાખજો. બપોરે હું તો નામની જ ઊંઘ લઉં છું મને કંઇ તકલીફ પડી નથી. ઘરમાં માંદગી ઘણી રહે છે એટલે બાજીપુરા આવવાનું આજથી ચોક્કસ કહી શકતો નથી, હમણાં મારે અમદાવાદ ભાઈ ગુણવંતરાય આચાર્યને ચંદ્રક આપવાનો પ્રસંગ ઉજવાયો તેમાં જવું હતું, પણ ઘેરથી બીમારીના સમાચાર મળ્યા છે માટે તે પ્રસંગ છોડી સીધા બોટાદ આવી જવું પડ્યું.

મારે પણ સુરતના દરિયાકાંઠા પર વસતા લોકોને જોવા છે ને ૧૯૪૨માં જેમણે બહાર રહી લડત આપી તેવાઓના પરાક્રમોની વાતો સાંભળવી છે. એમની નીતિરીતિ સાથે આપણે સમંત થઈએ કે ન થઈએ એ જુદી વાત છે. પણ એમની મરદાનગી તો પ્રશંસા માગી લે છે. ગુજરાતના મંદ નાડીના ગણાતા જુવાનોમાં આવા શૂરવીરો પાક્યા એ આપણા ઇતિહાસનું એક ઊજળું પ્રકરણ છે ને એ ઇતિહાસ મારે જાણવો છે. એ ઇતિહાસ હું બહાર મૂકવા માંગતો નથી, એ તો લખનારા વખત આવે મળશે પણ ખરા, પણ મારે તો મારા માનસતંત્રમાં એને ગોઠવવો છે ને એમાંથી કંઇ સર્જન કરવું છે. થોડા વખત ઉપર શ્રી મોતીભાઇ વીણ મને મળ્યા હતા. તેમણે કરાડી મટવાનાં બહાદુર નરનારીઓની મને વાતો કરી હતી. મારે સુરત જિલ્લાની એ વીરગાથાઓ સાંભળવી છે. ઉમાશંકરના માસિક માટે તો એ કાંઠાના ખલાસીઓનાં એક બે ગીતો મળ્યાં તે પરથી હમણાં જ કંઈક લખી પણ મોકલ્યું છે. શું મકનજી સોલા રાણપુર આવવાના છે ને ડુમસ–ભીમપોરના ખારવાઓ ત્યાં પૂલનું કામ કરે છે? એ તો ખૂબ સરસ. તમે ભાઇ મકનજીને અહીં શા માટે લાવો? હું જ રાણપુર આવી તમારી સાથે બે દિવસ રહીશ. તમારા મિત્ર કાનજીભાઇ સાથે મને પણ પરિચય છે ને તમારા બધાની સાથે રહેવાનું પણ મળશે. ભાઇ મકનજી પાસે ભાગેડુઓ કહેવાયલાનો ઇતિહાસ હું જાણીશ ને ખારવાઓનાં ગીતો ને રાસો પણ પણ સાંભળીશ ખાસ તો એ કે મારે તો કાંઠાના લોકોને જોવા છે. બનશે તો હું મહેન્દ્રને મોકલી આપીશ ને એમના કેમેરાથી ફોટાઓ લેવાનું પણ ગોઠવીશું. ભાઈ મકનજી આવે તો તમે બન્ને અહીં આવજો: દસમીએ બપોરે તમારે આવવાનું. સાંજે જમી કરીને આપણે રાત્રે દસ વાગે ત્યાં પહોંચીશું.

હું તો સુરત જિલ્લામાં એકાદ અઠવાડિયું ગાળવા ધારું છું. ત્યાં ફરીથી મારે કાંઠાના લોકો, રાનીપરજો ને બીજા લોકોને જોવા છે ને તેમના ગીતો ને તેમની શૌર્યકથાઓ નોંધવી છે. બારડોલી તો મેં જોયું જ નથી. ત્યાંના આશ્રમો ને એ બધું સુંદર હશે પણ મારો રસ એમાં નથી. સીધું રાજકારણ મારા લોહીમાં જ નથી.

હું સ્વતંત્ર પત્રકારત્વમાં માનું છું. ગૂજરાતમાં એવું મને આજે જણાતું નથી. પ્રોપેગેન્ડા ને પક્ષવાદ જ્યાં–ત્યાં જણાય છે. પરાધીન દેશમાં એ અનિવાર્ય છે એમ તમે કહો એ ઠીક છે, પણ એની પણ મર્યાદા હોવી ઘટે. ગમે તે વ્યક્તિ સામે કે સંસ્થા સામે તેની ભૂલ માટે આંગળી ચીંધવાનો ને સ્પષ્ટ કથન કરવાનો પત્રકારનો ધર્મ છે.

મુંબઇથી નીકળતા 'જય હિંદ' પત્રના તંત્રી

તરીકે જોડાવાનું મને આમંત્રણ મળ્યાની વાત તમારી પાસે જ સાંભળું છું: એમાં કશું તથ્ય નથી ને એ કોણ કહાડે છે તે પણ હું જાણતો નથી. ભાઈ ધનસુખલાલ સાથે મારે તો મીઠો સંબંધ છે એટલે એવું કંઈ હોય તો તેમણે મને મુંબઈમાં મળ્યા ત્યારે કહ્યું હોત, પણ હવે કોઈ અખબારી વ્યવસાય કરવાનું મારું દિલ જ નથી. એમાં તો સમય શક્તિ ખર્ચવી રહે ને તેમ કરવા જેટલી હવે મારી માનસિક સ્વસ્થતા રહી નથી. મને ઘણી સારી ઓફરો હતી. શ્રી અમૃતલાલ શેઠે 'જન્મભૂમિ' માટે ને શ્રી ઈન્દ્રવદન ઠાકોરે 'ગુજરાત સમાચાર' માટે પાનું લખી દેવા ને સારી રકમ આપવા કહેલ પણ મેં સાભાર ના પાડી હતી. રોજબરોજનો બોજો મારાથી ઉપાડાય એવું રહ્યું નથી.

હમણાં તો હું પુસ્તકો લખવાનું કામ કરું છું. વર્તમાન પ્રવાહો સાથે સંબંધ રહે એટલા પૂરતું ચાલુ વાર્તા ને બીજું છૂટક પત્રોમાં લખું છું પણ તે એ નામનું: પુસ્તકોની ઠીકઠીક આવક છે: આવડા નાના ગામમાં પણ મારો માસિક રૂા. ૫૦૦નો ખર્ચ છે, પણ તે નીકળી રહે છે. પુસ્તકના વેચાણમાં જો મંદી આવશે તો બે ટંકિયા મેળવવા પૂરતાં પત્રોમાં ખાસ કોલમો લખી દઈશ, બાકી હવે મારે કોઈ છાપામાં જવું નથી.

આજની કારમી મોંઘવારીમાં પત્રકારોના આજે જે પગારો છે તે બહુ ઓછા ગણાય. એનું ધોરણ સુધરવું જોઈએ ને ચોક્કસ પગારધોરણ ને બીજી યોજનાઓ કરવી જોઈએ. હમણાં જ કકલભાઈ સાથે મારે એ અંગે વાત થયેલી, પણ તેમણે તો અશક્તિ દર્શાવેલી 'ગુજરાત સમાચાર' ને 'સંદેશ' બન્નેને પહેલ કરે તો કંઈક થાય એમ લાગે છે.

આપણું રાજકારણ ક્યાં જઈ રહ્યું છે? લોકસંઘની ત્રણ નાટિકાઓ ઉપર પ્રતિબંધ મુકાયો એ તમે વાંચ્યું ને મેં એ નાટિકાઓ જાતે જોઈ છે ને એમાં કંઈ વાંધાભરેલું મને લાગ્યું નથી. ટીકા પણ હળવાશથી કરી છે ને એમાં કલા છે. એક બાજુ કોમી છાપાઓ રોજ ઝેર રેડે છે તેને કોઈ અટકાવતું નથી ને આ નાટિકાઓ પર પ્રતિબંધ! આ અમદાવાદ મ્યુનિ.ની વાત. રવિશંકર મહારાજને એની સામે જ લડત માંડવી પડે એ તે કેવી વાત? ખેડૂતોની વાત સાચી છે ને બીજી જમીન જ લેવાવી જોઈએ. આપણા સેવકો સત્તાસ્થાને બેસે ત્યારે આવું કેમ બને? મને લાગે છે કે આમ થવા કરશે તો આપણામાં પક્ષો પડશે ને પ્રતિક્રાંતિના વાયરા પડશે. એ હવા ગતિમાન થઈ રહેલી હું જોઈ રહ્યો છું.'

આમ અમારી વાતચીત પૂરી થઈ; બીજી તો ઘણી અંગત ને જાહેર વાતો થઈ પણ તે ઉતારવી યોગ્ય ધારી નથી. ગાડીનો સમય થયો એટલે અમે ઊઠવાની તૈયારી કરી. પત્રકાર છતાં ચા કેમ હું નથી લેતો તે જાણી આશ્ચર્ય દર્શાવી, હું પણ એક જ વખત ચા લઉં છું એમ કહી તેમણે પપૈયા મંગાવ્યાં અમે એ ખાતા હતાં, ત્યાં એમનાં પત્ની આવ્યાં. 'બેબીને ઝાડા બહુ થાય છે, શું આપું?' એવો એમણે ઓટલાની જાળીમાંથી પ્રશ્ન કર્યો. જવાબમાં મેઘાણીભાઈએ કહ્યું, "એને જરા છાશ દો ને તે ન ફાવે તો કંઈ ઉકાળા જેવું કરી આપો." ગાડી ચૂકી જવાય તો પાછા ઘેર જ આવજો ને રાત્રે મારે ત્યાં જમીને જ જજો એમ કહેતા કહેતા તેઓ મારી સાથે ઊતર્યા. ને મોટા દરવાજા સુધી મારી ના છતાં વળાવવા આવ્યા.

દરવાજાની ડેકાબારીમાંથી નીકળતાં મારું એક બાળક પડી ગયું એટલે તેમણે કહ્યું કે આ સમરાવવાનું રહી જ જાય છે ને ઘણાને ને અમને પણ તકલીફ રહ્યા કરે છે. એ પછી દરવાજા બહાર ઊભા રહી એમણે પ્રણામ કર્યા ને પાછા અંદર ગયા; બે હાથ જોડી એમનાં મકાનને દરવાજે ઊભેલા મેઘાણીનું એ છેલ્લું દર્શન હશે ને ભાઈ મકનજી સાથે એમને ત્યાં જવાનો ને રાણપુર લઈ આવી સાથે રહેવાનો કાર્યક્રમ અફળ જવાનો હશે એની કલ્પના સરખી પણ કેમ હોય!

પણ તા. ૧૦મીએ બપોરે અમે બોટાદ જવાની તૈયારી કરતા હતા ત્યાં સવારમાં જ વજ્રપાતસમા આ સમાચાર મળ્યા ને મેઘાણીભાઈના મૃત્યુથી ગરીબ બનેલા ગુજરાતમાં મારી પાસે તેમની આ અંતિમ સ્મૃતિ માત્ર રહી ગઈ, જે રજૂ કરી એમના ભાવનાપ્રધાન, પ્રેમાળ ને ઉન્નત આત્માને ચિરશાંતિ ઇચ્છું છું.

એટલાં રોયાં રાતે આંસુએ, આજ મરતાં મેઘાણી

રચનાર : કવિ દુલા કાગ

[૧]

મરસિયા-દુહા

[બોટાદ ખરખરે જતાં]

ઊલો ઉવાટે, જીભ કલમને જોખવા;
એને કાળાઉત કાંટે, તેં વસમાં તોળ્યાં વાણીઆ!

(કેટલાક સાક્ષરો વિદ્વાનો કલમબાજોને રસ્તે તું ન ચાલ્યો અને એનાથી (ઉવાટે) આડબીડ જુદે રસ્તે ચાલ્યો. હે વાણીઆ! તેં કલમ અને જીભ-વાણી બેઉનો તોલ એક જ કાંટે કર્યો)

ઝવેર ભરીઆં જે, હીરાન માણેક હાટમાં;
એનો કાળાઉત કેને, વારસ દીધો વાણીઆ!

(હે ઝવેરચંદ! તારા હાટમાં હીરામાણેક વગેરે અમૂલ્ય રત્નો સંઘર્યાં છે. એનો વારસો તેં કોને આપ્યો ?)

હાથ વખાણું હોય, કે વખાણું દિલ વાણીઆ;
કલમ વખાણું કોય, કે તારી જીભ વખાણું ઝવેરચંદ!

(હે ઝવેરચંદ! ઉદારતામાં તારા દિલનાં વખાણ કરું કે કાસદા તારા હાથને વખાણું? ડાયરાની જમાવટમાં ચારણી ગીતો લલકારવામાં તારી જીભ વખાણું કે એકેએક વિષયને વર્ણવતી તારી કલમ વખાણું ?)

હૈયે ન જીભે હોય, ભરતર એકજ ભાતનાં;
એવી જોડી સઘળે જોય ક્યાંય કાગે ન દીઠો કાળાઉત!

(હે કાળીદાસ મેઘાણીના પુત્ર! મેં-કાગે ફરી-ફરીને શોધણ કરી, પણ જેનું અંદર અને બહાર એક જ જાતનું જીવન હોય એવી તારી જોડી ક્યાંય દીઠી નાહ.)

હું ભમીઓ ભાયાણી, સાતે સાયર ઊતર્યો;
ક્યાંય મર્મી મેઘાણી, કાગે ન દીઠો કાળાઉત!

(હું ભાયાણી-ભાયા કાગનો પુત્ર દરિયાપાર ઊતર્યો અને તારી જેવા મર્મપારખુ માણસની ઘણી ગોતણ કરી, પણ કાળીદાસનો પુત્ર ઝવેરચંદ ક્યાંય ન જોયો.)

માંડી મેઘાણી! હૈડે વાણીની હાટડી;
કદી કાળો કાળાણી, વેપાર ન કીધો વાણીઆ!

(હે કાળાણી : કાળીદાસના પુત્ર ઝવેરચંદ! તેં વાણીના વેપારની હાટડી હૃદયમાં ખોલી, પણ કોઈ દિવસ એકેય શબ્દનો કાળો બજાર કરી સરસ્વતીને ન વેચી.)

કીરતી તણી કોથળી, એમાં ન ઘટચ આણી;
એવો કરીઓ કાળાણી, વાણીનો વેપાર વાણીઆ!

(હે કાળીદાસના પુત્ર! તું જાતે વાણીઓ ખરોનાં; એટલે યશરૂપી ધનની કોથળી ભરી; એમાં કોઈ દિવસ અપયશ રૂપી ખોટ ન લાગવા દીધી. જીવનના વેપારને કલંકિત ન બનવા દીધો.)

કોઈને કાળાણી! દલાલાં દીધાં નઈ;
એવો માંડેલ મેઘાણી, તેં વાણીનો ધંધો વાણીઆ!

(હે કાળીદાસના પુત્ર! તેં વાણીનો વેપાર માંડેલો પણ એમાં કોઈને દલાલું ન આપ્યું. એટલે ગમે તેવો માલ દલાલ ખપાવી દે એ જાતનો ધંધો કદી ન કર્યો.)

કંઠ કહેણી ને કાવ્યનાં, હતાં સુખ હસતાં;
આજ ઝવેરચંદ જાતાં, એણે કાળપ પકડી કાળાઉત!

(કંઠ, કહેણી અને કાવ્યશક્તિ એ ત્રણે વાનાં તારામાં ભર્યાં હતાં આજે તું ગુજરી જવાથી ત્રણે વસ્તુઓ ઉદાસ બની છે. એને મોઢે ઝાંખપ આવી છે.)

શૂરાં છાપાં ને સાધવાં, ત્રણ ચારણ વાતાં;
એટલાં ઝવેરચંદ જાતાં, કકળી ઊઠચાં કાળાઉત!

(સોરઠના સાચા શૂરવીરો, તેં ખેડેલાં છાપાંઓ, સોરઠના સંતો, ચારણો અને મૂર્તિમંત વારતા-એ પાંચે ઝવેરચંદ મેઘાણી જાતાં કકળી ઊઠયાં.)

છંદાં ગીતાં ને સોરઠા, સોરઠ સરવાણી;
એટલાં રોયાં રાતે આંસુએ, આજ મરતાં મેઘાણી.

(ચારણી છંદો, ગીતો, કાઠિયાવાડના સાહિત્યનો પ્રાણ સમો સોરઠો અને સાચી સોરઠી ભાષા-એ ચારે ઝવેરચંદ મેઘાણીના મરણથી લોહીને આંસુએ રોયાં.)

અડીખમ અટંકી એકલો, એ મસ્ત મેઘાણી ગયો

[૨]

ત્યાગી ગયો,તપસી ગયો, એ સંત સોરઠનો ગયો,
હસતો ગયો,રોતો ગયો,સંસારી ગયો,સન્યાસી ગયો.

અભાગી કો અબળા તણો,ભરથાર ક્યાં ભાગી ગયો,
બાપુ તણો દુષ્કાળ દઈ કો બાપુ બાળકનો ગયો;
માતાનો તુંકારો ગયો, બહેની તણો બંધુ ગયો,
કવિમાળાનો મેરુ ગયો, ગુણજાણ મેઘાણી ગયો.

સૌરાષ્ટ્રના સાહિત્યની સૃષ્ટિ તણો બ્રહ્મા ગયો,
સોનાતણો શોધક ગયો, એ ધૂડ ધોનારો ગયો;
સાહિત્યના જળકૂપનો દોરી સહિત લોટો ગયો,
શણગાર સોરઠનો ગયો, ગુણજાણ મેઘાણી ગયો.

બ્રાહ્મણ ગયો,માનવ ગયો,નવયુગનો ચારણ ગયો,
કાળાં બજારો ના કર્યાં, વાણીનો વેપારી ગયો;
ગાંધી તણા દિલદર્દની ગીતાનો ગાનારો ગયો,
સૌરાષ્ટ્રનો કવિ કેસરી, એ મર્દ મેઘાણી ગયો.

ધરણીપતિ ધનવાનને આંગણ ન આશાથી ગયો,
નમીઓ નહિ લક્ષ્મી પગે,અણનમ સદા ઊભો રહ્યો;
પડી કાળની હાકલ તથાપિ બોલ બે લખતો ગયો,
અડીખમ અટંકી એકલો એ મસ્ત મેઘાણી ગયો.

કબરો તણાં પ્રેતોતણી મહેફિલમાં જાનારો ગયો,
સમશાનનો સાધક ગયો, એ ભૂતનો ભેરુ ગયો;
પથ્થર અને પર્વત બધાં જડજીવ બોલાવી ગયો,
બેરો થયો, મૂંગો થયો, અવધૂત મેઘાણી ગયો.

મુનિરાજ ને સંતોતણાં એ મોન છોડાવી ગયો,
રસધાર રેલાવી ગયો, કાર્યો બધાં કરતો ગયો;
કહે કાગ વાણીનો ભલા પ્રસ્તાવ લખવો રહી ગયો,
સૌરાષ્ટ્રનાં ફૂલઝાડનો આજ માળી મેઘાણી ગયો.

'ફૂલછાબ'માંથી.

હાહાકાર હુઓ

શંકરદાન જેઠીભાઈ

કાઠિયાવાડ–ગુજરાતના અનેક શૂરવીરો, દાતારો, ભક્તો, બહારવટિયાઓ જે ફક્ત ચારણોની જબાન માથે વાર્તા રૂપે હતા તેઓના દેહ–નામ ને મેઘાણીની લેખણે અમર કર્યાં છે. અમને ચારણ કવિઓને જ નહીં પણ સારા દેશને તેઓની અનન્ય ખોટ પડી છે. તેઓ અમારા ચારણોનાં ગુણના પ્રિય પૂજારી, અનુરાગી અને ઉત્તેજક હતા. અમારી ચારણોની જીભની નિવાસી સરસ્વતી દેવીના તેઓ પરમપ્રિય ભૂવા હતા, તેઓ જ્યારે જનસમુદાયમાં બોલવા ઊભા થતા ત્યારે સરસ્વતીદેવી તેમના દેહમાં પ્રગટ થતાં—પધારતાં, તેવું દશ્ય મેં નજરે જોયું છે.

આજે મેઘાણીના મૃત્યુથી મારા જેવા અનેક સ્નેહીઓનાં હૃદય દ્રવે છે. એટલું જ નહીં પણ—

દોહો

મરણ મેઘાણી તણું, સાંભળતાં શ્રવણે,
સારા સોરઠ દેશમાં, નીર આવ્યાં નયણે.

છપ્પય

મેઘાણી ગ્યો મરદ વાણિયો વિશ્વ વજીતો,
મેઘાણી ગ્યો મરદ સત્યવક્તા શોભીતો;
મેઘાણી ગ્યો મરદ ચારણાંપ્રિય ગુણ ગ્રાહક,
મેઘાણી ગ્યો મરદ કવિ લેખક અતિ લાયક.
ભારતી તણો સેવક સપૂત,
ઓચિંતો અદ્રશ થિયો;
યશનામ શરિર કરિ ગ્યો અચળ,
વાહ મેઘાણી વાણિયો. ૧

જેનું નામ ઝવેરચંદ મેઘાણી જાહેર;
વૈશ્ય છતાં મહાવીર નિરંકુશવક્તા નાહર;
લોકપ્રિય આઝાદ લેખની ચિત આકર્ષક;
દેશ દાઝ બળ બુદ્ધિ કળાગુણ ગૌરવ દર્શક;
અદ્ભુત કવિ લેખક અજબ,
સોરઠ ધર શોભા ગિયો;
શુભ નામ સફળ ફેરો કરી,
વિયો ગિયો હા વાણિયો. ૨

દોહો

મેઘાણી મરતાં મરદ, ભારતીતણો ભુવો;
ધર સોરઠ ગુજરાતમાં, હાહાકાર હુવો. ૧

('ફૂલછાબ'માંથી)

આમ અચાનક જાવું ન'તું

કરસનદાસ માણેક

(૧)

તમ હૈયાની અમૃત-નિર્ઝરિણી-
મહીંથી ઊઠતા ગીત કેરા ધ્વનિ
ઘેરા ગુંજી રહ્યા અમ આતમમાં
કોઈ જૂદેરી ભોમની વાણી બની:
અને એ રસપાનની પ્યાસ હજુ
ઉરમાં અણુછિપી ઝુરન્તી રહી
ત્યહિં આ શું અચાનક, માયા સમેટીને,
મૃત્યુતણી વીરા, વાટ ગ્રહી!

(૨)

વીરા, આમ એકાએક કેમ રુઠ્યા:
સુધા-ગાણું અધૂરું મેલીને ઊઠ્યા!
વીરા, કે રસ કેરા હિંડોલ ડોલન્તી આ
મહેફિલના પુણ્યપુંજ ખુટ્યા!
અરે રાત ને વાતની મસ્તી હજુ
વધુ ને વધુ જામતી જાતી હતી:
અને પ્યાસી હૈયાઓની આંખો હજી વીરા,
આશના રંગથી રાતી હતી!

(૩)

હજુ તો તમ કંઠ થકી સુણવા
હતા સૂર ને તાન કંઈક નવા-
હજુ બાકી હતા રસરૂપ વિરાટના
કૈંક રૂપો ગીતમાં ગૂંથવા:
અરે એ સહુ ઓતરડા ઉપરના
અણુપુરલ ઉર મહીં જ રહ્યા:
અને છેવટ કેરા જુહાર કર્યા વણ
વીરા, તમે મૃત્યુપંથ વહ્યા:

(૪)

હતું જીવન ગાનતણી લગની:
રસ-યોગની જાણે અખંડ ધૂણી:
શતઝાળ સદાય ભભૂકી રહ્યો
રસ-બ્રહ્મ આરાધનનો અગનિ:
અરે હૈયાના ઈન્ધણ હોમી હોમી તમે
ધૂણી એ ધીખતી રાખી હતી:
વીરા, વિશ્વને હૂંફ દેવા તમે રાત દી'
જાતને જલતી રાખી હતી!

(૫)

વીરા, માનવતાના અંકુર પડ્યાં:
સાથે કૈંક થરો પશુતાના ચડ્યા:
અને સચ્ચિદ-આનંદ સૃષ્ટિના આ
અણુએ અણુ શોક થકી પ્રજળ્યાં-
વીરા, આનંદ કેરી એ સૃષ્ટિને, શોકના
દાવાનળેથી ઉદ્ધારવી 'તી:
વીરા, ગીતની ગંગા વહાવી તમારે તો
માનવતાને મ્હોરાવવી 'તી!

(૬)

'ધરતીને પટે પગલે પગલે'
જલતો દવ ઓલવું ગીત-જળે
તમે ઘૂમ્યા ભરી વણથાક વીરા,
એવી તાલાવેલી ડગલે ને ગળે!-
અરે, કાવ્ય ને ગીતની, માનવ-પ્રીતની,
યાત્રા તમારી અધૂરી રહી:
વીરા, ભોમકા તો જુઓ ખૂબ પીધું તોય
પીવા કાજે હજી ઝૂરી રહી!

(૭)

સૂની કુંજ પૂછે: મારો કોકિલ ક્યાં?
દિલમાં રસ સિંચતું એ દિલ ક્યાં?
વીરા, એ જ વલોપાત હીબકતો
પુરની સૂની માનવ-મહેફિલમાં-

અરે, સુખના સાગર રેલાવીને વીરા,
આમ અચાનક જાવું ન'તું :
અરે, ઓશિંગણુ અમ ઉર તણી છેલ્લી
વંદના લેવા રોકાવું હતું !

(૮)

તમે જ્યાં હો ત્યહાં ઘડી થંભી વીરા
જોઈ લેજો વિજોગી ઉરોના ચીરા
ચીરે ચીરે લખાયલ યાદ અને
ફરિયાદની એક અબોલ ગિરા...
...તમે દેવોની મૃત્યુવિહીન જમાતની
જ્યોતિમાં જ્યોતિ બનીને ભળ્યા :
તમે જાતાં, તમારી માલોમ તણા અરે,
પાષાણુ કાળમીંઢા યે રડ્યા !

('જન્મભૂમિ'માંથી)

ઠાકરને ઠપકો

દાદાભાઇ નાજાભાઇ ખાચર

ભારતનું ભૂષણ હતો, વળી સેવક હતો સબકો
(ઇ) મેઘાણી મરતાં, તને ઠાકર છે ઠપકો. ૧

ભજન ગાતો ભાવથી, રામ અને રબકો
(ઈ) મેઘાણી મરતાં, તને ઠાકર છે ઠપકો ૨

સાંભળતો નથી શામળા, કાનબેરો થ્યો કબકો,
(આ) ઝવેરચંદ જાતાં જગત, (તને) ઠાકર દે છે ઠપકો ૩

ભાવેણુ મળશું ભલા, આવીશ જ્યારે અબકો
(ત્યાં તો) ઝવેરચંદ જાતો રહ્યો, (ઈ) ઠાકર તને ઠપકો ૪

છંદાં, ગીતાં સોરઠા, (વળી) દેશી જે દૂહા,
(એટલા) મેઘાણી મુવા, વટાળ કરશે વાણિયા ૫

ચીંથરીયોય,ચારણુમળે,(તો) પગુમાં જઈ પડતો,
(ઈ) મરમી મેઘાણી ગયો, (કયાંઇ) જોતાંય નથી જડતો ૬

સંભળાવ્ય આવી સોરઠા, [અને] ગા મધુરાં ગાન
મેઘાણી આ મેમાન, તારી વાટુ જોવે છે વાણિયા. ૭

સોરઠની ભોમકાનો સાંઈ ગયો !

અશોક હર્ષ

જાયાં સર્વે જાય, એના ન્હોયે ઓરતા,
પણ મેઘાણી જાય, વસમાં એ મનવારણાં.
ફૂલડાંકયારી માંહ્ય, ફોરે મઘમઘ ફૂલડાં,
માનવકુલની માંહ્ય, મ્હોર્યો એક તું માનવી.
ધરતીનાં પયપાન, પીને અમૃત તેં અર્યાં,
સંસારે વખપાન, એકલ પંડ ઉતારિયાં.
ગાયાં તેં જગચોક, મીઠી ગળકે ગીતડાં,
રોયો તું ઘરગોખ, આંસુ અંધારે સર્યાં.
હાતમદિલ હેતાળ, માની તોય વિનમ્ર તું,
અક્કડ તોય ઉદાર, સાંઈ હતો સોરઠ તણો.
વૃક્ષવિના જ્યમ પાળ, મેઘવિના જ્યમ વીજળી,
વિણ સિંદૂર સોહાગ, તુ જાતાં સોરઠ ઠરી.
જિંદાદિલ તેં જંપ, જીવનમાં જાણ્યો નહીં,
જોઇ તને નિષ્કંપ, નેત્રો નહિ રંપ્રો રડ્યાં.
રાયા જાતે લાખ, ક્રોડાધીશ કરોડ યે,
જતે ન એવી ખાધ, તું જાતાં ખમવી પડી.
ફૂટ ગોઝારા કાળ ! જનકાળજડાં છોડીને,
યુગકાળજડે ઘાવ, મારી મેઘાણી, કર્યો.

('ભારતી'માંથી)

લોકજીવનના આદર્શ ચારણ

काका कालेलकर

લોકમાનસ, લોકજીવન, અને લોકસાહિત્યની એકાગ્ર નિષ્ઠાથી ભક્તિ કરનાર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીનો જોટો ગુજરાતમાં જ શું હિન્દુસ્થાનમાં મળવો મુશ્કેલ છે. આમ કહેતી વખતે પંજાબના સાહિત્ય-ફકીર શ્રી. દેવેન્દ્ર સત્યાર્થીને હું ભૂલ્યો નથી. ઝવેરચંદ ભાઈની સેવાને તોલે આવે એવી સેવા લોકસાહિત્યને ફાળે હજી બીજે ક્યાંય આવી નથી. બુલંદ અવાજ, બુલંદ ભાવના અને બુલંદ પ્રવૃત્તિ તે ઝવેરચંદ મેઘાણી.

એ વધારે જીવ્યા હોત તો લોકસાહિત્યની ઘણી ઘણી સેવા કરત. ઘણું જીવવાનો એમનો અધિકાર હતો. એમના કેટલાય સંકલ્પો બર આવવાના બાકી હતા. છતાં એમના અવસાનનો શોક કરવાનું મન નથી થતું. એમના મૃત્યુથી સાહિત્યસેવાને ભારેમાં ભારે ખોટ ગઈ છે એનું દુઃખ તીવ્ર છે. પણ ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા જીવો ઇતિહાસના કે સમાજશાસ્ત્રના કોઇ નિયમ પ્રમાણે આવતા નથી. પછી આપણી અપેક્ષા પ્રમાણે જીવે એવી ઇચ્છા આપણે શી રીતે રાખી શકીએ? એમણે કરેલું કામ એમને કોઇએ સોંપ્યું ન હતું. એમની પાસેથી એ કામ છીનવી લેવાની કોઇની શક્તિ ન હતી. લોકસાહિત્યની સેવામાંથી એમને ચળાવવા પણ કોઇ સમર્થ નીવડ્યું નહિ. એમણે લોકસાહિત્ય, લોકગીત અને લોકસંગીતની સેવા કરવા પૂરતી જ જીવનસિદ્ધિ કેળવી હતી. શરીર ચાલ્યું ત્યાં સુધી એ સેવા એમણે અખંડ કરી. બાકી બધા સંકલ્પો અને મુરાદો એમણે ગૌણ કર્યા શરીર ટક્યું ત્યાં સુધી સેવા કરી અને ઉપવનમાંથી દ્વિજરાજ ઊડી જાય તેમ આપણી વચ્ચેથી તેઓ ઊડી ગયા.

હમણાં હમણાં જ મેં જાણ્યું કે તેઓ જ્ઞાતિયે જૈન હતા. જાણ્યું ખરું, પણ મેં માન્યું નહિ. સ્વભાવમાં અને જીવનમાં તેઓ આદર્શ ચારણ હતા. ચારણ એટલો બધો એકનિષ્ઠ હોય છે કે એને પોતાની દૃષ્ટિ અને પોતાનું જીવન એકાંગી થાય તો એની એને જરાય પડી નથી હોતી. એકાગ્રતા એ જ એનો કુળધર્મ. ચારણોને નિષ્ઠા ફેરવવાની છૂટ હોય છે, પણ ઉત્કટતામાં તેઓ યત્કિંચિત પણ મોળા નહિ પડે.

શ્રી. મેઘાણીનો અને મારો સંબંધ બહુ ઉત્કટ થાત, પણ મારી ગફલતથી તેમ ન બની શક્યું. એનું ય મને દુઃખ નથી, કેમ કે એમની અપેક્ષા હું પૂરી ન પાડી શકત.

શ્રી. રણજીતરામ વાવાભાઇએ લોકગીતોનો એક સંગ્રહ કરેલો. સુરતના ભાઇ શેલતે તે છાપી કાઢ્યો. કવિશ્રી નાનાલાલે એની પ્રસ્તાવના લખી આપવાની હા પાડી. લગભગ વરસ થયું હશે. પ્રસ્તાવના ન મળી. હું તે વખતનો નવજીવનનો ઊગતો લેખક હતો. "દક્ષિણી હોવા છતાં ગૂજરાતી લખે છે" એ કૌતુકનો વિષય હતો. હૃદયથી ગૂજરાતી થઈને લખે છે એ એક આશ્ચર્ય મનાતું. શ્રી શેલતે મને પૂછ્યું. ભીડભંજન તરીકે મેં હા પાડી અને "રસાસ્વાદ" નામે એક પ્રસ્તાવના લખી આપી. ગૂજરાતે એની કદર કરી.

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીએ તે જ અરસામાં લોકસાહિત્યની સેવા આદરી હતી. તેઓ મને મળ્યા. અમે લોકસાહિત્ય વિષે વાતો કરી.

પછી એમણે પોતાની એક ચોપડી મને વાંચવા આપી. હું શી રીતે જાણું કે એમને એને માટે પ્રસ્તાવના જોઈએ છે? ચોપડી લઈને હું મુસાફરીએ ગયો અને વાંચવાનું રહી જ ગયું. ઘણે દિવસે પ્રસ્તાવનાની ઉઘરાણી આવી. પ્રસ્તાવના હતી કે રિવ્યૂ હતો એ યે ભૂલી ગયો છું. મારાથી એ ન બન્યું અને મેઘાણીભાઇને માઠું લાગ્યું. કસ્તૂરીના પરિમલને કોઈના સોગનની શી જરૂર? એમનું કામ ધમધોકાર ચાલ્યું. એમની કેટલીક ચોપડીઓ દા. ત. "સૌરાષ્ટ્રની રસધાર", "રઢિયાળી રાત" વગેરે મેં વાંચી. લોકસાહિત્યનો હું રસિયો ખરો, પણ મેં એને પોતાનું ક્ષેત્ર માનેલું નહિ. મારી નમ્રતાને કારણે હું કશું લખું નહિ અને એમને થયું કે હું એમનો બહિષ્કાર કરું છું. કોઈ સજ્જન મિત્ર પાસેથી મેં આ વાત જાણી ત્યારે તેમને મળવાનો પહેલો મોકો મળતાંવેંત મેં મારો ખુલાસો આપ્યો. લોકસાહિત્યને અંગે મેં કશી જ પ્રવૃત્તિ કરેલી નહિ. અમારા સંગીતશાસ્ત્રી નારાયણરાવ ખરે પાસેથી ગુજરાતના લોકસંગીત ઉપર notations સાથે એક ચોપડી મેં તૈયાર કરાવેલી, એને માટે પ્રસ્તાવના લખેલી. અને સ્વ. ગિજુભાઈ, મને હુકમ કરીને, મારી પાસેથી જે લખાવે તેટલો જ અપવાદ. મારો ખુલાસો મેઘાણીભાઈએ સ્વીકાર્યો એટલે કશી ગેરસમજ રહી નહિ.

ત્યાર પછી અવારનવાર જ્યારે તક મળે ત્યારે એમની પાસેથી એમનાં લોકગીતો સાંભળતો. કેટલાક મિત્રો પણ મને કહે 'મેઘાણીભાઈ આવ્યા છે. ચાલો એમના ગીતો સાંભળીએ. તમે હશો તો પોતાની કૃતિઓ ઉમંગમાં આવીને ગાશે.'

અને ખરેખર, જ્યારે જ્યારે મેં એમની પાસે માગણી કરી, ત્યારે ત્યારે મેઘાણીએ વગર સંકોચે મેઘ વરસાવ્યો જ છે

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ચલાવતો હતો ત્યારે મેં એક વ્યાખ્યાનમાળા માટે સુ ઠક્કરબાપાને લખ્યું હતું. એમણે પોતાની અશક્તની ઢાલ આગળ કરી મને ટાળ્યો. મેં મેઘાણીને વિનતી કરી કે, "લોકસાહિત્ય ઉપર વિદ્યાપીઠમાં એક વ્યાખ્યાનમાળા આપો! એ પુસ્તકાકારે છાપીશું." એમણે હા પાડી. અને એને અંગે એમનો મારો ઠીક ઠીક પત્રવ્યવહાર થયો. એ વ્યાખ્યાનમાળામાં શું શું આવવું જોઈએ એમ એમણે પૂછયું મેં મારી કલ્પના લખી મોકલી, પણ મંદવાડને કે એવે જ કોઇ કારણે તેઓ ન આવી શકયા. પછી તો સરકારે વિદ્યાપીઠનો જ કબજો લઈ લીધો, અને એ વાત રહી ગઈ.

પછી તો હું ગુજરાત છોડીને વર્ધા રહેવા ગયો. પણ એકવાર વડોદરા રાજ્ય તરફથી કેટલાક સાહિત્યિકોને વ્યાખ્યાન આપવા માટે, દક્ષિણા સાથે, આમંત્રણ હતું. તે વખતે મેઘાણીભાઇ અને હું એકત્ર આવ્યા. અમે ડભોઇનો કિલ્લો જોવા પણ ગયા હતા. ત્યાંની ઐતિહાસિક દંતકથાઓ અમે સાંભળી. મેઘાણીભાઈએ એક વ્યાખ્યાન આપ્યું. અર્થાત એ સંગીત સાથે હતું. લોકો તો મંત્રમુગ્ધ સાપની પેઠે ડોલતા હતા. વડોદરાની સભામાં પણ લોકોની એ જ હાલત થઈ હતી.

"વહુએ વગોવ્યા મોટા ખોરડા રે" —વાળી લોકકથા-જ્યારે પોતાની મેઘગંભીર વાણીથી તેઓ ગાતા, અને વચમાં વચમાં

વિવેચનપૂર્વક સમજાવતા, ત્યારે તો મધ્યયુગનો જમાનો નજર આગળ જીવતો થતો.

હમણાં હમણાં ભાઈ ઈશ્વરલાલ દવેએ મને કહ્યું કે, "મેઘાણીભાઇએ રવિશંકર મહારાજને મોઢે સાંભળેલી મહીકાંઠાની વાતો લખી કાઢી છે. એને માટે પ્રસ્તાવના આપશો?" મને હા કહેતા વાર ન લાગી, કેમ કે એમાંની કેટલીક મેં જેલમાં રસપૂર્વક વાંચી હતી. વિદ્યાપીઠ વ્યાખ્યાનમાળા વખતે જે અંજલિ હું આપવા માગતો હતો તે આપવાની મને તક મળતાં મેં ઘણો જ સંતોષ અનુભવ્યો. મારી પ્રસ્તાવના મેઘાણીભાઇને ગમી, એમનો એક કાગળ આવ્યો. જવાબમાં એમને ઠપકો આપતાં મેં કહ્યું કે, "વિદ્યાપીઠમાં વ્યાખ્યાનમાળા આપવા આવ્યા હોત તો ક્યારનું એ બધું અને એથીય ઘણું હું વ્યક્ત કરી શકત, એટલું જ નહિ પણ એમને ઓથે લોકસાહિત્ય માટે વિદ્યાપીઠ મારફતે ઘણું ઘણું કરી શકત."

ગૂજરાતમાં લોકગીતો માટે કે લોકસાહિત્ય માટે જે કોઈએ કાંઈ પણ કર્યું છે તેને મેઘાણીભાઇની મદદ અને આશીર્વાદ મળ્યા જ છે. ઊગતી પેઢીના ચિ. સતીશે પણ જ્યારે યુનિવર્સિટીના ઇનામ માટે એક નિબંધ લખ્યો ત્યારે એને જોઈતું દિશાદર્શન મેઘાણીભાઇ પાસેથી જ મળ્યું.

શ્રી. ઝવેરચંદભાઇ મેઘાણી જેવા એકનિષ્ઠ સેવક કોઈ પણ ભાષાને મળે એ તે ભાષાનું અને તે જમાનાનું અસાધારણ ભાગ્ય જ છે. મેઘાણીના અવસાનને કારણે હું શોક નથી કરતો એનું કારણ એમને હું ભગવાનની ગુર્જરીગિરાને બક્ષિસ માનું છું. દેવના દીધેલા એવા વરદાનને કૃતજ્ઞતાપૂર્વક વધાવી લઈએ. વરદાન વધારે ન મળ્યું કે લાંબા વખત સુધી ન ચાલ્યું એવી ફરિયાદ કરાય નહિ. ઈશ્વરની ઇચ્છા આગળ માણસની ઇચ્છા સ્તબ્ધ થાય એ જ આસ્તિકતાની નિશાની છે.

મધ્યકાલીન લોકજીવન, એ જીવતના એકાંગી પણ ઉત્કટ આદર્શો જીવતા કરવાનું કામ જેટલું મેઘાણીએ કર્યું છે તેટલું, મને નથી લાગતું, બીજો કોઈ સાહિત્યિક ચારણ કરી શક્યો છે. કેમકે કાલના ઉદરમાં જઈ સૂતેલા જમાના સાથે એકરૂપ થવા માટે જોઇતું હૃદયનું તદાત્મ્ય અને કલ્પનાનું ઉડ્ડાણ કોઈ વિરલ વિભૂતિ પાસે જ હોય છે.

મેં જે કહ્યું છે કે મેઘાણીની અમુક કૃતિઓ વિશ્વસાહિત્યમાં સ્થાન પામશે, એમાં જરાય અતિશયોક્તિ નથી. કેમકે એમની એ પ્રવૃત્તિમાં ઉત્કટતા, એકાગ્રતા અને પારમાર્થિકતા ટીપીટીપીને ભરેલા છે.

મેઘાણીભાઈનાં સંસ્મરણો

રામનારાયણ વિશ્વનાથ પાઠક

મેઘાણીભાઇ સાથેનો સંબંધ ક્યારે શરૂ થયો તે યાદ આવતું નથી. ને કંઈ યાદ આવે છે તે વખતે જાણે એ વાતની પશ્ચાદ્‌ભૂમાં ઘન પરિચય હતો જ એવા સંસ્કારો છે.

તેમની સાથેનો મારો પરિચય ઠીક ઠીક જૂનો છે. હું માનું છું કે તેઓ લોકસાહિત્યનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યા તેના પ્રારંભથી જ અમારો સંબંધ છે.

જૂનામાં જૂનું સંસ્મરણ અમે અમદાવાદમાં મળ્યા તેનું છે. તેમણે મને જણાવ્યું કે પોતે કેટલાંક લોકગીતો ભેગાં કર્યાં છે અને એ ગાઈ બતાવવાં છે. તેનો અખતરો પહેલાં કોઇ નાના સંસ્કારી શ્રોતાવર્ગ ઉપર કરવો છે, અને એને માટે તેઓ વિદ્યાપીઠનો વિદ્યાર્થીવર્ગ પસંદ કરે. હું એમને મહાવિદ્યાલયમાં લઈ ગયો. તે વખતે હજી મહાવિદ્યાલય જેને અમે ભૂલાભાઇ કૉલોની કહેતા ત્યાં,—આગાખાન હૉલની નજીક બેસતું અમારા મોટા ખંડમાં વિદ્યાર્થીઓ ભેગા થયા. અને થોડા જ વખતમાં એમણે એમના કંઠથી આખા વિદ્યાર્થીવર્ગને મંત્રમુગ્ધ કરી દીધો. અમારા બધા પ્રોફેસરો પણ હાજર હતા. અમારા સ્ટાફમાં સિંધી પ્રોફેસરો પણ હતા. બધા જ એક-સરખા રસથી સાંભળતા હતા.

એક બે ગીતો ગાયા પછી તેમણે મહાદેવજીવાળું ગીત ગાયું. મને તેની પંક્તિઓ યાદ નથી. પણ વસ્તુ એવું છે કે પાર્વતી કહે છે કે હું તો પિયર જઇશ. મહાદેવજી કહે છે કે કેટલા દિવસે પાછાં આવશો. પાર્વતી કહે છે, પેલો સામો પીપળો દેખાય છે તેને જેટલાં પાન છે, તેટલે દિવસે આવીશ! અને આખો શ્રોતાવર્ગ જાણે એક જ પ્રાણ હોય તેમ તે એકસાથે રડ્યો છે, તે હું કદી ભૂલીશ નહિ. એ ગીત મેં પણ ત્યાં પહેલું જ સાંભળ્યું. અને,

વહુએ વગોવ્યાં મોટાં ખોરડાં

એ અત્યંત કરુણ ગીત પણ મેં ત્યાં જ પહેલું સાંભળ્યું. એ પછી તો આ શ્રોતાવર્ગ તેમનો માનીતો થઇ પડ્યો, અને તે એટલે સુધી કે છેવટે હું ઘણે વરસે એસ. એલ. ડી. આર્ટ્સ કૉલેજમાં આવ્યો, અને મેઘાણી તો તે વખતે મુલકે મશહૂર થઈ ગયા હતા ત્યારે પણ તેઓ એ કૉલેજમાં આવ્યા. અને તેમણે ગીતો, વરતકથાઓ, વગેરે સંભળાવ્યાં.

પ્રિન્સિપાલ રાવને ઘણું કામ હતું, અને વચમાંથી ઊઠવું ખરાબ દેખાય એ બીકે આવવાની ના પાડતા હતા, છતાં મેઘાણીના સૌજન્ય વિશેના મારા આશ્વાસનથી, તેઓ પણ આવ્યા. તે મને વખત હતો તેટલું બેઠા, એ વખતે મેઘાણી શીતળામાતાના વરતની વાત કરતા હતા, તેમાં એક તલાવડીની વાત આવી કે કોઇ તેનું પાણી નથી પીતું વગેરે, અને ડૉ. રાવે કહ્યું કે એવી જ વાત તેમની પોતાની ભાષામાં છે! લોકસાહિત્યની સંશોધનની શક્યતાઓ તો હજી હવે સ્ફુટ થતી જશે!—જોકે મેઘાણીએ એ જાણી હતી. અને હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતોનાં ગીતો તેઓ આ દૃષ્ટિએ ભેગાં કરતા હતા.

એ વિદ્યાપીઠમાં એમણે જે ગીતો ગાયાં તે જ અરસામાં અમદાવાદની જાહેરજનતા આગળ તેમણે પ્રેમાભાઇ હૉલમાં એક વ્યાખ્યાન, અલબત્ત ગીતોના પ્રયોગ સાથેનું આપ્યું. તેમાં અનેક ગીતો ગાયાં. હું પ્રમુખ હતો. તેમનાં ગીતો ઉપર વિવેચન કરતાં તેમનાં જ ગીતોના ભાવો સંસ્કૃત શિષ્ટ સાહિત્યમાં છે એના અનાયાસે મને ત્યાં ત્રણ દૃષ્ટાન્તો મળી ગયાં.

> હાથ રંગીને દેરી શું રે કરું
> એનો જોનારો પરદેશ રે
> મેંદી રંગ લાગ્યો રે

મેં સ્મરણ કર્યું કે કુમારસંભવમાં પાર્વતી જ્યારે મહાદેવને પરણવામાં નિષ્ફળ જાય છે ત્યારે કવિ કહે છેઃ—

> निनिन्द रूपं हृदयेन पार्वती ।
> प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥

"પાર્વતીએ પોતાના રૂપને નિન્દ્યું, કારણ કે પ્રિય પાસેથી સૌભાગ્ય મળે એ જ રૂપનું સાર્થક્ય છે."

બીજું એક ગીત તેમણે ગાયેલું તે પેલું ફરજંદના તલસાટનું સ્ત્રીનું ગીત, જેમાં સ્ત્રી કહે છે કે મારા ધોઈને સાફ કરેલા સાડલાને મેલો કરનાર,

ખોળાનો ખૂંદનાર દ્યો ને

એ ગીત, તેને મળતા અર્થની મેં પંક્તિ એ કહેલી કે—

धन्यास्तदंगरजसा मलिनी भवन्ति ॥

'ધન્ય હોય તે જ એવા બાળકના અંગની ધૂળથી મલિન થાય છે.' અલબત ત્યાં તો એ દુષ્યન્તનું વચન છે, પણ તેમાં જીવતો તલસાટ એક જ છે. ત્રીજું પણ આવું કંઇક હતું તે અત્યારે યાદ નથી આવતું.

હું માનું છું, કે એમના વહાલા લોકસાહિત્યની આટલી બધી નિકટ શિષ્ટસાહિત્ય–સરસ્વતી વહે છે એથી એ બહુ જ રાજી થયેલા.

અમારી મૈત્રી સમાનધર્મી સાહિત્યપ્રેમીઓની હતી. મૈત્રી ઘણી વાર કેવળ જીવનના સમાન સંજોગોના અકસ્માતની પણ હોય છે. પણ અમારી મુખ્યત્વે સાહિત્યના એક સમાન શોખની હતી. બહુ નાનપણથી મારા જીવનમાં લોકસાહિત્યના ઊંડા સંસ્કારો પડેલા છે. તેનો મને રસ અને જિજ્ઞાસા હતાં જ. રણજીરામનો લોકસાહિત્ય ઉપરનો નિબંધ વાંચ્યો ત્યારથી એ ક્ષેત્રમાં કામ કરવાની ઉત્સુકતા થયેલી. મહીકાંઠામાં વકીલાત કરતો હતો ત્યારે એને માટેનું એક અણખેડ્યું ક્ષેત્ર મને મળી ગયેલું હું માનતો હતો. અને થોડાં વરસની વકીલાતથી ત્યાંનાં સ્ટેટો સાથે સારો સંબંધ થયા પછી એ કામ વ્યવસ્થિત રીતે કરવાની મારી ઉમેદ હતી. પણ એ કરવાનો વખત આવે તે પહેલાં મેં વકીલાત અને મહીકાંઠો છોડ્યો. અને એ ઈચ્છા મારામાં વણમ્હોરી જ રહી ગઈ. ભાઈ મેઘાણીને સર્વોત્તમથી તેમાં મેં કામ કરતા જોયા તેથી મને એમના કામની સાથે મમત્વ બંધાયું. મારી સઘળી જિજ્ઞાસા તૃપ્ત કરી શકે એટલું અને એથી એ વધારે એમની પાસે હતું. અને અમે જ્યારે ભેગા થતા ત્યારે કલાકોના કલાકો એમણે સંચેલું આ સાહિત્યધન અમે તેમાં મશગૂલ થઇ જોતા.

અમારી સાહિત્યમૈત્રી હતી, છતાં એમની સાથે અંગત સંબંધ પણ મારો ઘન હતો. ખરું તો એમના પ્રસંગમાં આવેલ માણસને એમની સાથે ચાહ ન થાય એવું ભાગ્યે જ બને. એમના હૃદયનો ઊમળકો એવો હતો કે સામે નાના હૃદયમાં ઊર્મિ જગાડ્યા વિના ભાગ્યે જ રહે.

મને ઉપરના અમદાવાદના સંસ્મરણ પછીનું મારું સંસ્મરણ એમના અંગત પરિચયનું છે. હું કોઈ કામ પ્રસંગે રાણપુર ગયેલો. હું એમનો મહેમાન નહોતો, પણ વધારે કલાકો એમની સાથે જ ગાળતો. શ્રી. અમૃતલાલ શેઠની રાણપુરની એ કોઠી સ્થપાયાંને બહુ વરસો નહિ થયાં હોય, છતાં તેની સુંદર વ્યવસ્થા નાહવા ધોવાની સગવડ, છાંયાના મંડપો, એ બધાની વ્યવસ્થા મને ગમી ગઇ હતી. એક જમવા સિવાયની મારી બધી બરદાસ મેઘાણી એટલા આગ્રહથી કરતાં કે હું ના પાડી શકતો નહિ. અમે સાથે નાહતા, અને એ મારાં કપડાં ધોવા ન દેતા. અમે સાથે બેસી પુષ્કળ વાતો કરતા. એમણે જ મને કહેલું કે કોઈ પણ પ્રકારનું ઘરકામ કરતાં પણ તેમને જરા પણ સંકોચ થતો નહિ. અને એ તો હું એમના જીવનમાં જોઇ શકતો હતો.

અલબત એ જ્યારે જ્યારે અમદાવાદ આવે ત્યારે અમે ઘણુંખરું મળતા જ. અમે એક જ જગાએ હોઈએ. અને હું એમના જાહેર વ્યાખ્યાનમાં ન ગયો હોઉં એવું ભાગ્યે જ બન્યું હશે. પણ ઉપરના પ્રસંગ પછી નોંધવા જેવો પ્રસંગ તે અમે જેલમાં ભેગા રહ્યા તે છે. તેમની સજાના ખબર મળ્યા ત્યારે હું મારા સાથીદારો સાથે ધોળકા હતો. અમદાવાદ સાબરમતી જતાં તેઓ ધોળકાથી પસાર થયા ત્યારે અમે મળવા ગયેલા. ટ્રેન ઉપર બધાના આગ્રહથી "હજારો વર્ષની જૂની અમારી વેદનાઓ"નું ગીત ગાયું. ગાડી ઊપડી અને એમનો

બુલંદ અવાજ દૂર દૂરતરથી સંભળાયા કરતો હતો. મારા મનમાં એક પંક્તિ રહી ગઈ.

" ખબર છે એટલી કે માતની હાકલ પડી છે!"

એ વખતે એ અસહકારના સામનામાં બધાનું એ જ માનસ હતું!

તેમની પછી આઠેક દિવસે એ જ ઈસાની સાહેબે મને સજા કરી. મેઘાણીને ૨॥ વરસની સજા કરી હતી, મને ૭ જ માસની કરી. એ છએ માસ ફાંસીખોલીમાં અમે નજીકના પડોશીઓ તરીકે રહ્યા. અમદાવાદની જેલમાં એ વખતે તો ગુજરાતના ઘણા મોટા માણસોનો મેળો હતો, શ્રી. સરદાર સાહેબની સર્વને હૂંફ હતી. અને અનેક શક્તિવાળા ગુજરાતના કાર્યકરોનો અન્યથા કદી ન મળે એટલો લાંબો સહવાસ ત્યાં મળ્યો હતો. એ બધું તો અહીં લખવાનો પ્રસંગ નથી. પણ ત્યાના અમારા સંયુક્ત નિવાસમાં અમારી રાતની મજલિસોમાં મેઘાણીનાં ગીતો બધાને એક અનન્ય આશ્વાસન અને પ્રોત્સાહન હતું. સૌને મેઘાણી પોતાના લાગતા. બુઝર્ગ તૈયબજી સાહેબ એમના ઉપર ખુશ રહેતા, અને એમને ઉદ્દેશીને, કહો કે એમનાં ઝુલ્ફાંને ઉદ્દેશીને વારંવાર ગાતા:

" ઝુલ્ફે મેં તેરે ગુલ બદન, દિલ તો હુવા જો
હો સો હો."

મેઘાણી સર્વની સાથે આનંદમાં ભાગ લેતા પણ તેમને કુટુંબવિયોગનું દુઃખ હમેશાં રહ્યા કરતું એ કોઈ પણ નિકટવર્તી જાણી શકે એમ હતું. એમાંથી કંઈ મન વાળવા તેમણે જેલ ઑફિસનું કામ સ્વીકાર્યું હતું, જે સ્થાનના અનુભવોમાંથી 'જેલ ઑફિસની બારી'નું પુસ્તક બહાર પડ્યું. સામાન્ય સ્થિતિના સાદી લાગણીવાળા માણસો સાથેના તેમના સમભાવને અહીં વિચિત્ર સંજોગોમાં તક મળી ગઈ.

મેઘાણીભાઈ સ્વભાવના ઘણા જ નમ્ર બધાની સાથે મીઠાશ રાખે એવા પણ એમના સ્વભાવમાં ક્યાંક ઉગ્રતા પણ હતી. એ વાત મેં જેલમાં જાણી. પ્રસંગ યાદ નથી, પણ કંઈક કારણથી મેઘાણી કોઈની સામે એટલા બધા ઉશ્કેરાઈ ગયા હતા કે તેમને ખોલીની અંદર પાસે બેસીને રોકી રાખવા પડ્યા હતા. હું જોઈ શક્યો કે તેમના સ્વભાવ ઉપર સૌથી વધારે અસર કરવાની શક્તિ શ્રી. અમૃતલાલ શેઠમાં હતી.

જેલમા, મુલાકાતનો દિવસ એ દરેક જેલવાસીને માટે અનેરો દિવસ હતો. એવા મેઘાણીભાઈના એક દિવસનું મેં એક ચિત્ર "કોઈ કહેશો યુવક ક્યાં સિધાવતો હતો!" એ સદ્‌ગત ન્હાનાલાલના "યાત્ન" કાવ્યના અનુકરણમાં લખેલું. બધાને તો એ બહુ ગમ્યું, પણ મેઘાણીને પણ એ ખૂબ ગમેલું. એમાં ચીતરેલી હકીકત લગભગ બધી જ ખરી છે. અને છેલ્લી પંક્તિઓમાં એમનાં પત્નીનું નામ 'દમયંતી' મેં અન્યસંદર્ભમાં અભિપ્રાયપૂર્વક મૂકેલું છે. હું તેમના પહેલાં જેલ બહાર નીકળ્યો, અને પ્રસ્થાનમાં 'જેલવિહાર' ઉપરના ભાગ સ્વૈરવિહારમાં મેં એ કાવ્ય બહાર પાડયું તે પછી અમે મળ્યા ત્યારે તેમણે મને કહેલું કે 'તમે તો મને મુલ્કે મશહૂર કરી દેવાના કે શું?'

'કોઈનો લાડકવાયો' ગીત, જેના ઉપર સદ્‌ગત નરસિંહરાવ પણ ખુશ થયેલા, તે તેમણે આ વખતના જેલનિવાસમાં લખ્યું. તે મને કોઈક રીતે મળ્યું, અને મેં તે પ્રસ્થાનમાં અંગ્રેજી Z અક્ષર નીચે મૂકી છાપ્યું. ચન્દ્રશંકર નર્મદાશંકર પંડ્યા, જે જેલમાં અમને વારંવાર કાગળ લખતા, તેમણે મને લખ્યું કે ગુજરાતી વર્ણમાલામાંથી કોઈ અક્ષર ન જડ્યો તે અંગ્રેજી અક્ષર લીધો? એ અંગ્રેજી વર્ણમાલાનો છેલ્લો અક્ષર પટાવરે ઝવેરચંદનો સૂચક હતો તે તેમને પછીથી સમજાયું.

અમારી વચ્ચે સાહિત્યના સમાન રસનો સંબંધ હતો, છતાં અમારી વચ્ચે સાહિત્ય સંબંધી મહત્ત્વનો દૃષ્ટિભેદ હતો, તે પણ તેઓ જાણતા. તેમની વિશેષતા અને ઉદારતા, એ કે આવા મતભેદ છતાં, એવા

મતભેદનું એમના લાગણીપ્રધાન દિલમાં દુઃખ છતાં એવા દુઃખથી મારી સાથેના સંબંધની મીઠાશ કદી પણ ઓછી થઈ નથી. આ નાની સૂની વાત નથી. ઘણા ઓછા સાહિત્યકારોમાં આવો સદ્દભાવ હશે.

છેલ્લાં ત્રણ ચાર વર્ષમાં એમની સાથેનો મારો સંબંધ ગાઢતર થતો જતો હતો. કારણ હું નથી સમજી શકતો, પણ જાણે અમે બન્ને સાહિત્યસંબંધને વિસ્તારીને, ખરા જીવનસંબંધમાં આવતા જતા હતા. અમે બન્ને કંઇક સાહિત્યમાં જુદી જુદી રુચિવાળા ગણાઇએ એ અમારું અંતર ઓછું થતું જતું હતું. મેં તેમને ઠેઠ સુધી સાહિત્યના અભ્યાસમાં વિકાસ પામતા જ જોયા છે. તેમની પ્રતિભાનાં વધારે સારા ફળોની આશા તેઓ આપતા હતા. અમદાવાદ લેખક-મિલનનું તેમનું વ્યાખ્યાન, તેમનું 'માણસાઈના દીવા'નું પુસ્તક એ મારે મન તેમની નિરંતર પ્રગતિના દાખલા છે.

જેલનિવાસ જેવા જ નિકટનિવાસનો પ્રસંગ અમને છેલ્લે રાજકોટમાં ગઇ સાહિત્ય પરિષદમાં મળ્યો, જ્યારે અમારો એકજ જગાએ ઉતારો હતો. એ દિવસોમાં પૂરી સ્વસ્થતાથી નિશ્ચિંત રીતે મળવાનો અમને સારો અવકાશ મળ્યો. તેનાં સ્મરણો તો હજી તાજાં જ છે. અમદાવાદ મેઘાણીભાઈ મારે ઘેર આવતા, અમારી સાથે જમતા, અને મુંબઈમાં પણ અમારે ઘેર ઊતરવાનું એમણે વચન આપેલું. મુંબઈ આવી ગયા અને અમારે ઘેર ન ઊતર્યા તેનો હું તેમને મોઢે ઘોખો કરું તે પહેલાં તો ઓચિંતા તે ચાલી ગયા.

મેઘાણી ગુજરાતના જીવનમાં, એમના મિત્રોના જીવનમાં, ગુજરાતના સાહિત્યમાં, લોકસાહિત્યમાં એટલા બધા જીવતા હતા કે એમનું મૃત્યુ ઘડીભર માની જ ન શકાય.

પણ માનો કે ન માનો, મૃત્યુ આવ્યું છે, અને એમને એ ઝડપી ગયું!

ગામતરું સુઝયું કાં?

જે ફૂલની છાબડીએ ફૂલો કંઈ
મૂક્યાં ચૂંટી સુંદર ડાળેડાળથી,
બહાર એની હજુ વાયુલ્હેરમાં
આવી રહી:
ત્યાં અણમોલ હેતથી
એ ફૂલને ગોઠવી ગૂંથનારો
ને ફૂલની સાથ ઉરે ખીલેલી
પોતાતણી યે રસપાંખડીનો
મધુર એવો પમરાટ વેરતો
સ્હેકન્ત આ ગુર્જરવાટિકાનો
રસિક એ સોરઠી બાગવાન
બિછાવીને કોમળ સેજ નિજની
પોઢી ગયો આજ ચિતા પરે, હા!

'સંહારસ્વામી, અવ ઘોડલે ચડો!'
સંહારના સ્વામીતણા બિહામણા
એ અશ્વના કંઠ પરે વિંટાઈને
શું આ જ હેતુસર તેં ગીત ગુંજિયું'તું?
હે રાષ્ટ્રશાયર!
સ્વાતંત્ર્યની ઝાલર રણઝણીને
ભરી રહેશે નિજ ઘોર જ્યારે
આ રાષ્ટ્રના મંદિરઘુમ્મટે, તદા
બુલંદ કંઠે રસધાર તારી
વહાવીને આરતી ભારતીના
સ્વાતંત્ર્યની ગાઈ ગજાવવાના
સમે, તને ગામતરું સૂઝયું કાં?

લલિત ગિ૦ ભટ્ટ

એક અંજલિ

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

બારડોલી, ૨૦–૩–૪૭

પ્રિયભાઈ ઈશ્વરલાલ,

તમારું પત્તું મળ્યું હતું. શ્રી. મેઘાણીભાઈને અંજલિ આપવાની મનમાં ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે થાય. પણ એમની સ્મૃતિઓ, કે લેખો–કાવ્યોની કદર રૂપે લખવા માટે મારી પાસે પૂરતી સામગ્રી જ નથી. જેમ હિમાલયને હું દૂરથી જ જાણું છું, અને બીજાઓએ કરાવેલી ઓળખાણદ્વારા, લગભગ તેમ મેઘાણીભાઈ વિષે કહી શકું. હું એમને છેલ્લો મળ્યો અને પહેલી વાર તેમની જોડે પ્રત્યક્ષ બેસીને વાતો કરી તે ૧૯૨૮–૨૯ માં, —ગોકુળભાઇ ભટ્ટની મહેરબાનીથી. એ એમને વિલેપાર્લેની પોતાની રાષ્ટ્રીય શાળામાં ખેંચી લાવ્યા, અને એમની થોડીક પ્રસાદી અપાવી.

તે પહેલાં સાબરમતી આશ્રમમાં પૂ બાપુજી તથા આશ્રમવાસીઓને તેમણે પોતાનાં તેમ જ બીજાં લોકગીતો સંભળાવેલાં, તે સાંભળ્યાં હતાં. પણ તે વખતે અમે મોઢામોઢ થયા ન હોતા. અનેક શ્રોતાઓમાં હું પણ બેઠેલો હતો એટલું જ.

એમની વાર્તાઓ–લેખો ઇ૦ કેટલાંક વાંચ્યાં છે; કવિતાઓ એમને મોઢે નહીં તો બીજાને મોઢે, અને કેટલીક ગ્રામોફોન પર સાંભળી છે; અને વારંવાર સાંભળ્યાં છતાં કંટાળ્યો નથી. કાવ્યાદિની કદર કરવાની મારી શક્તિ નથી, આવડત નથી. મારા મન પર એ અસર કરી જાય છે, તેમાં જેટલી કદર થઈ જતી હોય, તેટલી જ હું કરી શકું. અને તે–ઉપર કહ્યું તેમ–વારંવાર સાંભળતાં છતાં મને સાંભળવી ગમી છે. એમની વાર્તાઓ પણ એકથી વધુ વાર રસભેર વાંચી છે.

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति
तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥

એ એમની કૃતિ વિષે કહી શકાય એમ છે.

હું જાણું છું કે એમને મારે વિષે, અંગતપણે બહુ ન ઓળખતાં છતાં યે, સ્નેહ અને આદર હતાં; તે પ્રગટ કરવાનો કદી એમને પ્રસંગ નહોતો મળ્યો. એ જ રીતે મને એમના પ્રત્યે હંમેશાં સ્નેહ અને આદર લાગ્યાં છે. પણ કદી વ્યક્ત કરવાનો મને પ્રસંગ આવ્યો નહોતો, અને આ રીતે તે છોડી ગયા ન હોત તો આવત નહીં.

બસ આટલું જ કહી શકું એમ છું. અને આટલી અંજલિ સ્વીકારવા વિનતિ કરું છું.

લિ. કિશોરલાલના
વં. મા.

સરસ્વતીના સંતાનની ખોટ કોણ પૂરશે ?

અમૃતલાલ દલપતભાઇ શેઠ

ગુજરાતી વાંચનારી દુનિયામાં જો આજે પ્લેબી-સાઇટ એટલે કે લોકમત લેવાય કે ગુજરાતી-ઓમાં સૌથી જાણીતો અને માનીતો કવિ કોણ ? તો મને લાગે છે કે ભાઈ શ્રી ઝવેરચંદ મેઘાણીનું નામ પહેલું આવે. એમનાં ભાવનાભર્યાં ગીતો અને કાવ્યમય સંગીતથી ગુજરાતીઓ પર એમણે એક પ્રકારનું જાદુ કર્યું હતું. એમના ગીતો સાંભળવા હજારોની મેદની ઊભરાતી અને રાજાબાઇ ટાવર કે સર કાવસજી જહાંગીર હોલોના દરવાજા બંધ કરવા પડતા.

અને એમ છતાં એ સાચા વિદ્વાન હતા. કાઠિયાવાડી લોકસાહિત્યની એમણે કરેલી શોધખોળ અને પ્રસિધ્ધિની જોડી ગુજરાતમાં તો શું પણ હિન્દુસ્તાનમાં પણ મળવી મુશ્કેલ છે.

પોતાના દેશનાં લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરી ડઝનોની સંખ્યામાં પુસ્તક રૂપે પ્રસિધ્ધિ આપનાર એમના જેવા વિદ્વાનો દુનિયાના કોઈક જ દેશે પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. કોઈએ એ દૃષ્ટિએ એમને જોયા નથી અને એમની સરખામણી કરી નથી. જો એમ થાય તો મને ખાતરી છે કે, ગુજરાતને દુનિયાની કીર્તિનું માન મળે.

એવા એક વિદ્વાન હોવા છતાં સામાન્ય લોકોમાં એઓ એટલા બધા લોકપ્રિય હતા. અને એમ કરીને એમણે મહાત્મા ગાંધીજીએ રજૂ કરેલો એક આદર્શ સિદ્ધ કર્યો હતો. વર્ષો પહેલાં ગુજરાત સાહિત્યપરિષદની અમદાવાદની બેઠકમાં મહાત્માજી પ્રમુખ થયા હતા ત્યારે એમણે કહ્યું હતું કે હું તો એને વિદ્વાન કહું કે જેનાં ગીતો કોશ હાંકતો ખેડૂત અને લૂગડાં ધોતો ધોબી જીવનમાં ગાય. મહાત્માજીની એ કસોટીમાંથી મેઘાણી બરાબર પાર ઊતર્યા હતા.

અને એમનું સંશોધન કાર્ય પણ ઉપરચોટિયું કે ઘરમાં બેસીને એમણે કદી કર્યું નહોતું. અમારું સૌરાષ્ટ્ર શુક્રવારે સવારમાં પૂરું થતું અને શુક્રવારના સવારના જ ઝવેરચંદભાઇની સવારી ઊપડે; બરડાના ડુંગરો, ગિરના નેસડા, બાપુઓના ડાયરા અને ચારણોના વાસોમાં એ આથડતા. કોઈ વાર ઊંટ ઉપર સવારી કરે, કોઈ વાર ઘોડા ઉપર નીકળી પડે, રગશિયાં ગાડાંઓનો આશ્રય લે, નાનકડાં દેશી વહાણોમાં દરિયાની સફર કરે. પણ વસ્તુનો તાગ લે, એની સાચી પરીક્ષા કરે, અને પછીજ એના ઉપર પોતાની પસંદગીની મહોર મારે. એટલી સંપૂર્ણતા, એટલી વેધક દૃષ્ટિ એટલો સત્યપ્રેમ અને એટલી સાહિત્યભક્તિનો જ્યારે હું વિચાર કરું છું ત્યારે મને લાગે છે કે આજે તો શું પણ કેટલાક કાળ સુધી આપણને એવા પુરુષ સાંપડવા મુશ્કેલ થઈ પડશે.

મને જ્યારે એ પહેલાં મળ્યા ત્યારે તેમણે મને કહેલું કે, હડાળાના દરબાર શ્રી. વાજસુરવાળા એમને પોતાની પાસે રાખવા માગે છે. અને બીજી બાજુ ભાવનગરની સનાતન હાઈસ્કૂલમાં શિક્ષક તરીકેની જગ્યા તેમને આપવાની માગણી થઇ છે. અને પોતાને શિક્ષકનો ધંધો વધારે પસંદ પડશે એમ પણ તેમણે જણાવ્યું. પણ હું તો તેમના લેખ ઉપર મુગ્ધ થઈ ગયો હતો. એટલે વર્તમાનપત્રરૂપી વિશાળ શાળામાં શિક્ષક બનવાનો મેં તેમને સફળ આગ્રહ કર્યો. અને પછી તો ગુજરાત જાણે છે તેમ સૌરાષ્ટ્ર દ્વારા એમણે ગુજરાત અને ગુજરાતની અદ્દભુત સેવા કરી. એમના પુસ્તક સ્વરૂપે કાવ્યની લોકપ્રિયતા અને પ્રશસ્તિ એજ એમની સાચી કદર છે, સાચી અંજલિ છે.

એઓ એક ગરીબ ઘરમાં જન્મ્યા હતા. એમના પિતાશ્રી પોલીસના જમાદાર તરીકેનો દરજ્જો ભોગવી નિવૃત્ત થયા હતા. એમના પિતાશ્રીના મિત્રો અને સગાંવહાલાંઓના સહકારથી તેઓ શામળદાસ કોલેજમાંથી બી. એ. થઈ શક્યા હતા. એમની એ ગરીબીની ઘેરી છાપ એમના જીવનમાંથી કદી ગઈ ન હતી અને એટલે ગરીબને તેઓ સહકાર આપતા સત્કારતા અને બિરદાવતા, અને એ છતાં ધન અને ધનવાનો તરફ એમને ઝેર નહોતું. એમની વાણીની મૃદુતા શ્રીમંતો અને રાજાઓ માટે પણ એ હંમેશાં દાખવતા અને એમ કરીને ગરીબી અને શ્રીમંતાઈ

એક અંજલિ

કિશોરલાલ ઘ. મશરૂવાળા

બારડોલી, ૨૦–૩–૪૭

પ્રિયભાઈ ઈશ્વરલાલ,

તમારું પત્ર મળ્યું હતું. શ્રી. મેઘાણીભાઈને અંજલિ આપવાની મનમાં ઇચ્છા સ્વાભાવિક રીતે થાય. પણ એમની સ્મૃતિઓ, કે લેખો–કાવ્યોની કદર રૂપે લખવા માટે મારી પાસે પૂરતી સામગ્રી જ નથી. જેમ હિમાલયને હું દૂરથી જ જાણું છું, અને બીજાઓએ કરાવેલી ઓળખાણદ્વારા, લગભગ તેમ મેઘાણીભાઈ વિષે કહી શકું. હું એમને છેલ્લો મળ્યો અને પહેલી વાર તેમની જોડે પ્રત્યક્ષ બેસીને વાતો કરી તે ૧૯૨૮–૨૯ માં, —ગોકુળભાઈ ભટ્ટની મહેરબાનીથી. એ એમને વિલેપાર્લેની પોતાની રાષ્ટ્રીય શાળામાં ખેંચી લાવ્યા, અને એમની થોડીક પ્રસાદી અપાવી.

તે પહેલાં સાબરમતી આશ્રમમાં પૂ બાપુજી તથા આશ્રમવાસીઓને તેમણે પોતાનાં તેમ જ બીજાં લોકગીતો સંભળાવેલાં, તે સાંભળ્યાં હતાં. પણ તે વખતે અમે મોઢામોઢ થયા ન હોતા. અનેક શ્રોતાઓમાં હું પણ બેઠેલો હતો એટલું જ.

એમની વાર્તાઓ–લેખો ઇ૦ કેટલાંક વાંચ્યાં છે; કવિતાઓ એમને મોઢે નહીં તો બીજાને મોઢે, અને કેટલીક ગ્રામોફોન પર સાંભળી છે; અને વારંવાર સાંભળ્યાં છતાં કંટાળ્યો નથી. કાવ્યાદિની કદર કરવાની મારી શક્તિ નથી, આવડત નથી. મારા મન પર એ અસર કરી જાય છે, તેમાં જેટલી કદર થઈ જતી હોય, તેટલી જ હું કરી શકું. અને તે–ઉપર કહ્યું તેમ–વારંવાર સાંભળતાં છતાં મને સાંભળવી ગમી છે. એમની વાર્તાઓ પણ એકથી વધુ વાર રસપૂર્વક વાંચી છે.

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति
तदेव रूपं रमणीयतायाः ॥

એ એમની કૃતિ વિષે કહી શકાય એમ છે.

હું જાણું છું કે એમને મારે વિષે, અંગતપણે બહુ ન ઓળખતાં છતાં યે, સ્નેહ અને આદર હતાં; તે પ્રગટ કરવાનો કદી એમને પ્રસંગ નહોતો મળ્યો. એ જ રીતે મને એમના પ્રત્યે હંમેશાં સ્નેહ અને આદર લાગ્યાં છે. પણ કદી વ્યક્ત કરવાનો મને પ્રસંગ આવ્યો નહોતો, અને આ રીતે તે છોડી ગયા ન હોત તો આવત નહીં.

બસ આટલું જ કહી શકું એમ છું. અને આટલી અંજલિ સ્વીકારવા વિનતિ કરું છું.

લિ. કિશોરલાલના
વં. મા.

'છેલ્લો કટોરો ઝેરનો આ પી જજો બાપુ!'

એ કવિતા મને એટલી બધી ભાવભરી છતાં વાસ્તવિક લાગી કે એની કેટલીક નકલો જુદી છપાવીને પૂ૦ મહાત્માજી અને તેમની મંડળીને આપવા હું મુંબઇ આવ્યો, અને મહાત્માજીને તે આપી. મહાત્માજીની આગબોટ એડન પહોંચી. ત્યાંથી એક ભાઈએ અમને નીચે પ્રમાણે ખબર આપ્યા :

"આ રાષ્ટ્રીય શાયર (મહાત્માજી એમને રાષ્ટ્રીય શાયર કહેતા) જાણે મારા દિલમાં પેસી ગયો હોય, અને અંતરના એકેએક પ્રવાહો જોઈને જ જાણે આલેખ્યા હોય, બસ એવું આબેહૂબ આલેખન આ કાવ્યમાં છે." શ્રી ઝવેરચંદભાઈની એ કવિતા વાંચી મહાત્માજીએ કાઢેલા એ ઉદગારો હતા.

અમારા 'સૌરાષ્ટ્ર' કાર્યાલયમાં અગ્રલેખો અને નોંધો લખવાનો એક શિરસ્તો હતો કે, શું શું લખવા જેવું છે, એની નોંધ બધા કરી રાખે; પછી બધા એકઠા થઈએ, અને શું લખવું છે એ નક્કી કરીએ. જે લખાણોમાં કાયદો ચર્ચવાનો હોય કે ખૂબ દલીલ કરવાની હોય તેવી વસ્તુઓ સામાન્ય રીતે હું લખતો પણ એવી વસ્તુઓ પણ જ્યારે એમને સોંપાતી ત્યારે તે એવી અદ્ભુત રીતે લખતા, કે મને એમ થતું કે આ લખાણ મેં લખ્યું હોત તો આના દશમાં ભાગની પણ સચોટતા કે સ્પષ્ટતા આવી શકત નહિ. ખાસ કરીને 'તલવાર યુગ પછી' એ નામની લેખમાળા તો હજી યે મને યાદ છે.

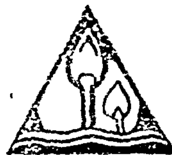
એ વિષય મારો પોતાનો હતો. એની બધી હકીકતો અને વિચારણા સામગ્રી મેં એકઠી કરી રાખેલી. એ ઉપર એક લેખમાળા લખવાનો વિચાર મેં મારા સાથીઓને કહ્યો પોતપોતાની વિચારણા ત્યાં અમે સૌ એક નાનકડા ભાષણ જેવી રીતે કહેતા. મેં મારી આ વિચારણા એક લાંબી દલીલપૂર્ણ અને કાવ્યમય ભાષામાં કહી અને કહ્યું કે "આ બધુ હું એક લેખમાળામાં હવે લખી કાઢીશ." શ્રી ઝવેરચંદભાઈ પહેલાં તો કાંઇ બોલ્યા નહિ. પછી કહે: "ભાઇ હું જરા આના ઉપર હાથ ચલાવું. મને આ વસ્તુ બહુ ગમી ગઈ છે." મારી ઇચ્છા તો હું પોતે જ લખું એવી હતી. છતાં યે મેં કહ્યું: "બહુ સારું, તમે લખો; પણ મને લાગે છે કે એ આખો ઇતિહાસ, એ ચિત્ર અને એ કલ્પનાઓ મને વધારે બંધબેસતી થાત." પછી તેઓ એક લેખ લખી લાવ્યા. અને મારું અભિમાન ગળી ગયું. મેં કહ્યું: "તમારી લેખિનીમાં સરસ્વતી સ્વયં બેઠાં છે, અમો પામર માટે તો એને વંદના જ યોગ્ય છે."

એ એક ઉત્કટ લાગણીપ્રધાન પુરુષ હતા. સદા એકરંગી હતા. એમની લાગણી કે રંગમાં કોઇ ફેરફાર મેં આજસુધી જોયો નથી.

એક સમર્થ ગ્રંથકાર, એક ભાવનાભર્યો કવિ, અને જનતાના હૃદયને હચમચાવનાર એક બુલંદ ગીતગાયક આજે આપણા વચ્ચેથી ચાલ્યો ગયો છે. તેના પ્રેમપૂર્વક સ્મરણ કરીને જ આપણે આજે હવે કૃતાર્થ થવાનું રહે છે.

મારા એક આવા ભાઈ, સરસ્વતીના એક સાચા સંતાન અને શિષ્ય આજે ચાલ્યા ગયા છે. મારી ખોટ અને સૌથી વધુ તો સરસ્વતીદેવીને પડેલી એના સંતાનની આ ખોટ કોણ પૂરશે!*

*શ્રી૦ અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠે ઓલ ઈન્ડીઆ રેડિયોના મુંબઇ મથકેથી સ્વ૦ મેઘાણીને આપેલી અંજલિ, ઓ. ઇ. રેડિયોના સૌજન્યથી અહીં પ્રસિદ્ધ કરી છે.

સાચો જાદુગર ચાલ્યો ગયો

રવિશંકર મહારાજ

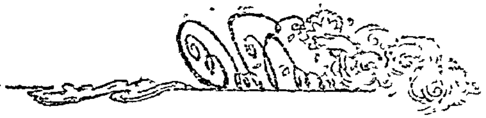
'માણસાઇના દીવા' મેઘાણીએ મારી પાસેથી વસ્તુ લઇને અદ્ભુત લખ્યું અને એ બદલ એમને મહિડા પારિતોષિક મળ્યું. મેઘાણીએ એ ઇનામ મને આપવાનું જણાવ્યું હતું. મેં તો એમને ના લખી—એ ઇનામ વળી મને કેવું ? પણ એમણે તો એમના પુત્ર ચિ. મહેન્દ્ર દ્વારા એ રકમ મોકલી આપી. મહેન્દ્રે મને કહ્યું કે તમે નહિ લો તો મારા પિતાને ખોટું લાગશે. પણ હું એ રકમનો અધિકારી જ ક્યાં હતો ? એ ઇનામ તો મેઘાણીનું કહેવાય. ઔષધિની કિંમત નથી. આ તો વૈદ્યની જ કિંમત છે. વનવગડામાં પડેલી ઔષધિને વૈદ્ય ખોળી કાઢે છે અને એનો ઉપયોગ કરી જાણે છે. મેઘાણીએ એને હાથમાં લીધી ન હોત તો તેમાં શું વળવાનું હતું ? એટલે મેઘાણીને ખોટું ન લગાડવા માટે છેવટે થાકીને મેં એ રકમ 'ઊર્મિ–નવરચના'વાળા ભાઇ ઇશ્વરલાલ દવે પાસે હમણાં રાખવાનું કહ્યું. એ રકમનું શું કરવું તેની હજીયે મને કાંઇ સમજણ પડતી નથી. પણ એ રકમ મેઘાણીના નામે ધર્મ કાજે વપરાય તો ઠીક એવું મને હજીયે લાગ્યા કરે છે. ચિ. મહેન્દ્ર કે ભાઇ ઇશ્વરલાલ પોતે જ હવે એનો નિવેડો લાવે તો હું વધારે રાજી થઇશ.

ઝવેરચંદ મેઘાણી મને તો ઉદાર અને ઉમદા દિલના લાગ્યા છે. ગ્રામજનો પાસે બેસીને જે ધીરજથી એમણે વાતો સાંભળી છે તે ખરેખર અદ્ભુત હતી. આ બધા વખત દરમ્યાન મને તો એમ જ લાગ્યા કર્યું છે કે ઊલટા ગ્રામજનો જ એમને બાપડાને બોલ બોલ કરીને ખૂબ તકલીફ આપતા હતા. એક ગઢવીએ તો લાગલાગટ ત્રણ કલાક સુધી કંટાળો આપે એટલી વાતો કરી, પણ મેઘાણીએ તો ઠેઠ કલેજે જિજ્ઞાસાપૂર્વક એમાં ઊંડો રસ બતાવ્યો હતો.

મેઘાણી જે ચોપડી લખવાના છે એવી મને ખબર હોત તો મારા દિલમાંથી આવી વાતો નીકળત જ નહિ; પણ મને તેઓ પ્રશ્ન જ એવા પૂછતા હતા કે મારી પાસેથી તેઓ ખૂબ જ વાતો કઢાવી શક્યા છે. એક પ્રશ્ન પૂછે અને હું મારું ગાડું કેટલાય વખત સુધી આગળ ચલાવ્યે જતો હતો. એમણે સંપૂર્ણ જિજ્ઞાસાથી મારી વાતો સાંભળી લીધી. મને તો થતું હતું કે મારી પાસે કોઇ વાત જ નથી. માત્ર નહિ જેવી નામ કે શરતચૂક સિવાય એમણે બધી જ વાતો સુંદર રીતે રજૂ કરી છે. હોસ્પિટલમાં હું હતો ત્યારે તેઓ મારી પાસે આવતા અને રોજ પ્રશ્નો પૂછીને વાતો કઢાવતા. હું તો બહુ જ સંકોચ પામતો, પણ એમની પૂછવાની આવડત જ એવી હતી કે એક પ્રશ્નમાંથી અનેક વાતો નીકળી પડતી તેઓ મને ઉપરાઉપરી સાત દિવસ સુધી મળવા આવ્યા હતા પણ મારો સંકોચ વધ્યા કરતો હતો. છેવટે જ્યારે દાક્તરે જ મને કહ્યું કે તમારું દર્દ નહિ મટે ત્યારે હોસ્પિટલમાં રહેવાનો કોઇ અર્થ જ નથી એમ માનીને મેં તો કોઇને ય પૂછ્યા વગર ચાલતી પકડી.

આ બનાવ અગાઉ અમે કોઇ વાર રૂબરૂમાં મળ્યા નથી. જયમલ્લ પરમાર અને નિરંજન વર્માએ એક વાર જેલમાં મને છેટેથી મેઘાણીને બતાવેલા. એ પછી 'મુખડા ક્યા દેખે દર્પણમેં' એ કાર્ટુન કેસને કારણે હું મેઘાણીને ઓળખતો થયો હતો.

પણ મને એમ લાગે છે મેઘાણી શરમાળ સ્વભાવના હોવા જોઇએ આટલી બધી સુંદર કવિતાઓ ગાંધીજી માટે લખેલી છતાં ગાંધીજીને મેઘાણી કોઇ વાર મળ્યા નહોતા. છેક ભાઇ મહેન્દ્રના લગ્ન વખતે ગાંધીજી જ્યારે જુહૂમાં હતા ત્યારે માત્ર આશીર્વાદ લેવા માટે મહેન્દ્રની સાથે તેઓ ગયેલા. એમણે મળવા માટે પહેલાં પ્યારેલાલને ચિઠ્ઠી લખી. પ્યારેલાલ ગાંધીજી પાસે ગયા અને કહ્યું કે મેઘાણી મળવા આવ્યા છે. એમના 'ઝેરના કટોરા' ઉપર તો મહાદેવભાઇ અને ગાંધીજી પણ ખૂબ જ ખુશ થયેલાં છતાં ગાંધીજી પાસે જવામાં આટલો બધો સંકોચ એમણે રાખ્યો હતો. ગાંધીજી પાસે જ્યારે તેઓ બેઠા ત્યારે મહાદેવભાઇના દીકરાએ ગાંધીજીને કહ્યું કે 'બાપુ, મેઘાણી બહુ સુંદર ગાય છે.' એટલે ગાંધીજીએ જ તેમને ગીત સંભળાવવા જણાવેલું. મેઘાણીએ તે

વખતે ગાંધીજીના અનશન વખતના પારણાનું ગીત ગાયું હતું. અને બીજાં બે ત્રણ ગીતો પણ ગાયાં હતાં. ગાંધીજી તો ખૂબ ખુશ થઈ ગયા.

કાઠિયાવાડના સાહિત્યની જેમ ગુજરાતના લોકસાહિત્યને પણ સંપૂર્ણ રીતે ખોળવાની એમની ઊંડી હોંશ હતી. ગુજરાતમાં લખવા જેવું તો કેટલુંય પડયું છે, પણ એ બધી ચીજોને અંધારામાંથી ખોળી કાઢનારની આજે તો ખરેખર ખોટ પડી છે. એ વાત તો હવે મેઘાણીના ગયા પછી મને વધારે સમજાય છે. એમની છેલ્લી મુલાકાત મને ૧૮મી ફેબ્રુઆરીએ થયેલી. એ વખતે ગ્યાસપુરની લડત વિશે એમણે પાછળથી 'ઊર્મિ–નવરચના'માં નોંધ પણ લીધી હતી.

નર્મદા અને મહીસાગરના પ્રદેશમાં રખડીને અંધારામાં પડેલી ગુજરાતની ચીજોને ખોળી કાઢવા માટે બીજી વાર પણ મારી સાથે ફરવા આવવાનું એમણે મને જણાવ્યું હતું. કાંઈ નહિ તો છેવટે તબિયતને કારણે, આરામને માટે પણ મારી સાથે રહેવાનો મેં એમને આગ્રહ કર્યો હતો. પણ હવે તો એ બધી જ વાતો અધૂરી રહી.

ગામડાંના લોકો એમનાં ગીતો સાંભળીને ગાંડા બનતા. એમનો અવાજ ખુમારીથી ભરેલો હતો. અને તેઓ જ્યારે જ્યારે ગીતો ગાતા ત્યારે તે જૂના હતાં તોયે નવા જેવાં લાગતાં હતાં. એકલા ગામડાંનાં લોકો નહિ પણ શહેરના લોકો પણ એમનાં ગીતો એમને મોઢેથી સાંભળીને ગાંડા બનતા. એક મોટા દાક્તરે પણ મને કહ્યું હતું કે, "આ તો કોઈ જાદુગર છે. આપણને રડાવે છે. આંખમાં પાણી લાવી દે છે અને પછી તુરત જ હસાવી દે છે."

મને પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ નથી. ગાંધીજી અને ધર્મનાં પુસ્તકો સિવાય બીજા પુસ્તકો વાંચતો નથી. નોવેલ તો મેં વાંચી જ નથી. એક ફકત રમણલાલ દેસાઈની 'દિવ્યચક્ષુ' અને મેઘાણીની 'સોરઠી બહારવટિયા'નો એક ભાગ હું જોઈ શક્યો છું. 'સોરઠી બહારવટિયાની ચોપડી લઈને હું જ્યારે જેલમાં ગયો ત્યારે એ ચોપડી ઉપર વાલા બહારવટિયાનું ચિત્ર હતું. તેને જોઈને એક કેદીએ મને કહ્યું હતું કે આ ચિત્ર તો મારા મામાનું છે. એણે અને મેં સાથે બહારવટાં ખેડેલાં છે. મારી પાસેથી ચોપડી એ લઈ ગયો, અને વાંચીને એણે મને કહ્યું કે વાલાની આ વાત 'જુદી જ' લખાઈ છે. પાછળથી મેઘાણીને મેં આ વાત કહેલી અને મેઘાણીએ તો તુરત જ જણાવ્યું હતું કે એ કેદી મને મળે તો કેવું સારું! એકાદ માસ પર એ કેદી છૂટીને માળીઆમાં આવ્યો હતો અને મેઘાણીએ માળીઆ જવાની પણ ઇચ્છા બતાવી હતી.

ગામડાંની આવી વાતો બધી સાંભળીને હજારોને કાને નાખવાની એમનામાં મહાન શક્તિ હતી. મને તો માત્ર આંગળી ચિંધ્યાનું પુન્ય છે. ખરો યશ તો એને જ ભાગે જાય છે. સાચો પુરુષાર્થ તો એમણે જ કર્યો છે. ખેડ એની ચીજ કહેવાય. કોઠીમાં દાણો હોય પણ દાટો મારેલો હોય તો તે શા કામનો? કોઈ પરોપકારી માણસ આવે, રાંધે, અને ખવડાવે એની તો જ ખરી કિંમત કહેવાય. ગાંધીજીની બાબતમાં આપણે જોઈએ તો ગાંધીજીને સાચી રીતે ઓળખાવનારા તો મહાદેવભાઈ જ હતા. ગાંધીજી વિશેની એવી કેટલીય બાબતો હતી જે મહાદેવભાઈની કલમથી આપણને જાણવા મળતી. મહાદેવભાઈ બેંક વર્ષ વધુ જીવ્યા હોત તો ૧૮થી ૧૯ અદ્‌ભુત પુસ્તકો આપણને જોવા મળત. અત્યારે તો એમણે ટપકાવેલી કાચી સૂત્રરૂપ નોંધો પડી છે; પણ એ કામ બીજા કોઈથી હવે થોડું જ લઈ શકવાનું છે? આ નોંધોમાં અઢળક સાહિત્ય ભર્યું પડયું છે પણ હવે એ નોંધો મહાદેવભાઈ લખે તેવી રીતે કોણ વિસ્તારીને લખી શકે? મેઘાણી માટે પણ આવું જ છે તેઓ વધુ જીવ્યા હોત તો ગુજરાતની ઢંકાઈ ગયેલી સમૃદ્ધિને બહાર લાવત. તેઓ કહેતા કે હવે કાઠિયાવાડનું પૂરું કર્યું છે અને ગુજરાતની શોધ શરૂ કરવી છે, પણ આ તો મનોરથ હવે મનમાં જ રહી ગયો.

[અનુસંધાન પાન ૩૯ ઉપર]

સ્વર્ગસ્થ મેઘાણી

ગણેશ વાસુદેવ માવલંકર

મધ્ય ભારતમાં નર્મદા કિનારે આવેલ "માંધાતા ઓંકારેશ્વર"ના પવિત્ર યાત્રાસ્થાનનું દર્શન કરી અને "માંડૂ" ઉર્ફે 'માંડવગડ"ના ઐતિહાસિક સ્થાન જોઇ તા. ૧૦મી માર્ચે હું દિલ્હી આવ્યો ત્યારે ગતકાલીન ભારતની સંસ્કૃતિ અને વૈભવના ચિત્રથી મ્હારી આંખો ભરેલી હતી–એની ભવ્યતા, ઉજ્જવલતા અને સૌંદર્યથી મ્હારું દિલ અને મન ભરાએલા હતાં—ટૂંક સમયમાં જ ભારત અનેક કષ્ટો વેઠીને પણ ફરી એ સ્થાન પ્રાપ્ત કરશે એ સ્વપ્ના સેવતો હતો. મ્હારા મનની એ દશામાં તા. ૧૨મી માર્ચે સાંજે પાંચના અરસામાં ધારાસભાનું કામ પતાવી ઘેર આવ્યો અને હંમેશ મુજબ દિલ્હીથી ગુજરાતભરમાં રોજિંદો માનસિક પ્રવાસ કરવા માટે "ગુજરાત સમાચાર" હાથમાં લીધું–પહેલે પાને જ સમાચાર કે મેઘાણી ગયા!

ગુર્જર પ્રજાનાં સંસ્કૃતિ, શૌર્ય અને વૈભવનું દર્શન હવે કોણ કરાવશે? લોકજીવનના સાગરમા ડૂબકી મારી, કલ્યર–ફટકિયા મોતીના આ જમાનામાં ખરાં મોતી કોણ લાવશે? કોણ પારખશે? ગુજરાતના વિશ્વ-વિદ્યાલયમા ભાઈ મેઘાણીનું સ્વતંત્ર અને અનેરું સ્થાન હોવાની મારી કલ્પના મૂળથી જ પડી ભાંગી, સ્વપ્નવત્ થઇ–"हा हतं हतं नलिनीम् गज उज्जहार" એ ભ્રાંતિ થઇ. ચિ. ભાઇ મહેન્દ્રને દિલાસાનો તાર તથા કાગળ લખવામા મ્હારે માટે દિલાસો અને શાંતિ મેળવવા પ્રયત્ન કર્યો.

મેઘાણીનો પ્રથમ અંગત અને ગાઢાજેવો પરિચય મ્હને ૧૯૩૦ના સપ્ટેમ્બરમાં હું રાણપુર તપાસસમિતિના પ્રમુખ તરીકે બે માસની સજા અને ૫૦૦ રૂપિયા દંડનું માન મેળવી સાબરમતી સ્વરાજ્ય મંદિરમાં દાખલ થયો ત્યારે થયો. હું ત્યાં બહુ જ થોડો વખત હતો–આશરે દોઢ માસ–ભાઇ મેઘાણી અમારા સાથી હતા. તેઓ તો બે વર્ષની સજા લઈ કાઠિયાવાડના બીજા કેટલાક સાથીઓ સાથે માર્ચ–એપ્રિલમાં જ ત્યાં વસ્યા હતા. અમારા ત્યાંના મંડળમા બુઝર્ગ સદ્દગત અબ્બાસ તૈયબજી સાહેબ, મહાદેવભાઈ, દરબારસાહેબ (ગોકળદાસભાઈ), અમૃતલાલ શેઠ, મણીલાલ કોઠારી વગેરે હતા.

મેઘાણી અમારી બધાની સાથે ભળતા ખરા. જમવા, ચાહ પીવા અમે ભેગા ખરા–પણ તેઓ બહુ બોલતા નહીં. કપાસ લોઢવાનું, કાંતવાનું અને કાવ્ય રચનાનું કે વાંચવાનું કામ કરતા. એમની મંડળી અને અમારી મંડળી જુદા જુદા પણ જોડાજોડના યાર્ડમાં હતી. એટલે જમવા કરવામાં સાથે આવીએ તે ઉપરાંત બીજે વખત સાથે રહેતા નહોતા. હું પણ નવો તેથી વાતોચીતોના બહુ પ્રસંગો મળ્યા નહીં. પણ અરસ-પરસ ઠીકઠીક પિછાન થઇ–આકર્ષણ પણ થયું.

મેઘાણી તો કવિ–પોતાની કાવ્યસૃષ્ટિમાં રહેનારા—ભાવનાશીલ. અમે બીજા તો સામાન્ય દુનિયાદારી જીવો રહ્યા. એમના હૃદયની ઊંડી લાગણીઓ, ભાવ, ભાવના, કલ્પના ક્યાથી સમજીએ? એટલે જેલમાં તેમના વિશે એક બાબત અમે વિનોદ કરતા—એ વિનોદ જ હતો–તેમાંએ તેમના વિશે આદરભાવ હતો.

બ વર્ગના કેદી તરીકે દર પખવાડિયે તે વખતે મુલાકાત મળતી–વારાફરતી એક અઠવાડિયે કાગળ અને એક અઠવાડીએ મુલાકાત. મેઘાણીનો મુલાકાતનો દિવસ અમે સૌ તેમને કે જેલવાળાઓને પૂછ્યા સિવાય જાણી શકતા. મુલાકાત પહેલાં બે દિવસ અમારા યાર્ડમાં જે કંઈ નહીં જેવા ફૂલોના ઝાડો હતા તેમાંથી મેઘાણીભાઈ યોગ્ય રંગોની યોગ્ય મિલાકૃતિ ગોઠવણી વિચારી કેવા પ્રકારનો ગોટો બનાવી પત્નીને મળતા અર્પણ કરવો તેનો જ ખ્યાલ કરવામાં રોકાતા. ફૂલો પાસે આજુબાજુ ભમતાં તેમને જોઈએ કે સમજીએ કે આજકાલમાં મુલાકાત છે? પણ કવિ તો "ભ્રમર" કહેવાય ને? દરેકમાંથી સારું શોધી કાઢી મેળવે અને તે માટે અખંડ ભ્રમણ કરે.

પૂજ્ય અબ્બાસસાહેબની પણ મુલાકાત એ રીતે જાણી શકતા. તેઓ દાઢીના વાળ બહુ જ સરખા કરવા કે રાખવા કોશિશ કરે ત્યારે સમજતા કે "આજે

મુલાકાત છે." ૭૫ વર્ષે આ શું ? એમ અમને જુવાનિયાઓને લાગતું. પણ તેનું કારણ એ જ કે અમે કવિહૃદય, ભાવ સમજી શકતા નહોતા. શણગાર કામુક પણ હોઇ શકે; કલામય પ્રેમમય પણ હોઈ શકે. શણગાર પાછળની ઉચ્ચ ભાવનાથી અમે જુવાનો વંચિત હતા. તેથી ભાઇ મેઘાણી કે અભ્યાસસાહેબ આદરયુક્ત છતાં વિનોદનો વિષય બનતા.

તે વર્ષે જેલમાં માણેકઠારી પૂનમનો અમે ઉત્સવ અમારા યાર્ડમાં કર્યો. મેઘાણીની ચારણી કથાઓ અને ગાયનોથી અમે સૌ ડોલી રહ્યાં હતાં. શૌર્ય અને સ્વાર્પણના પ્રસંગોનું તે વર્ણન સ્ફૂર્તિદાયક હતું. જૂનાં સ્મરણોથી ભાવિ માટેની આશાઓ ઉજ્જવલ થઇ, અને અમે પણ જેલમાં આવી કંઇક અંશે ફરજ અદા કરીએ છીએ એવો આત્મસંતોષ પણ મેળવ્યો. મેઘાણીએ અમારામાં ચેતન રેડ્યું.

પછીના વર્ષોમાં પરિચય વધ્યો. મળવાના પ્રસંગો થોડા પણ જ્યારે મળીએ ત્યારે પેટ ભરીને વાતો થાય. મહેસાણામાં થોડા વર્ષો ઉપર ગણેશ ઉત્સવ અંગે ત્યાંના કાર્યકરોએ મને બોલાવ્યો મેઘાણીને પણ નોતર્યા હતા એમ જાણ્યું ત્યારે, "જે દિવસે મેઘાણી આવશે તે દિવસે હું આવીશ. મારા માટે જ કાર્યક્રમ અંગે નહીં પણ મેઘાણીની વાણી સાંભળવા માટે", એ મતલબનું મેં લખ્યું હતું. આખીએ શ્રોતામેદનીને ઉત્કંઠ રાખે, તેના હૃદય હલાવે એવી એમની વાણી, કાવ્ય અને અવાજ હતા.

ગુજરાત વિદ્યાસભા (ગુ. વર્નાક્યુલર સોસાયટી)માં જોડાઇ ભાઈ મેઘાણી કાર્ય કરે એવી વિદ્યાસભા મંડળની ઇચ્છા હતી. પણ સંજોગો નહોતા ? કંઈ નહિ તો નજદીકના ભવિષ્યમાં સ્થપાનાર ગુ વિશ્વવિદ્યાલયમાં તો મેઘાણી આવીને બેસે અને અનેક ગુજરાતી યુવક–યુવતીઓને મેઘાણી–દીક્ષા આપે એ તો સિદ્ધ જેવું જ માન્યું હતું. પણ ઈશ્વરની ઇચ્છા જુદી જ હતી.

છેલ્લે મળ્યા નવી–દિલ્હીમાં તા. ૨૨ જાનેવારી રાત્રે કોન્સ્ટિટ્યુશન હાઉસમાં અને બીજે દિવસે મ્હારા મકાને. દેશના ભાવિની ખૂબ વાતો કરી ? અનેક મનોરથો ચર્ચ્યા ! "मनसा चिन्तितं कार्यं दैवोऽन्यत्र चिन्तयेत्।" કોણે જાણ્યું હતું એ મળવાનું આખરી હતું ?

મેઘાણી સ્થૂલદેહે ગયા. સૌને એ જ માર્ગે વહેલેમોડે જવાનું છે. જિંદગી સફળ કરી તેથી તેઓ તેમના સેવા અને સાહિત્યદેહે અક્ષય અને અમર જ છે. આપણે દરેકને માટે સ્ફૂર્તિની ચિનગારી છે.

[અનુસંધાન પાન ૩૭ થી ચાલુ]

લેખકો સાથે મારે બહુ સંબંધ નથી. માત્ર એક જ વખત વડોદરાના લેખકમિલનમાં હું સંકોચ સાથે ગયો હતો. મને તો બીક રહેતી હતી કે હું લેખક નહિ હોવાથી આ લોકો મને પેસવા દેશે કે નહિ ! હું ડૉ. હરિપ્રસાદને મળ્યો અને પૂછ્યું કે મને આવવા દેશો ? એમણે કહ્યું કે મહારાજ, તમને કોણ ના પાડી શકે? માત્ર એ એક જ સંમેલનમાં મેં હાજરી આપી છે. રામનારાયણ પાઠકે મને એક વાર કહ્યું હતું કે હું સમજુ તો ગામડાંના બધા જ લોકો સમજી શકે. મેઘાણીની કવિતાઓ મેં વાંચી નથી પણ સાંભળી છે. અને ગામડાંના લોકોને સમજવામાં બહુ રસ પડતો હતો.

એમના જવાથી એક અદ્‌ભુત પુરુષ ગયો છે. એક સાચો જાદુગર ગયો છે એની વધારે ખાતરી તો હવે મને થાય છે.

છેવટના મેળાપોમાંથી

રસિકલાલ છો. પરીખ

દીવસપસદ વાતચીત ચાલતી હતી નાટકનો આકર્ષક વિષય હતો અમુક પ્રયોગની નિખાલસ પણ મેઘાણીએ કરેલી પ્રશસાનો ઉલ્લેખ થતો હતો ત્યા બારણામાં આવી એકે કહ્યુ 'મેઘાણીના—?' મે પૂછ્યુ 'કયા મેઘાણી?' મારી બાજુ ઉપર આશ્ચર્યવ્યક્ત કરતા અવાજે, 'કેમ કયા મેઘાણી?'

જે મેઘાણી મારા મનમા જીવતા હતા તેના અવસાનની નોધ લેવા મન તૈયાર ન હતુ પણ એ ઘટના તો બની ગઈ હતી પ્રૌઢ માણસને છાજે એવી સ્વચ્છતાનો ડોળ કરી ચાલુ વાતને અટકવા ન દીધી પણ મનમા એવી ફાસ વાગી ગઈ કે કોઈની જીભ ઊપડી જ ન શકી એક મિનિટમા જ બધા છૂટા પડી ગયા

માણસના જીવન સાથે મૃત્યુ કેવો ખેલ રમે છે! એ સ્વાડે જીવ ચઢી ગયો! દેહ છોડી ગયેલા મિત્રનુ ઘડીકભર ધ્યાન થયુ પણ સસારીમન તો મરનાર આપણુ શુ અધૂરુ મૂકી ગયો એ સ્વાર્થનુ જ દુ ખ રડે છે અમુક કામ નિમિત્તે એમના આવવાની રાહ જોતો હતો—એ મમનું શુ થશે?—જીવનારની કેટલી પામરતા છે?

મેઘાણીનો પરિચય તો લગભગ પચીસ વર્ષ પહેલાં થયો હતો, અને ક્રમેક્રમે સ્વજનતામા પરિણમ્યો હતે અને છેવટે તો કાર્યસહચારનું સદ્ભાગ્ય પણ થવાનું હતું પણ એ તો રહી ગયુ

મેઘાણીના આદિપરિચયોનુ સ્મરણ અન્યત્ર આપ્યુ છે અહી તો એક અસતોષ છેવટના વર્ષોમા મળતા ત્યારે વારવાર વ્યક્ત કરતા તેની સ્મૃતિ તાજી કરુ છુ

મેઘાણી લોકપ્રિય છે એ જેમ આપણે જાણીએ છીએ તેમ તે પણ જાણતા લોકપ્રિય થવુ એ એમને અપ્રિય ન હતુ-કારણ કે તે લોકને ચાહતા હતા લોકજીવનમાથી ભાવ લઈ તેનો તે રસ બનાવતા! અને એ રસ પી લોકો પાનારને ચાહે તો કોને ન ગમે? પણ લોકપ્રિયતાનો સ્વાદ લેતા લેતા તેમને શકા થઈ જતી કે 'લોકો મને બનાવતા તો નથી ને? હું મારા વેગમાં તણાઈ જાઉ છુ! લલકારુ છુ! ગઉ છુ! અભિનય કરુ છુ આ તમાશો જોવા મળે છે એની લોક વાહ વાહ કરે છે?' પણ લોક ખુશ થાય એમનો એમને વાધો ન હતો એથી તો સતોષ પામતા પણ એ દ્વારા જે ભાવના એમને મથતી હતી તે ભાવના ગ્રહણ કરવાની કોઈ તસ્દી લેતુ હશે—તેની તેમને શકા રહેતી

આ શકાથી તે વ્યગ્ર થતા, 'મારે હવે ભાષણો નથી આપવા મારે સ્વસ્થતાએ સશોધન કરવુ છે એકેડેમિક કામ કરવુ છે' તેમના છેવટના મેળાપોમા મેઘાણી વારવાર એકેડેમિક કામ ઉપર—એકેડેમિકદૃષ્ટિ ઉપર એકેડેમિક વાતાવરણ ઉપર બહુ ભાર મૂકતા આવા કામના અવકાશ માટે યોજના પણ તેમણે વિચારી હતી

મેઘાણીનું સાચુ સ્મારક એ નથી કે ગુજરાતમાં લોકસાહિત્ય અગર લોકસસ્કૃતિના અધ્યયન-સશોધન માટે એક એકેડેમી સ્થપાય?—કમમા કમ તેનુ એક આસન (Chair) થાય?

આપણા દિવ્ય ગાયક મેઘાણી

ધૂમકેતુ

શ્રી. મેઘાણીનું અવસાન એટલું અણચિંતવ્યું આવી પડ્યું છે કે એ ભયંકર ઘામાંથી મુક્ત થતાં એમના અનેક મિત્રોને હજી ઘણો સમય લાગશે. એમના સાહિત્યની અને એમની સાહિત્યસેવાની નોંધ કરવા માટે ચિત્તની જે શાંતિ જોઇએ એ શાંતિ મેળવતાં તો દિવસો જશે. મેઘાણી જો માત્ર સાહિત્યકાર હોત, તો એમના અવસાનનો આટલો બધો કારી ઘા કદાચ ગુજરાતને જણાત પણ નહિ. સ્વભાવથી જ સાહિત્ય પ્રત્યે ઘૃણા ધરાવનારા ગુજરાતીઓ શ્રી. મેઘાણીના કરતાં ઘણા વધારે શક્તિશાળી એવા સાહિત્યકારોના મૃત્યુથી લેશ પણ ક્ષોભ કોઈ દિવસ પામ્યા નથી. ચિત્તનો ક્ષોભ કોઇને કોઈ ક્રિયામાં પરિણમે છે. અને ગુજરાતીઓએ એવો કોઈ ક્ષોભ અનુભવી, કોઈ પણ સાહિત્યકાર માટે કાંઈ પણ ક્રિયાત્મક યોજના સાંગોપાંગ પાર ઉતારી હોય એવું જાણવામાં આવ્યું નથી. કોઈ જીવંત સાહિત્યકારની લાગવગનો લાભ લેવા માટે, થોડા પૈસા ભેગા કરી એનો મહોત્સવ ઊજવે —એટલા વ્યવહારપટુ ગુજરાતીઓ અવશ્ય છે જ; પણ એવા મહોત્સવો સાહિત્યકારની પોતાની તેમ જ ગુજરાતીઓની બન્નેની ક્ષુદ્રતા અને ક્ષુલ્લકતા પ્રગટ કરે છે એટલું જ,—એથી વિશેષ એવા મહોત્સવોનો કાંઈ જ અર્થ નથી. પંગુપ્રજાના મહોત્સવો પણ આર્થિકદષ્ટિથી રચાય છે; અને એમના જેવા જ પંગુ હોય છે.

પરંતુ મેઘાણીને ગુજરાતીઓ હમેશાં યાદ રાખશે એક અનુપમ દિવ્ય ગાયક તરીકે. મેઘાણીએ ધરતીમાં પોઢી ગયેલાં એટલાં બધાં લોકગીતોને અને લોક-સંસ્કારોને જગાડ્યાં છે કે જાણે એ તમામે તમામ એમની પોતાની વિશિષ્ટ શૈલી અને હલક વિના હવે અપંગ જેવાં લાગશે. લોકગીતો—અને આપણી સામાન્ય છંદબદ્ધ કવિતાઓ—એમની વચ્ચે એક મહાન અંતર છે. એમને પ્રગટ થવા માટે જુદી જુદી પ્રાથમિક ભૂમિકા જોઇએ છીએ. લોકગીતોના સુંદરમાં સુંદર ભાવને, જ્યાં સુધી તમે કંઠ ન આપો, ત્યાંસુધી એ ભાવ અપ્રગટ જેવો અને શાંત નિદ્રસ્થ હોય તેવો જણાય છે. એને જે કંઠ આપે છે એ લોકગીતોનો કવિ છે અને ગાયક પણ છે. મેઘાણીના કંઠમાં એવી નૈસર્ગિક મોહિની હતી કે લોકગીતોને એવો ગાયક મેળવવા માટે તો હવે વર્ષોનાં વર્ષો રાહ જોવી પડશે.

એમના કંઠની આ મોહિની એ જો કેવળ નૈસર્ગિક મળેલા રાગની કેળવણી હોત, તો આજે એનો સ્વર હજારોના હૃદયમાં ભણકારાની પેઠે બેસી ગયો છે, એ એમ ન બેસત. એ કંઠને જેટલો પોતાનો મિજાજ હતો એટલી તાલીમ ન હતી. એટલે એ કંઠની હલક હમેશાં અદ્વિતિયજ રહેવાની—એમનો કંઠ એ એમના હૃદયમાં ઊઠતા ઊર્મિસાગરની એક નાની સરખી પ્રગટેલી દિવ્યજ્યોત જેવો હતો. એ એક ચરણને પોતાની મનોઋતુના અલંકારથી શણગારે—અને તરત તમારા અંતરમાં કોઈ મહાનસાગરની ઊર્મિઓની પરંપરાનો પડઘો પડતો—એમ શા માટે થતું ? કારણ કે મેઘાણી લોકગીતોના કેવળ ગાયક ન હતા; લોક-ગીતોના હરેકે હરેક શબ્દથી જેમની હૃદયોર્મિ નિરંતર જાગ્રત રહેતી, એવા એ ઇશ્કેમિજાજી ભાવક પણ હતા. કવિતા અને કંઠનો એવો વિરલ મેળ કુદરત ક્યારેક જ મેળવે છે; અથવા કહો કે મેળવી શકે છે. અતિશય સમૃદ્ધ અને ભરી ભરી જણાતી કુદરત પાસે પણ આવા અણમોલ જવાહીરોની તો ટાંચ હોય છે. એમની પાસે કંઠ હતો, કવિતા હતી, અને વિશેષ તો આ કે ખુવારીના પંથે લઈ જનારી એક પ્રકારની ખુમારી હતી.

એક પ્રસંગ મને બરાબર યાદ છે. ઘણું કરીને રાણપુરમાં હું એમને પહેલી જ વખત મળ્યો. ઑફીસમાં એક નાનો સરખો કાર્યકરોનો મેળાવડો થયો હતો. મુંબઈના કોઈ મોટા ગૃહસ્થ એ વખતે ત્યાં આવી ચડેલા. એ ગૃહસ્થ કોણ હતા એ તો આજે બરાબર યાદ નથી, યાદ છે પણ યાદ નથી, પણ નામથી તેમ જ લાગવગથી ઘણા મોટા હતા એટલું ચોક્કસ.

મેઘાણીભાઈને ઘેરથી અમે નીકળ્યા ત્યારે એમણે લોકગીતોની કેટલીક પંક્તિઓનો એવો અમૃતમય થાળ મને આપ્યો હતો કે એની અસરમા ને અસરમા ઑફીસ ક્યારે આવી તે પણ ધ્યાન ન રહ્યું જે અસર ને ઘેન મને સ્પર્શી ગયાં હતાં તે અસર ને ઘેન મેઘાણીને તો સહજ હતા એ તો એ સાગરમાં જાણે તરી રહ્યા હતા એમ કહી શકાય.

અમૃતલાલ શેઠ, મ્ફલભાઈ કોઠારી હરગોવિંદ પંડ્યા, કેટલાક કાર્યકરો, મિત્રો, આપ્તજનો સૌની એક નાની સરખી મંડળી જામી હતી અમારા મનથી અમે તો 'ચાપાર્ટી' ઉપર આવ્યા હતા.

પણ શેઠ અમૃતલાલ, એ તો વ્યવહારદક્ષ અને ચતુર પુરુષ હતા મુંબઈના જે મોટા સદ્‌ગૃહસ્થ આવ્યાં હતા તેનો વારતહેવારે કેવો અને કેટલો ઉપયોગ હોઈ શકે અને સંસ્થાઓમા બાધછોડની રેખાનીતિ કેટલી આવશ્યક હોય છે, એવું પ્રમાણભાન જેટલું એમના મનમા હોય એટલું બીજા કોઈના મનમા ન હોય એ સ્વાભાવિક હતું બીજા તમામ તો, સિદ્ધાંતની આકરામા આકરી કસોટીનો શબ્દે શબ્દ પકડી રાખનારા, હજી તો જુવાનડાઓ હતા.

ભાઈ મેઘાણીની તો આંખોમા, મુદ્રામા ને અંતરમા એક જ વસ્તુ વ્યાપી ગઈ હતી, લોકગીતો. એમને એનું ઘેન રહેતું–એ કેફ હતો એનો એને નશો ચડતો.

અમે બેઠા, ચા-પાણી ચાલ્યાં, આડીઅવળી વાતો થઈ. પછી અમૃતલાલ શેઠે મેઘાણી સામે જોયું, કાંઈક એવું બોલ્યા કે જેનો ધ્વનિ આવનાર મુંબઈના અતિથિગૃહસ્થને લોકગીતો સંભળાવવાનો હતો

મે ધાર્યું કે મેઘાણીભાઈના હૃદયમા અત્યારે–આ ક્ષણે—તો એ સાગર ઉછળી રહ્યો છે, ને હમણા જ મને સંભળાવ્યાં હતા એના કરતાં ચાર-ચાસણી ચડે તેવા, અનેકગણાં વધારે સુંદર રસિક લોકગીતો સાભળવા મળશે

પણ મેઘાણી માત્ર લોકગીતો ગાનાર જ ન હતા. એ લોકગીતોની ઊર્મિએ ઊર્મિમા રમી રહેલી અનુપમ જ્યોતના જાણે કે સંરક્ષક પણ હતા એમણે વિનયથી પણ મક્કમતાથી કહ્યું 'ભાઈ! આ વસ્તુ તમે કહી, પણ આ વસ્તુઓ એવી રીતે પ્રગટ કરવા માટે કે પ્રદર્શનની બનાવવા માટે છે જ નહિ એવી રીતે તો આપણે આ વિષયને ભારે અન્યાય કરીએ છીએ!'

અમૃતલાલ શેઠ મહા કાર્યકુશળ પુરુષ હતા એમણે આ જવાબ, અને તે પણ આવા મોઘા, હરેક ક્ષણે ઉપયોગી મહેમાનના સાન્નિધ્યમા અને પોતાની જ ઑફીસમા મળશે, એમ કદી પણ ધારેલું નહિ હોય. આનંદ વિનોદ અને લોકગીતોની અતિશયતાના મધુર મશ્કરીભર્યા ગહે, આખી વસ્તુને લઈને એમણે એ સમય જાળવી લીધો પરંતુ ત્યારે જ ખબર પડી —કે આપણે માનીએ છીએ તેમ, શ્રી મેઘાણી માત્ર લોકગીતોને સંગ્રહીને પોતાના કંઠ દ્વારા એમને પ્રગટ કરનાર લોકગાયક ન હતા, પણ એ લોકગીતમાં ઊંડી વણાઈ ગયેલી લોકસંસ્કારિતાની કુમાશના સંરક્ષક અને પરિક્ષક પણ હતા અને એમને મન—આ લોકગીતો એ આનંદ, વિનોદ પ્રમોદ કે પ્રદર્શનનો નહિ, એક સંસ્કારજ્યોતિ જલતી રાખવાના જીવનકર્તવ્યનો, મહા અણમોલો પ્રસંગ હતો.

અને છતાં જરાક પણ સાચી સહાનુભૂતિ ધરાવનાર પ્રત્યે એમનું હૃદય કેટલું વિશાળ હતું એ પણ અનુભવવાનો એક પ્રસંગ આવ્યો હતો. ઘણું કરીને મારે ત્યા જ પાટણના એક બાઇ આવ્યા હતા મેઘ'સુવિ' નામ એમણે સાભળેલું અકસ્માત મેઘાણીભાઈ પણ આવી ચડ્યા હતા લોકગીતો સાભળવાની મને ખાનગીમાં ઇચ્છા દર્શાવાઈ પણ મેઘાણીભાઈ એ જ્યોતને કયા અર્થમાં ઘટાવે છે એ વસ્તુનો હું જાણકાર હતો. એટલે પોતાને ઘેર બેઠા હોય ત્યારે એમના હૃદયને આઘાત લાગે એવી વિજ્ઞપ્તિ કરતાં હું તો ખચકાતો હતો.

પણ છોકરા કાંઈ ઝાલ્યા રહે? અને મેઘાણીભાઈ

તો એ સૌના મિત્ર. એમણે વિનોદ વિનોદમાં એ વાત મૂકી દીધી. અને મેઘાણીભાઇએ પોતાની લોક-ગીતાવલિને મુક્ત કંઠે વહેતી કરી.

તે દિવસે એમણે જે ગાયેલું—પેલા ચારણનું, ઋતુઋતુના આનંદમાં મૃત્યુ પામેલ જુવાન પુત્રના સંસ્મરણોને જગવતું ગીત—એ કરુણતમ ધ્વનિ તો આજ પણ જાણે મેઘાણીના કંઠમાંથી વહી રહ્યો છે અને હું સાંભળી રહ્યો છું. મેઘાણીના કંઠમાં આવી ભણકારા જગવનારી વિરલ શક્તિ હતી.

મેઘાણી ગવૈયા ન હતા—પણ દિવ્ય ગાયક હતા.

જેમણે મેઘાણીની આ તમન્નાને આવી રીતે નીરખી નથી એ ઘણાખરાએ એમને અન્યાય કર્યો છે.

શ્રી. મેઘાણીના સાહિત્યનું ખરું મૂલ્યાંકન કરવાનો સમય હજી તો દૂર છે. પણ એ સમય જ્યારે આવે ત્યારે મેઘાણીમાં, જેને ખોટી રીતે ઊર્મિલતા કહેવામાં આવે છે, અને જે સાચી રીતે તો 'Intensity of purpose' ધ્યેય દર્શનની તાલાવેલી છે—એ તાલાવેલીનું સાચું મૂલ્યાંકન કરવામાં જે અફળ જશે તે મેઘાણીને મુલવી નહિ શકે. *

દયારામની એક ગરબીમાં 'તમ સું લાગી લાલ, તાલાવેલી, તમ સું લાગી' એવું કાંઇક આવે છે. મેઘાણીએ જે જે વિષયો પોતે પસંદ કર્યા છે—એ સઘળા વિષયોમાં આ તાલાવેલી જ એમની પ્રેરણાદાત્રી રહી છે. તાલાવેલી સાથે ઊર્મિલતાને મૂકનારા વિવેચકો વેવલા તો છે જ, પણ સાથે સાથે અજ્ઞાન પણ છે.

એમના સ્વભાવથી પરિચિત સૌને ખબર છે કે મેઘાણી અન્યાયને સહન કરી શકતા નહિ. મુંબઈ યુનિવર્સિટી જે વખતે લેખકો પાસેથી વગરદોકડે માલ ભેગો કરી, 'બુકસેલર' મારફત છપાવી પ્રગટ કરતી, અને જે વખતે કનૈયાલાલ મુનશી જેવા પણ, પોતે એક એક વાક્યની ગીનીઓ ટેબલ ઉપર મુકાવ્યા પછી જ વાત કરે છે એ વસ્તુસ્થિતિ ભૂલી જઇને, દરેક લેખકને લખી નાખતા કે 'ભાઈશ્રી! આટલું કરી નાખજો—' એટલે કે વગરદોકડે છાપવાની મંજૂરી આપી દેજો, તે વખતે મેઘાણીએ જ આ પ્રથાની સામે પહેલવહેલો પોતાનો બુલંદ અવાજ ઉઠાવ્યો હતો અને સોંઘી અપકીર્તિ મેળવી હતી!* એ વખતે લેખક પૈસાનું નામ લેતો તો એને સૌ સેવાધર્મથી પદભ્રષ્ટ થયેલો સમજતા. ટેબલ ઉપર ગીનીઓ મુકાવનાર સૌની માન્યતા હતી કે લેખક સેવા કરવા જન્મ્યો છે—અને આપણે એને એનો ઉપદેશ આપવા જન્મ્યા છીએ!

પણ મેઘાણીની આવી ન્યાય પ્રત્યેની પ્રીતિ છતાં એમના સ્વભાવમાં મીઠાશ હતી. અને એ ઘણાને મિત્ર કરી શકતા, અને મિત્ર રહી શકતા. એ અજાતશત્રુ હતા.

હમણાં આ છેલ્લા મંદવાડમાં એ મારી પાસે આવ્યા ત્યારે હું એમનું 'પરકમ્મા' જોઈ રહ્યો હતો. મને એમનો રખડપટ્ટીનો આ અનુભવ ઘણો જ જીવન્ત લાગ્યો હતો. કારણકે એક વખત હું પણ રખડપટ્ટીનો આશક હતો. એમણે એ જ વખતે થોકડાબંધ 'ડાયરીઓ' જોઈ અને પૂછ્યું: 'આ શું છે ભાઈ?' હું તો મંદવાડમાં બીજા વાચનના અભાવે મારી નોંધપોથીઓ તપાસતો. જ્યારે એમાંથી મેં થોડી થોડી નોંધ વાંચી

*એટલું જ નહિ મેઘાણીના કંઠના ભણકાર જેને સંભળાતા નથી એવો કોઇ પણ આ તાલાવેલીની સાચી પિછાન નહિ કરાવી શકે.

* બરાબર ખાત્રીથી કહેવું મુશ્કેલ છે પણ ઘણું કરીને આવો અવાજ ઉઠાવવા માટે મેઘાણીને એકાદ બે વર્ષ મેટ્રિકના Selectionમાંથી જ સદંતર ઉડાવી દીધા હતા જેથી એમની મંજૂરી માગવી ન પડે! આજે રા. મનસુખલાલ વિદ્યાર્થીઓને શૈલી ઘડવા માટે જે ત્રણચાર લેખકોનાં નામ આપે છે તેમાં મેઘાણી એક છે. એ જ મેઘાણીની, એક વખત, દોકડા માગવા માટે, વિદ્યાર્થીઓના Selectionમાં કેટલાકને જરૂર જ નહોતી જણાતી!

ત્યારે તો જે પોતે કરી રહ્યા હતા, એવું જ એક બીજો માણસ પણ કરી રહ્યો છે, એ જોઈને એમણે રોમાંચક હર્ષ અનુભવ્યો. ખરેખરા પ્રોત્સાહી સ્વરે મને કહ્યું: 'ભાઈ! તમારી પાસે તો આ સિક્કાબંધ નક્કર હકીકતો છે તમે એ રજૂ કરવા ન માંડો? એમાંથી કેટલાયને માર્ગદર્શન મળશે, વિવેચકોને સાચા મૂલ્યાંકનમાં મદદ થશે, અને વળી તમને હમણાં આરામની જરૂર છે તો આરામ પણ મળશે!'

એ વખતે એમની આરામ વિષેની નવી વ્યાખ્યા પ્રાપ્ત થઈ સતત જાગ્રતિ, સતત મહેનત, સતત પૃચ્છા, અને સતત નોંધ એ મેઘાણીના પચોતેર પુસ્તકોની પૂર્વભૂમિકાનો ઇતિહાસ આપે છે. એમણે જે જે વખતે જે જે મળ્યું તે તમામ કુશળ કારીગરની દૃષ્ટિથી, ટપકાવી લીધું છે મેં જ્યારે મારી નોંધપોથીમાંથી 'જીવનપરાગ'ની આખી વાર્તાની ટૂંકી નોંધ, નામ સીખે, અને થોડાક અણઘડ લીટાઓ દોરીને મેં નાક પણ ચીતરી લેવાના વ્યર્થ પ્રયત્ન સાથે, એમને બતાવી, ત્યારે તો એ ખુશખુશાલ થઈ ગયેલા. અને "આપણે સાહિત્યકારે તો ભાઈ! પળેપળની જાગ્રતિ વિના કામ પાર પાડવાની આશા રાખવી જ નહિ!" એમ જ્યારે એમણે કહ્યું ત્યારે આપણા એક લબ્ધપ્રતિષ્ઠ વિવેચકભાઈની વાત મને યાદ આવી! આવી નોંધપોથી જોઈને એ બોલેલા કે આ તો પ્રચારક જેવો પ્રયત્ન ગણાય અને એમાં નિસર્ગતત્ત્વ ઓછું આવે!

પણ મોએથી જાળવી શકાય એટલી મીઠાશ *જાળવીને જ્યાં મેઘાણીને કવિ ગણવા કે નહિ—એવી* ભયંકર ચર્ચામાં વેવતી અને વ્યંગ્યાત્મક વિદ્યા રાચી રહી હતી, ત્યાં આવી વિશેષ દૃષ્ટિની અપેક્ષા રાખવી એ પણ ખોટું છે!

એક બીજો પ્રસંગ યાદ આવે છે એમાં એમની સાહિત્યકારની તેમ જ લોકસંપર્ક સાધનાર લોકસેવકની એવી બન્ને પ્રવૃત્તિઓનો મેળ મળે છે. ઘણું કરીને અમે 'બસ'માં બેસીને ખાનપુર ઘર તરફ આવી રહ્યા હતા રસ્તામાં એક સ્ટેન્ડ આવ્યું, ત્યાં કોઈ માણસ હતું નહિ, એટલે 'બસ' થોભી નહિ, પણ એક બાઈ થોડે દૂર ફંટાતા માર્ગેથી, માથે પોટકું ને કેડે છોકરું, છોકરું પણ મોટી ઉમરનું, એટલે બરાબર તેડેલું નહિ ને લગભગ લબડતું આવે, એવી સ્થિતિમાં 'બસ'ને પકડવા માટે દોડી રહી હતી! મેઘાણીએ તરત ધ્યાન ખેંચ્યું ને 'બસ' ઉભી રખાવવા ટોકરી વગાડનારને કહ્યું. પણ સામાન્ય રીતે જ્યાં એક શબ્દ પણ વિવેકનો બોલવો એ નબળાઈ ગણવામાં આવે છે એવા આ ચલાવનારાઓ મેઘાણીના શબ્દે પેલી બાઈ માટે 'બસ' ઊભી રાખે એ અશક્ય હતું

બેઠેલ ઓમાંથી તો કોઈને આ બાઈની પટલાઈ જેવા પ્રસંગ માટે રસ ન હતો.

મેઘાણીએ મને પૂછ્યું, 'ભાઈ! 'બસ' ઊભી રાખવાનો નિયમ નથી?'

મેં ટૂંકેથી પતાવ્યું, 'નિયત કરેલા સ્થળ સિવાય સાધારણ રીતે નહિ!'

'પણ આવું હોય ત્યારે પણ નહિ? પોતાના વિવેક જેવી કોઈ વસ્તુનું સ્થાન જ નહિ?'

'સામાન્ય રીતે તો નહિ બાકી તો ટોકરીવાળાની જેવી માન્યતા!'

એટલામાં કોઈ ઓળખીના જનતભાઈએ સેંજ હાથ લાંબો કર્યો ને પૂરવેગે દોડતી 'બસ' બધા *ઉતારુઓને ધક્કો વાગે તેમ ઊભી રહી ગઈ!*

પેલી બાઈ તો હજી પાછળ દોડતી આવતી હતી પણ કોઈને એની દરકાર હો તેમ લાગ્યું નહિ. ટોકરી પાછી રણકી બસ ચાલવા માંડી મારા આશ્ચર્ય વચ્ચે મેઘાણીભાઈ તરત ઊભા થઈ ગયા એમણે મોટે બુલંદ અવાજે કહ્યું 'બસ' ઊભી રખાવો, તમે નિયમભંગ કરીને આ ભાઈને લીધા તો પેલી

બાઈને કેમ ન લીધી? એને પણ લઇ લ્યો! એનો શું વાંક છે? 'બસ' ઊભી રખાવો.'

અને એમણે તો તરત દોરી ખેંચીને ટોકરી લગાવી પણ દીધી.

વાત તકરારે ચડી. ટોકરીવાળાએ પોતાનો અધિકાર ખોટી રીતે મેઘાણીભાઇએ વાપર્યો એ મુદ્દો આગળ ધર્યો. પણ તમામ ઉતારુઓ તરત મેઘાણી-ભાઈની વાતને ટેકો પૂરવા તૈયાર થયા. મેઘાણી-ભાઈએ, તો પેલી બાઈને લેવામાં ન આવે તો 'બસ' ખાલી કરી દેવાની સૌને હાકલ કરી ને વાતાવરણ તંગ થઈ મામલો બે પળમાં જ આગ્રહી બની ગયો. અને 'ન્યાય' 'અન્યાય' જોવાનો કોઈ સંયમ જ જ્યાં મળે નહિ ત્યાં તો થોડીવારમાં બે વર્ગ હોય એવો દેખાવ થવા માંડયો. મામલાને આ રૂપમાં ફેરવાતો જોઈ મેં મેઘાણીભાઈને નીચે બેસી જવા આગ્રહ કર્યો. પણ એમણે મક્કમતાથી કહ્યું: 'ના ભાઈ! એમ કેમ થાય? જો આ એક ભાઈને વચ્ચેથી લઈ લેવામાં આવે છે, તો પેલી બિચારી બાઇનો વાંક શું?'

એમનો અવાજ અને આગ્રહ અંતે ફાવ્યાં. અને પેલી બાઇ આવી ત્યાં સુધી 'બસ' થોભી રહી!

મેઘાણીમા નાનામાં નાનો અન્યાય પણ થતો જોઈ રહેવાની નબળાઈ ન હતી. અને છતાં એમના જેવા મળતાવડા સ્વભાવના માણસો બહુ જ ઓછા મળવાના. આ વિરોધાભાસી જેવા જણાતા સ્વભા-વમાંથી મેઘાણીની સર્જક શક્તિનો પરિચય મળી શકે છે.

જ્યારે પણ કોઈ વિવેચક મેઘાણીનું મૂલ્યાંકન કરવા બેસે ત્યારે આટલું ન વિસરે કે મેઘાણી મુખ્યત: જેને આપણે 'subjective writer' કહીએ એ પ્રકારના લેખક હતા. એટલે એમનું મૂલ્યાંકન કરતાં—એમના પત્રો, એમની ટૂંકી નોંધો, એમના ઉદ્દગારો, એમના વાર્તાલાપો, એમના જીવનપ્રસંગો એ તમામે તમામનું બહુ જ સૂક્ષ્મ પરીક્ષણ થવું ઘટે છે. એ વિના તો વિવેચક, મેઘાણીને ને પોતાને, બન્નેને અન્યાય કરશે. કવિ, લેખક, અનુવાદક, સર્જક, પત્રકારક, ગાયક, વાર્તાકારક, નવલકથાકારક—એમ મેઘાણીની અનેકવિધ પ્રવૃત્તિઓ હતી. એમણે પોતાની ઘણીખરી કથની બહાર મૂકી છે. છતાં ઘણી વધારે પ્રાપ્ત કરવાની રહે છે. એમની સર્જકપ્રતિભા શી રીતે કામ કરતી એનું એક સારું ઉદાહરણ રજૂ કરી શકાય તેમ છે.

ઘણું કરીને 'ગુજરાતનો જય' એ ઐતિહાસિક નવલકથા એ વખતે એ લખી રહ્યા હતા.

રાત્રે મારે ત્યાં વાળુ કરી અમે અનેક આડી-અવળી વાતોએ ચડ્યા. પછી એક જ ઓરડામાં પાસે પાસેની ખાટલાપથારીમાં પડયાં પડયાં પણ સાહિત્ય-સૃષ્ટિની અવનવી કથાઓ માંડી. મોડી રાતે સૂતા.

રાતનો લગભગ એક દોઢ થયો હશે અને હું અચાનક જાગી ગયો. કાંઈ ખાસ કારણ ન હતું, પણ આંખ ઊઘડી ગઈ.

બહાર ફળીમાં ચાંદની ખીલી હતી. અને એનું મીઠું તેજ બારીમાંથી પ્રવેશ કરીને ઓરડાને આછા અજવાળામાં નવરાવી રહ્યું હતું.

અકસ્માત મારી નજર ભાઈ મેઘાણીના ખાટલા તરફ ગઈ. એમનો જમણા પગનો એક અંગુઠો જાણે હલ્યા કરતો હોય તેવું જણાયું. પોતે તો ઓઢીને નિરાંતે સૂતા હોય તેમ લાગતું હતું.

મને બીક લાગી. એ સમયે એમની સંધિવાની ફરિયાદ હતી, અને રખડપટ્ટી, મોડું જાગરણ, ખુલ્લી બારીમાંથી આવતો ઠંડો પવન, એની અસર નીચે એ વધવાનો સંભવ હતો. આ અંગુઠો જમણા પગનો, સતત હાલી રહ્યો છે, એ ચિહ્ન કોઈ વ્યાધિનું તો નહિ હોય?

હું પથારીમાં બેઠો થયો. અને હાલતા અંગુઠાને જોઇ રહ્યો.

એટલામાં મારો બેઠા થવાનો અવાજ એમના કાને પકડ્યો હોય તેમ લાગ્યું. પડખું એમને એમ

નાખીને એમણે અચાનક કહ્યુ 'ભાઇ! હમ્મીર મદમર્દન તમે જોયુ છે કે? આપણે વસ્તુપાળને આ રીતે મૂકીએ ' એમ બોલીને એમણે તો એ વાર્તાની એક બે નાનકડી કડી સાધીને કડી બનાવી!

હું તો સડક થઇ ગયો ઓત્ તારીની! અહી તો એમના મનમા રાતે દોઢ વાગે 'જય ગુજરાત'ની એક આખી ભૂતાવળ રમી રહી હતી અને પેલો અરુઢો તો માત્ર એને તાન દઈ રહ્યો હતો!

મે કીધુ 'અરે ભાઈ! વસ્તુપાલ તેજપાલનુ તો થાવુ હશે એ થાશે પણ અત્યારે ગતે દોઢ વાગે આપણી આ વાતને જો કોઇ સાભળશે તો ભૂતાવળ જેવી ગણશે '

એ વખતે બે સમરસ વ્યક્તિઓમા શોભે એવો એક પ્રશ્ન મેઘાણીએ કર્યો ભાઇ! આ અતિહાસિક પાત્રો સર્જતાં તમને કાઇ નવો અનુભવ થાય છે? તમને પણ નવલકથાના આ પાત્રો સતાપે છે કે માત્ર મને જ—નવલકથામાં આમ થાય છે? કે આપણી આ જીવન રચના જ એવી લાગે છે?'

મે કહ્યુ ભાઇ! જૂના ખડેરોમા કોઇ વખત એકલા જાજો આખી સૃષ્ટિ જાણે જાગતી હોય એવુ લાગશે ઘણાને ન પણ લાગે મને લાગે છે આ ઐતિહાસિક પાત્રોની ભૂતાવળ પણ એવી જ ભયકર છે એક વખત એ પાછળ પડી પછી એ પોતે સૂશે નહિ ને તમને સૂવા પણ દેશે નહિ મારો તો આ અનુભવ છે!'

મેઘાણીને એ વાત સાંભળીને ઊડો આનદ થતો જણાયો પોતે જે અનુભવી રહ્યા છે એવુ બીજો કોઇક અનુભવે છે, એવી તદ્દન નાખી દેવા જેવી વાતમાં કલારસિકને જે જીવન્ત હવા મળે છે એનો અનુભવ તો જેણે કર્યા હોય એજ જાણે!

અને છતા ખૂબીની વાત એ છે કે મેઘાણી તો સતત—આ વાતાવરણ અનુભવતા હતા કવિતા—સ્વતંત્રકૃતિ કરવી હોય અનુવાદ કરવો હોય વાર્તા લખવી હોય, રાજકારણનો લેખ હોય સામાજિક નવલકથા હોય કે ઐતિહાસિક પાત્રાલેખન હોય—મેઘાણી એ તમામે તમામને પોતાની માનસસૃષ્ટિમાં વારવાર ચિતવતા, એમને ઊર્મિમય બનવતા ઘડતા શણગારતા અવલોકતા, અવલોકીને રાચતા અનુભવતા અને પછી પોતની સરાણેથી ઉતારીને એમને કડારતા! 'કડારતા' શબ્દ આહી ખાસ બેસતો છે ચિતરવુ એ શબ્દ લોકકંઠનો છે જ નહિ લોકકંઠનો શબ્દ તો કડારવુ જ છે કડારણાધિપતિ એવુ એક અધિકારીનું નામ પણ કર્ણાટકના ઇતિહાસમા વપરાય છે એટલે મેઘાણી ખરેખરા અર્થમા 'કડારણાધિપતિ' હતા

મેઘાણીએ જે કરી બતાવ્યું તે કરી બતાવવાના કોડ અનેકને થયા હશે પણ મેઘાણી પાસે કંઠ હતો, અનુપમ હલક હતી, ભર્યુંભર્યુ હૃદય હતુ, તમન્ના, તાલાવેલી અને તારુણ્ય હતા, અભ્યાસ હતો, રસિકતા હતી, દૃષ્ટિ હતી અને સૌથી વધુ તો એ કે એમનામા એ કાર્યની નૈસર્ગિક પ્રતિભા હતી એમની 'પરકમ્મા'મા આવે છે એવા કેટલાક ટાચણ—મારી પાસે નોધેનાં પડ્યા છે કારણકે સોરઠની ઠીકઠીક ધરતી ખૂદવાનો પ્રયત્ન એક વખત કરેલો, પણ જે સતત ધગશ મેઘાણીમા હતી તે કોઇનામાં આવી શકે તેમ હતું નહિ આજ એ નિર્જીવ નોધપોથીમાંનું એક ટાચણ નજરે ચડે છે

'વીરા મારા' પાત્ર વિના સગ ન કીજીએ—' એમ એક કવિતાની લીટી ટાકીને કોઈ એક છોટાલાલ શાસ્ત્રી પાસેથી બહાઉદ્દીનભાઇની વાત ઉતારી છે તારીખ ૪-૮-૨૨ નાખેલી છે બહાઉદ્દીનભાઇ એટલા ગરીબ કે દોકડા અઢાર કામે એમાથી નવ દોકડાનો પોતે રોટલો ખાય અને જિદગીની એવી હડહડતી ગરીબીમા પણ નવ દોકડાનું પોતાના કરતા વધારે ગરીબને દાન કરે! પછી એમ કરતા કરતા સાત કોરી પગાર મળતો થયો બીજા ઘણા નામ—કરીમ

મકરાણી, વિશ્વનાથ શંકરજી, દામો માધાણી—વગેરે આ સંબંધમાં લખેલાં છે. અને લગભગ સાતેક વાર્તાઓ જુદા જુદા વિષયની મળી તે નોંધેલી છે. એમાંથી માત્ર એક જ વાર્તા—'તારણહાર' તણખામાં લખાયેલી છે. જ્યારે બીજી ૭ વણલખી રહી છે—અને આજે હવે એ નોંધપોથીમાંથા સ્મૃતિબળે જગવતા છતાં એક પણ જાગે એવી રહી નથી. પરંતુ મેઘાણીએ, 'પરકમ્મા' ઉપરથી જણાય છે કે આવી નોંધપોથીઓનો તત્કાલ ઉપયોગ કરી લેવાની સતત જાગ્રતિ રાખી છે. પંચોતેર જેટલાં સુંદર પ્રકાશનો તે વિના શક્ય જ ન હતાં. મને તો એમણે ઘણી વખત કહ્યું પણ હતું કે, "ભાઇ તાજું ટીપશો તો ટીપાય એવું આ લોહ છે! બાકી જો રાખ્યું તો ગયું. મેં ઘણું એવી રીતે ગુમાવીને પછી આ ડહાપણ મેળવ્યું છે!" અને ખરેખર એમ બન્યું છે. મેં લગભગ સો વાર્તાઓ એવી રીતે—તાજું ન ટીપવાની કેવળ આળસને લીધે ગુમાવી છે!

મારી નોંધપોથી વાંચતાં કોઇ કોઇ લોકપ્રયોગી વાક્ય આવે--'ગાજે એટલામાં ગરાસ' 'ચારે કોર મસાણ વચમાં બેસાણ' ત્યારે તો એ ખુશખુશાલ થઇને કહેતા કે 'ભાઇ! આમાંથી તો તમે જેટલું અત્યારે સંઘરી લેશો એટલું જ તમારું સમજજો!' હવે આજ ખબર પડે છે કે ખરેખરી અનુભવવાણી હતી. કારણ કે કલાત્મક સર્જનમાત્રનો નિયમ છે કે પળ પકડી એ જ તમારી—બાકી જે સ્મૃતિને આધારે રાખી મૂકી તે ગઈ એમ જ સમજવું!

મેઘાણીભાઈમાં જે વિનમ્રતા હતી તે અદ્દભુત હતી. જે વિષય ઉપર એ લખવા માગતા તે વિષેની તમામે તમામ હકીકત મેળવવા મથતા. એવો એક પ્રસંગ મને સાંભરે છે. એ કાંઇક એવું લખી રહ્યા હતા—જેમાં એમને સાધુ સંતોના જુદા જુદા વાડાની માહિતીની જરૂર હતી. એમની એ વિષેની માહિતી તો સંપૂર્ણ હોય જ—અને હતી. છતાં મને પૂછ્યું કે 'ભાઇ આ બાવાઓ વિષે તમે કાંઇ જાણો છો ખરા? તમે થોડો વખત ભવનાથના મેળામાં રખડ્યા છો એટલે કાંઇ વધારે ખબર હોય તો?'

મારી પાસે તો એક ચનિયા નામના છોકરા પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી થોડી માહિતી હતી. તે એમને બતાવી. એ વિષેની એમને ખબર તો હશે જ—છતાં પણ એમણે એ નવીન હોય તેમ સ્વીકારી. અને વળી મને થોડી વધુ માહિતી આપી પણ ખરી. એ તારીખની નોંધ પ્રમાણે—અતીત, નાથબાવા, ગોંસાઈ ને માર્ગી એમ ચાર જાત બાવાની લખેલી છે. તેમાં ઊંચાથી નીચાનો ક્રમ પણ આવી જાય છે. આઠ મહિના ભીખ માગે—ને ચાર મહિના ઘેર રહે. તેમની વચ્ચે રોટી વહેવાર ખરો, પણ બેટી વહેવાર નથી. ચનિયાને એના ભીખજીવનમાં સૌથી સારામાં સારી ભીખ ભાવનગરમાંથી મળેલી.

શ્રી. મેઘાણી પોતે પત્રકારત્વની દિશામાં કામ કરી રહ્યા હતા છતાં એ દિશાનો સાહિત્ય ઉપર જે ઉપકાર છે—તેમ જ અપકાર છે—એ બન્ને વસ્તુના એ જાણકાર હતા. શૈલીનું સ્વત્વ, ધીમે ધીમે પત્રકાર ગુમાવતો જાય છે—અને પછી એ એક ઘરેડમાં પડેલો યાંત્રિક લેખક બની જાય છે, એવી એક પ્રચલિત માન્યતા વિષે એ પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ધરાવતા હતા. એમણે 'પરકમ્મા'માં કરેલો આ વિષેનો ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે: ઊઘડતા પાને જ એમણે લખ્યું છે:

'પત્રકારત્વને ધંધાર્થી ખીલે બંધાયાં બંધાયાં, ગળે પડેલી રસીને જેટલે કુંડાળે ભમવા દીધો તેટલો પ્રદેશ ખેડી શકાયો. એકધારું અને અવિચ્છિન્ન એ ખેડાણ થઈ શકાયું હોત તો વધુ વાવેતર ન કરી શકાયું હોત?...... આજે ભરાયાં છે તેના કરતાં કેટલાં વિશેષ પાનાં, મારી ટાંચણપોથીઓમાં ભરાયાં હોત! ...... પણ' ...મેઘાણીએ લખેલો આ 'પણ' ઘણો જ ઉપયોગી છે. પત્રકારત્વની

રાખીને એમણે અચાનક કહ્યું : 'ભાઇ ! હમ્મીર મદમર્દન તમે જોયુ છે કે ? આપણે વસ્તુપાળને આવી રીતે મૂકીએ...' એમ બોલીને એમણે તો એ વાર્તાની એક બે નાનકડી કડી સાધીને કહી બતાવી !

હું તો સડક થઇ ગયો. ઓત્ તારીની ! આહી તો એમના મનમા રાતે દોઢ વાગે 'જય ગુજરાત'ની એક આખી ભૂતાવળ રમી રહી હતી અને પેલો અરધો તો માત્ર એને તાલ દઈ રહ્યો હતો !

મે કીધુ 'અરે ભાઈ ! વસ્તુપાલ તેજપાલનું તો થાવુ હશે એ થાશે, પણ અત્યારે ગતે દોઢ વાગે આપણી આ વાતને જો કોઇ સાંભળશે તો ભૂતાવળ જેવી ગણશે !'

એ વખતે બે સમરસ વ્યક્તિઓમા શોભે એવો એક પ્રશ્ન મેઘાણીએ કર્યો: 'ભાઇ ! આ અતિહાસિક પાત્રો સર્જતાં તમને કાંઇ નવો અનુભવ થાય છે ? તમને પણ નવલકથાના આ પાત્રો સંતાપે છે કે માત્ર મને જ—નવલકથામાં આમ થાય છે ? કે આપણી આ જીવન રચના જ એવી લાગે છે ?'

મે કહ્યુ : 'ભાઇ ! જૂના ખંડેરોમા કોઇ વખત એકલા જાઓ આખી સૃષ્ટિ જાણે જાગતી હોય એવુ લાગશે. ઘણાને ન પણ લાગે. મને લાગે છે આ ઐતિહાસિક પાત્રોની ભૂતાવળ પણ એવી જ ભયંકર છે. એક વખત એ પાછળ પડી પછી એ પોતે સૂશે નહિ ને તમને સૂવા પણ દેશે નહિ. મારો તો આ અનુભવ છે !'

મેઘાણીને એ વાત સાંભળીને ઊંડો આનંદ થતો જણાયો. પોતે જે અનુભવી રહ્યા છે. એવું બીજો કોઇક અનુભવે છે, એવી તદ્દન નાખી દેવા જેવી વાતમાં, કલારસિકને જે જીવન્ત હવા મળે છે એનો અનુભવ તો જેણે કર્યો હોય એજ જાણે !

અને છતાં ખૂબીની વાત એ છે કે મેઘાણી તો સતત—આ વાતાવરણ અનુભવતા હતા. કવિતા—સ્વતંત્રકૃતિ કરવી હોય, અનુવાદ કરવો હોય, વાર્તા લખવી હોય, રાજકારણનો લેખ હોય, સામાજિક નવલકથા હોય કે ઐતિહાસિક પાત્રાલેખન હોય—મેઘાણી એ તમામે તમામને પોતાની માનસસૃષ્ટિમાં વારંવાર ચિંતવતા, એમને ઊર્મિમય બનાવતા, ઘડતા, શણગારતા, અવલોકતા, અવલોકીને રાચતા, અનુભવતા અને પછી પોતાની સરાણેથી ઉતારીને એમને કંડારતા ! 'કંડારતા' શબ્દ આહી ખાસ બંધ બેસતો છે ચિતરવુ એ શબ્દ લોકકંઠનો છે જ નહિ. લોકકંઠનો શબ્દ તો કંડારવું જ છે કંડારણાધિપતિ એવું એક અધિકારીનું નામ પણ કર્ણાટકના ઇતિહાસમા વપરાય છે એટલે મેઘાણી ખરેખરા અર્થમા 'કંડારણાધિપતિ' હતા

મેઘાણીએ જે કરી બતાવ્યું તે કરી બતાવવાના કોડ અનેકને થયા હશે. પણ મેઘાણી પાસે કંઠ હતો, અનુપમ હલક હતી, ભર્યુંભર્યું હૃદય હતું, તમન્ના, તાલાવેલી, અને તારુણ્ય હતાં, અભ્યાસ હતો, રસિકતા હતી, દૃષ્ટિ હતી, અને સૌથી વધુ તો એ કે એમનામાં એ કાર્યની નૈસર્ગિક પ્રતિભા હતી એમની 'પરકમ્મી'માં આવે છે એવા કેટલાંક ટાંચણ—મારી પાસે નોંધેલાં પડયા છે, કારણકે સોરઠની ઠીકઠીક ધરતી ખૂંદવાનો પ્રયત્ન એક વખત કરેલો, પણ જે સતત ધગશ મેઘાણીમા હતી તે કોઇનામાં આવી શકે તેમ હતું નહિ આજ એ નિર્જીવ નોંધપોથીમાંનું એક ટાંચણ નજરે ચડે છે

'વીરા મારા ! પાત્ર વિના રસ ન કીજીએ—' એમ એક કવિતાની લીટી ટાંકીને કોઈ એક છોટાલાલ શાસ્ત્રી પાસેથી બહાઉદ્દીનભાઇની વાત ઉતારી છે તારીખ ૪–૯–૨૨ નાખેલી છે બહાઉદ્દીનભાઇ એટલા ગરીબ કે દોકડા અઢાર કામે. એમાથી નવ દોકડાનો પોતે રોટલો ખાય. અને જિંદગીની એવી હાડહડતી ગરીબીમા પણ નવ દોકડાનું પોતાના કરતાં વધારે ગરીબને દાન કરે ! પછી એમ કરતા કરતા સાત કોની પગાર મળતો થયો. બીજા ઘણા નામ—કરીમ

મકરાણી, વિશ્વનાથ શંકરજી, દામો માધાણી—વગેરે આ સંબંધમાં લખેલાં છે. અને લગભગ સાતેક વાર્તાઓ જુદા જુદા વિષયની મળી તે નોંધેલી છે. એમાંથી માત્ર એક જ વાર્તા—'તારણહાર' તણખામાં લખાયલી છે. જ્યારે બીજી છ વણલખી રહી છે—અને આજે હવે એ નોંધપોથીમાંથી સ્મૃતિબળે જગવતા છતાં એક પણ જાગે એવી રહી નથી. પરંતુ મેઘાણીએ, ' પરકમ્મા ' ઉપરથી જણાય છે કે આવી નોંધપોથીનો તત્કાલ ઉપયોગ કરી લેવાની સતત જાગ્રતિ રાખી છે. પંચોતેર જેટલાં સુંદર પ્રકાશનો તે વિના શક્ય જ ન હતાં. મને તો એમણે ઘણી વખત કહ્યું પણ હતું કે, " ભાઇ તાજું ટીપશો તો ટીપાય એવું આ લોહ છે ! બાકી જો રાખ્યું તો ગયું. મેં ઘણું એવી રીતે ગુમાવીને પછી આ ડહાપણ મેળવ્યું છે ! " અને ખરેખર એમ બન્યું છે. મેં લગભગ સો વાર્તાઓ એવી રીતે—તાજું ન ટીપવાની કેવળ આળસને લીધે ગુમાવી છે !

મારી નોંધપોથી વાંચતાં કોઇ કોઇ લોકપ્રયોગી વાક્ય આવે—' ગાજે એટલામાં ગરાસ ' ' ચારે કોર મસાણ વચમાં બેસાણુ ' ત્યારે તો એ ખુશખુશાલ થઇને કહેતા કે ' ભાઇ ! આમાંથી તો તમે જેટલું અત્યારે સંઘરી લેશો એટલું જ તમારું સમજજો ! ' હવે આજ ખબર પડે છે કે ખરેખરી અનુભવવાણી હતી. કારણ કે કલાત્મક સર્જનમાત્રનો નિયમ છે કે પળ પકડી એ જ તમારી—બાકી જે સ્મૃતિને આધારે રાખી મૂકી તે ગઈ એમ જ સમજવું !

મેઘાણીભાઈમાં જે વિનમ્રતા હતી તે અદ્દભુત હતી. જે વિષય ઉપર એ લખવા માગતા તે વિષેની તમામે તમામ હકીકત મેળવવા મથતા. એવો એક પ્રસંગ મને સાંભરે છે. એ કાંઇક એવું લખી રહ્યા હતા—જેમાં એમને સાધુ સંતોના જુદા જુદા વાડાની માહિતીની જરૂર હતી. એમની એ વિષેની માહિતી તો સંપૂર્ણ હોય જ—અને હતી. છતાં મને પૂછ્યું કે ' ભાઇ આ બાવાઓ વિષે તમે કાંઇ જાણો છો ખરા ? તમે થોડો વખત ભાવનાથના મેળામાં રખડ્યા છો એટલે કાંઇ વધારે ખબર હોય તો ? '

મારી પાસે તો એક ચનિયા નામના છોકરા પાસેથી પ્રાપ્ત કરેલી થોડી માહિતી હતી. તે એમને બતાવી. એ વિષેની એમને ખબર તો હશે જ—છતાં પણ એમણે એ નવીન હોય તેમ સ્વીકારી. અને વળી મને થોડી વધુ માહિતી આપી પણ ખરી. એ તારીખની નોંધ પ્રમાણે—અતીત, નાથબાવા, ગોંસાઈ ને માર્ગી એમ ચાર જાત બાવાની લખેલી છે. તેમાં ઊંચાથી નીચાનો ક્રમ પણ આવી જાય છે. આઠ મહિના ભીખ માગે—ને ચાર મહિના ઘેર રહે. તેમની વચ્ચે રોટી વહેવાર ખરો, પણ બેટી વહેવાર નથી. ચનિયાને એના ભીખજીવનમાં સૌથી સારામાં સારી ભીખ ભાવનગરમાંથી મળેલી.

શ્રી. મેઘાણી પોતે પત્રકારત્વની દિશામાં કામ કરી રહ્યા હતા છતાં એ દિશાનો સાહિત્ય ઉપર જે ઉપકાર છે—તેમ જ અપકાર છે—એ બન્ને વસ્તુના એ જાણકાર હતા. શૈલીનું સ્વત્વ, ધીમે ધીમે પત્રકાર ગુમાવતો જાય છે—અને પછી એ એક ચરેડમાં પડેલો યાંત્રિક લેખક બની જાય છે, એવી એક પ્રચલિત માન્યતા વિષે એ પોતાનો સ્વતંત્ર અભિપ્રાય ધરાવતા હતા. એમણે ' પરકમ્મા 'માં કરેલો આ વિષેનો ઉલ્લેખ ધ્યાનમાં લેવા જેવો છે : ઊઘડતા પાને જ એમણે લખ્યું છે :

' પત્રકારત્વને ધંધાથી ખીલે બંધાયાં બંધાયાં, ગળે પડેલી રસીને જેટલે કુંડાળે ભમવા દીધો તેટલો પ્રદેશ ખેડી શકાયો. એકધારું અને અવિચ્છિન્ન એ ખેડાણ થઈ શકાયું હોત તો વધુ વાવેતર ન કરી શકાયું હોત ?...... આજે ભરાયાં છે તેના કરતાં કેટલાં વિશેષ પાનાં, મારી ટાંચણપોથીઓમાં ભરાયાં હોત ! ...... પણ ' ...મેઘાણીએ લખેલો આ ' પણ ' ઘણો જ ઉપયોગી છે. પત્રકારત્વની

શક્તિ અને મર્યાદા બન્નેનો એમા ઉલ્લેખ છે ? પણ—જો પત્રકારત્વની સ્ફુર્તિ ન હોત તો લોક-સાહિત્યનો આ રસ જીવતો રહી શક્યો હોત શુ ?. અભ્યાસની જડતા ન આવી જાત ?'

પત્રકાર તરીકેની પોતાની શક્તિ અને મર્યાદાના જેમ એ જાણકાર હતા, તેમજ સાહિત્યની એક શક્તિ એવી પણ હોઇ શકે કે જે, પત્રકારની સૃષ્ટિમા ગુગળાઇ જવાનો ભય છે, એના પણ એ પૂરેપૂરા માહિતગાર હતા મે એમને, શૈલીના સ્વત્વની અને સ્વતત્ર અભિપ્રાય ધરાવવાની સાહિત્યકારની જીવન ખુમારી વિષે કાઇક લખ્યુ હશે, એનો એમણે આપેલો પ્રત્યુત્તર મારી પાસે સૂચવાયેલો પડ્યો છે, એ આ વિષય ઉપર સારો પ્રકાશ આપે છે, એમણે લખ્યુ છે. 'મુબઇ તા ૯ ૩. ૩૪ .. 'મારી શૈલીનું સ્વત્વ સાચવવાની તમારી ભલામણ સાચે જ બરાબર છે પત્રકારત્વની સકડામણ વચ્ચે એની જેટલી રક્ષા કરી શકાય તેટલી કરવા મથુ છુ બાકી તો તમે જાણો છો કે અમુક જગ્યાએ તમે બધાઓ ત્યારે એ સસ્થાની નીતિ એજ તમારી નીતિ અનિવાર્ય પણે થઈ રહે છે.. સર્વ જુન વાણી સ્વરૂપોને ભાગવાની કમ્મર કસનાર ભાઇઓને જગતની શક્યતાઓ તથા જીવનની Continuity ને વિષે કશુ જ ભાન નથી તેઓ તો આધીમા ઊડ્યે જાય છે Sentimentને નામે પણ આજકાલ થોડા ફુગાઓ બહાર પડતા નથી તમારુ કેવુ દીન અનુકરણ થઇ રહેલ છે ! અને આ વાત કહીએ છીએ તો કડવા લાગીએ છીએ, કેમ કે 'વાહવા' કરનાર વર્ગ પણ ઘણો મોટો છે '

એટલે આ ભાવના અને પાડિત્ય અને 'વાદ'ના આધી વચ્ચેના વિગ્રહમા, ભાવનાને નામે નિર્માલ્યતા, પાંડિત્યને નામે દુર્બોધતા અને વાદ'ની આધીને નામે પ્રચારકતા—એ સર્વવ્યાપી બનતા જાય છે—' પોતાનું સ્વત્વ સાચવી સાચા લેખકે તો પોતાની શક્તિ પ્રમાણે થાય તે કામ કર્યા કરવુ, એવા અત્યત સુદર સમન્વયી સુત્રનો સ્વીકાર એ એમના જીવનનો છેલ્લો સ્વર હતો મેઘાણી આટલી બધી લોકસેવા, લોકસપર્ક, લોકસાહિત્ય, લોકજીવન અને લોકકલ્યાણ સાધી શક્યા એમાં આ ભાવના જ એમની પ્રબળ પ્રેરણાદાત્રી બની રહેલ છે એમનો એક મહાન ગુણ એ હતો કે એમનુ મિલન સારપણ અકૃત્રિમ અને નિર્વ્યાજમનોહર હતું લોક-સપર્ક સાધવાની એમની નૈસર્ગિક શક્તિમાંથી એ જન્મ્યું હતું મને બરાબર યાદ છે કે મેઘાણીએ જે કાર્ય પાછળથી કર્યું—લોકસપર્કનું—એ કાર્ય એમણે વસ્તુત. બહુ જ જુવાનવયથી ખરી રીતે પોતાનું બનાવ્યુ હતું બહાઉદ્દીન કૉલેજ-જૂનાગઢની એક વખત 'એડમીનીસ્ટ્રેશન'ના વખતમા મુબઇ પ્રાત વિખ્યાત કીર્તિ હતી પ્રોફે મહાદેવ મલ્હાર જોશીના નામથી આકર્ષાઇને એ એક ટર્મ—ઘણુ કરીને જુનિયર બી એ ની પહેલી ટર્મ—જૂનાગઢમા રહેલા એ વખતે હુ પ્રિવિયસમા આવેલો ને નવો નવો હોવાથી કૉલેજના વાતાવરણ સાથે કોઇ રીતે મેળમા આવી શકતો ન હતો મારી પાઘડી તો જાણે ચાલે તેવી હતી—પણ ભીલખાના ઓખાઈ જોડા—સેટ્રલ હોલ'મા એ ભયકર ગણાતા ! એ દેશી ચામડાના એટલે એને તેલ લગાવવુ પડે ને ગમે તેટલું કરો પણ એને ધૂળ તો ચોટે ચોટે ને ચોટે ! 'સેંટ્રલહોલ'માં આવા ધૂળવાળા જોડા સાથે પ્રવેશ કરવો એ 'અબ્રહ્મણ્ય' મનાતું ! ઘણા છોકરાઓ એ જોડાને હસતા કાઠિયા વાડના મુત્સદ્દીવર્ગના બાપની લાચ ઉપર તાગડધિન્ના કરનારા નબીરાઓને એમા જગલીપણુ જણાતુ ' કૉલે-જમા એક છોકરો ઓખાઈ જોડા પહેરીને તો આવે પણ પાછો પોતે કઇ હોય તેમ અક્કડ થઇને ફરે ને બૂટ સ્લીપરને હીનપદ આપે એ એ જમાનામા અસહ્ય હતું ! મારે મારી ઠોઠ જાતને સાચવવી અને પાછા આ મારા કાઠિયા થોડી ધૂળ વળગેલા જોડાને સાચવવા ! એક વખત તો પ્રિન્સીપાલ સ્કોટ સેટ્રલ હોલમા ભેગી ગયા, અને ખુશનુમા સ્વભાવના ભારે વનોદી 'સ્કોચમેન'

હોવાથી, આડાફંટાયને પણ મારી પાસે આવી ચડ્યા. કાંઈક એવા નૈસર્ગિક અભિનયથી એમણે આ જોડા તરફ દૃષ્ટિ કરી કે ત્યાં પાસે ઉભેલા માણાવદરના એક ફટાયા રાજકુમાર અને બીજા ક્રિકેટ પારંગતો, જે અદ્યતન 'નેકટાઈ શુટ શુઝ'માં 'અપ ટુ ડેઈટ' લાગતા હતા, તે સઘળા હસી પડ્યા. અને એ હસવું પણ કૉલેજના ઘુમ્મટમાંથી પડઘા પાડતું વધારે મોટું તો ત્યારે બન્યું, કે જયારે પ્રિન્સીપાલે, કાંઈક વિનોદી, મીઠી મશ્કરીભરેલું વાકય—'આફ્રિકન રાજકુમારની ભેટ ?' કે એવું કાંઇક કહ્યું ને જેનો તત્કાલ યથોચિત પ્રત્યુત્તર આપવાનું મારાથી બની ન શક્યું !

મેઘાણીભાઇ એ વખતે મને મળેલા. અને મને કાંઈક આછું સંસ્મરણ છે કે, આવા સુંદર ઓખાઇ મેં કયાંથી મેળવ્યા એવી પૃચ્છા કરેલી. ઓખાઈ ઘણે ઠેકાણે થતા હશે પણ બીલખાના ઓખાઇ એ જુદી જ કરામત હતી, એવા પાતળા ઘાટીલા ને મજબૂત. એ વખતે પણ એમને લોકજીવનમાં રસ હતો એનો આ પુરાવો છે. એ વાતો કરતા હોય ત્યારે પણ સ્કોટલાંડના ડુંગરાઓ, સરોવરો, સ્કોટ અને એવી નવલકથાઓ, એમાં ઘૂમતાં હોય. બી. એ.ના મોટા લાગતા વિદ્યાર્થીઓની એવી વાતો સાંભળતો હું એમની પાછળ પાછળ ધીમે ધીમે કોલેજમાં જવા નીકળતો ત્યારે મેઘાણી પોતાની એ લાક્ષણિક શૈલીમાં, વિદ્યાર્થી મિત્રો સાથે, આવી વાતોએ ચડયા હોય !

અને છતાં એ પોતે સૌમાં સરખા પ્રિય હતા. એમના સ્વભાવની કુમાશ એ વખતે પણ પ્રસિદ્ધ હતી. મેઘાણીને ત્યાર પછી મેં ત્યાં જોયા નહિ, કારણ કે બીજી 'ટર્મ'માં એમણે ભાવનગર તરફ દૃષ્ટિ કરી, પણ બહુ જ ટૂંકો જણાતો એમનો એ પરિચય મારી સ્મૃતિમાં હમેશાં તાજો રહ્યો છે. એમણે ઓખાઈ જોડાને એવું ગૌરવ ભરેલું સ્થાન દર્શાવ્યું એટલું જ નહિ—આ વસ્તુ તો આપણી છે, આપણે જ એને અપનાવીએ એ વિચાર એમણે પહેલવહેલો આપ્યો. ધીમે ધીમે ઓખાઈ જોડાની મશ્કરી પછી તો ઓછી થતી ગઈ અને કેટલાકને એ અનુકરણ કરવા જેવા પણ લાગ્યા; પરંતુ એ મશ્કરી સહી લેવાની હિમ્મત આપનાર એ હતા—એ ભૂલી શકાતું નથી.

આપણે ગુજરાતીઓ એવા જીવનને ટેવાયલા છીએ કે બનતાં સુધી મેર ને મેર કહેવામાં અશિષ્ટતા ને અસંસ્કારિતા દેખીએ છીએ. માણસ અજાતશત્રુ રહીને પોતાનું સ્વમાન, સ્વધર્મ ને સ્પષ્ટ વક્તૃત્વ જાળવી શકે છે એનું ઉત્તમમાં ઉત્તમ ઉદાહરણ મેઘાણીના જીવનપંથમાંથી મળી રહે તેમ છે. જે વખતે વિવેચનનો પંથ ખેડયો તે વખતે પણ અસિધારાવ્રતની પેઠે એમણે પોતાનો માર્ગ સ્પષ્ટ રાખ્યો હતો. એવું બને કે આવા સર્જકવિવેચકની દૃષ્ટિને વધારે પસંદ પડે એવી કોઇ બાબત આવતાં એ પોતાનાં વિવેચનમાં વધારે કલ્પનામય બને. છતાં એ દોષ—એમની સર્જક-પ્રતિભાનો અનુષંગી છે. પણ અનેક વિવેચકો જેમ ભીખારદૃષ્ટિથી, પોતાનું કયું હિત સધાવાનું છે એ ધ્યાન રાખીને Coward—બાયલાની માફક—વિવેચન કરવા બેસે છે એવું વિવેચન મેઘાણીએ કદાપિ પણ કર્યું હોય એ બન્યું નથી. આ એમના સંયમનો જેવો તેવો વિજય નથી. મેઘાણીમાં એક અદ્ભુત વિશિષ્ટ ગુણ એ હતો કે સાધારણ રીતે લેખકોમાં જે હોતો જ નથી. એમનામાં તેજોદ્વેષ ન હતો. ગુજરાતી સાહિત્યની ઉણપો એટલી બધી છે, કાર્ય-ક્ષેત્ર એટલું વિશાળ છે, ને કામ કરવાનાં એટલાં બધાં વણખેડયાં ખેતરો પડયાં છે, કે સાચી સર્જક પ્રતિભાને કોઇ પણ ઠેકાણે કોઈની સાથે અથડાવાનો પ્રસંગ આવે એવું કોઈ જ કારણ અસ્તિત્વ ધરાવતું નથી.

એમની આ દૃઢ માન્યતા એમણે ઘણી વખત પ્રગટ કરી હતી. ચૌલાદેવી લખતો હતો—ત્યારે એક પ્રકરણ એમને વંચાવવા ગયો. પોતે સાંભળીને કહે કે 'ભાઈ ! જેને જેમ કહેવું હોય તેમ ભલે કહે—તમે આ વસ્તુને હવે સાંગોપાંગ પાર ઉતારો ! એમાંથી

તમારી કલમ નવી શક્તિ ને નવી તાજગી મેળવશે!'

અને એમ જ બન્યું. એ પુસ્તક પૂરું થતાં એક નવો જ માર્ગ ઊઘડ્યો. અને ત્યાર પછી તો એ પરંપરા ઘણી જ લોકપ્રિય નીવડી. જો કે ચૌલાદેવી પ્રગટ થતાં એને અન્યાયી વિવેચનનો લાભ પણ મળ્યો હતો ખરો.

મેઘાણીના આ અકાલ અવસાનથી સૌરાષ્ટ્રે પોતાનો દિવ્યગાયક ગુમાવ્યો છે એટલું જ નથીઃ ગુજરાતને—તળ ગુજરાતને—ઘણું મહાન નુકસાન થયું છે. એ હવે ગુજરાતને ઉપાડવાના હતા. એમની પાસે કેવી દૃષ્ટિ હતી—એ તો 'માણસાઇના દીવા'એ બતાવી દીધું છે! ગુજરાતનું ધન આ પ્રમાણે પ્રગટ થતું રહી ગયું છે અને હવે બીજો 'મેઘાણી' તો આવે ત્યારે.

મારા પોતાના વાતાવરણમાં તો એક ગંભીર ગ્લાનિ આવી ગયેલી દેખાય છે. મેઘાણી—સાહિત્યકાર ગયા, એ બહુ અફસોસનો વિષય નથી, કવિ અને ગાયક ગયા એ પણ એવો દિલગીરીનો વિષય નથી, પત્રકાર, લેખક, કવિ બીજા કોઈ ને કોઈ પ્રગટ થશે. પણ મિત્ર મેઘાણી ગયા એ હવે ક્યારેય નજરે નહિ ચડે, ક્યારેય પાછા નહિ ફરે. કોઇ દિવસ વાળુ કરવા ને વાતો કરવા નહિ આવે. જનાર જાય છે ત્યારે જ ખબર પડે છે કે એ આપણા જીવનમાં વસે છે!

હવે તો એમનું એક મીઠું સંસ્મરણ માત્ર જીવનમાં સચવાઇ રહેશે

કોઈ વખત, જીવનની એકાદ એવી વિરલ નીરવ પળે, ચારે તરફની શાંત ચાંદની વરસાવતી રજનીમાં, લીમડાની જાળીઓમાંથી તેજછાયાની સુંદર ગૂંથણી વચ્ચે થઇને, પોતાની એ ભાતીગળ નાનકડી હાથથેલી લઇને ઘેઘુર મદભરેલી મોટી વિશાળ આંખોની દૃષ્ટિ કરીને એમનાં રૂપાળા વાંકડિયાં ઝુલ્ફાં અને સાદા પાઘડી પહેરીને કોઇક વખત, જાણે આવીને જાળી ખખડાવીને, મેઘાણીભાઇ, પોતાનો મીઠો, ઘેરો, નેહભર્યો, અવાજ આપશે—'જો શી ભાઇ! એ જો...શી ભાઈ!'

આવું કોઇક વખત—એક વખત જો શક્ય બને—પરંતુ અરે! આ તો કલ્પના છે! માણસને કલ્પના કેટલો રસ આપે છે, કેટલું દુઃખ આપે છે, કેટલું સુખ આપે છે, કેવી કેવી આશો અને કેવો આનંદ આપે છે—અને જીવનની કેવી વ્યર્થ મોહિની પણ આપે છે!

અને છતાં લાગે છે કે આ એક જ અવલંબન ઉપર સંસારની સઘળી જ મધુરતા ટકી રહી છે! કલ્પના ઉપર.

પણ એવું તો નહિ હોય કે આ આપણે સૌ ભેગા થતા, મેઘાણીનો કંઠ સાંભળતા, કરુણા, પ્રેમ અને શૌર્યની રસતરંગાવલિ પ્રગટતી—એ સઘળી જ સૃષ્ટિ કલ્પનામય હતી—ખરી રીતે ત્યાં કોઈ જ ન હતું અને કાંઇ જ ન હતું, માત્ર સ્વપ્નનું પણ સ્વપ્ન હતું—અને આ હવે પ્રગટતી કલ્પના એ જ પરમ સત્ય સૃષ્ટિ હતી? એમ તો નહિ હોય?

અને આ અકાલને પણ પોતાની આવી ફિલસુફી નહિ હોય? "My son, it is a greater achievement to do good work in spite of a sick body, than to cure the body itself."

શું હશે એ કેવળ કલ્પના છે. અને શું થયું એ પણ કલ્પના છે. હવે કલ્પના વડે કલ્પનાનો આનંદ લેવો એ એક જ સમાધાન અત્યારે તો આપણી પાસે રહ્યું છે. છતાં 'મેઘાણી ગયા—' એ હજી પણ માનવાનું મન થતું નથી. અને કદાચ એમ નહિ હોય કે એજ સાચું હશે? મેઘાણી નહિ જ ગયા હોય! સોરઠના કોઇ ને કોઈ ડુંગરાની ટોચે પોતાની પેલી કરુણ સ્વરાવલિ પાવામાં ઉતારતા એ થોડો વખત આરામ લેવા એકાદ ઝાડને છાંયે બેઠા તો નહિ હોય! પોતાની ગીતાવલિને પાવામાં ગાતા—

'પેલાં સાગરમાં વસનાર, માડી ! મને બાળ બોલાવે
એનાં હૈયાં તે કેવાં હેતાળ, માડી ! મને રમવા બોલાવે
આજે આંહીં આવી નીકળ્યાં
કાલે ક્યાં વળી જાશું
કોઈ હિસાબ ન રાખતું
ક્યાંયે રાત રોકાશું
એવાં વાદળમાં વસનાર માડી ! મને બાળ બોલાવે.

અને પર પ્રાંતનો કોઈ રખડુ સમરસી લોકગાયક ક્યારેક માતા ગુર્જરી પાસે આવી ચડશે અને પૂછશે,

'રે મા ! પૂછશે ક્યાં ગયો બચુડો–'

તો મા ગુર્જરી, બીજો મેઘાણી ક્યાંથી બતાવશે ? અને મેઘાણી વિના તો આ પ્રત્યુત્તર આપીને જ એ આશ્વાસન લેશે:

'કેજે કે બેન ! બચુ આ રે બેઠો
મારી આંખ કેરી કીકીઓમાં રૂડો,
હો બેન ! મારે ખોળલે ને હૈયા માંય
બાળ મારો બેઠો છે સંતાઈ !'

શ્રી. મેઘાણીભાઈના બે જૂના પત્રો

સ્વ. ઝવેરચંદ મેઘાણી સૌરાષ્ટ્રના સંપાદન વિભાગમાં જોડાયા એ કાળમાં એમણે શ્રી ધૂમકેતુ પર લખેલા બે પત્રોમાંથી અગત્યનો ભાગ અહીં આપ્યો છે. એમાંથી પણ સાહિત્ય ક્ષેત્રે એ કાળે નવી ભાત પાડી જવાની એમની પ્રબળ વાંછના દેખાય છે.

—સંપાદક

સૌરાષ્ટ્ર, રાણપુર
તાં. ૨૯–૧૨–૨૨

ભાઈશ્રી

ગઇ કાલે કાગળ મળ્યો, આજે રજીસ્ટર મળ્યું... લખેલી સૂચના પ્રમાણે કરવા બનતું થવાનું જ. જાહેરખબરોનો ક્ચરો ખરે જ કલાની ખામી બતાવે છે એ વાત આંહી મેનેજરને અમૃતભાઇ કહી નથી ગયા. છતાં મેં મેનેજરને એ વાત વિચારવાનું વિનવ્યું છે. એમના તરફથી મૂંઝવણો બતાવાશે પણ જોઇ લઇશ. વાર્તાની શોભા સાચવવામાં ખુદ પેપરનું જ હિત રહેલું છે. વાર્તાને એક અત્યંત આકર્ષક અંગ બનાવવા માટે અમૃતભાઇ તલસે છે. એટલે આપ નિશ્ચિંત રહેજો. મારો અભિપ્રાય હું વાંચીને મોકલાવીશ. નવચેતનની સમાલોચના સંબંધે તમારો ઠપકો હું સમજી શકયો છું. પૃથ્વીશ સંબંધે મારો એ નિખાલસ અભિપ્રાય જ હતો. તમારો તરફ પક્ષપાત હોવાનું મને કારણ નથી. અલબત્ત તુલના શક્તિનો દોષ હોય...

સમાલોચનાને critical બનાવવાનું ક્ષેત્ર હજુ 'સૌરાષ્ટ્ર' માં નથી. એટલે જ લગાર પ્રોત્સાહન, ને લગાર ટકોરથી જ પતાવવું પડે છે. માસિક 'સમકાલીન સાહિત્યસૃષ્ટિ'ની તમારી યોજનાને હું વેળાસર લાવવા યત્ન કરીશ. તમે પ્રસંગોપાત કાંઇક ફાળો ન આપો ?

સૌરાષ્ટ્રની ખામીઓ આપણે સહુ સમજીએ છીએ. ધીરેધીરે દૂર કરી દેવા કોશીશ કરવી જ ઘટે. તમારા તરફથી વારંવાર ધ્યાન ખેંચાતું રહે તો સારૂં. પ્રત્યેક અંકને લગતી ખુબી કે ખામી ન બતાવો ? એજ

લિ. સેવક
ઝવેરચંદ

રાણપુર
તા. ૨૩–૧૨–૨૩

ભાઈશ્રી

આપના તરફથી 'રસજીવન ને રસાયન' તથા 'રાજમુગટ' ની પ્રસ્તાવના વગેરે મળ્યાં છે...

આપની વાર્તાઓ, લેખો, સંવાદો, એ હું જ્યાં હોય ત્યાંથી શોધીને વાંચી જાઉં છું. વાંચીને મને લાગે છે કે કાઠીઆવાડમાંથી આપે ઘણી પ્રેરણા પીધી છે. કાઠીઆવાડને આપ કંઇક કહેવા માગો છો. તો પછી આપની વાણીનું વાહન સૌરાષ્ટ્ર કાં ન બને ? હું આપને સૌરાષ્ટ્રના ઉપર અહેસાનની લાગણીથી સૌરાષ્ટ્રનાં પાનાં ભરવાનું કહેણ નથી મોકલતો...સૌરાષ્ટ્ર માટે શરમાવીને લખાવવાની મ્હારી આકાંક્ષા નથી. No I want Dhumketu at his best in Saurashtra. ૪૦–૫૦ હજાર સૌરાષ્ટ્રવાસીઓને તેમની વાણીમાં કંઇક અઠવાડીએ, પખવાડીએ કહી સંભળાવો એ હું માગું છું, બસ શોખથી–શરમ કે શિષ્ટાચારથી નહીં.

એક વિષય સૂચવું ?–રાજકુમાર કોલેજમાં કાઠીઆવાડી બાળકુમારોની હાલત તો જાણતા હશો. નાટ્ય સંવાદ રૂપે કંઇક ન લખો ? બાકી તો 'ગોવીંદનું ખેતર' આલેખનાર ધૂમકેતુ એજ ગોવીંદને ઝેર પવડાવી હણી નાખનાર અમદાવાદ શહેરમાં રહે, એટલે વિશેષ તો શું આશા રખાય ?

ત્રીજું—તમારા 'કુમારપાળ' અને 'સિદ્ધરાજ'વાળા સાહિત્યના અંકો હોય તો વાંચવા મોકલજો...

ચોથું—'રસધાર' ભાગ ૨ નું એકઠું કરીને બેઠો છું. હવે લખું તે અગાઉની શૈલીએ જ ને ? કંઇ નવી લાઇન લેવા જેવી હોય તો કહેશો. તમારૂં રા'નવઘણ મેં વાચેલ નથી, નહીંતો કદાચ વધુ સારી શૈલીનો ખ્યાલ આવત. હાલ એજ

લિ. સેવક
ઝવેરચંદ મેઘાણીના વંદન

ભૂલ્યો ભૂલાય શેં એ સ્નેહ ?

ઇશ્વર પેટલીકર

સોમવારે સાંજે, દરરોજના નિયમ મુજબ ફરવા ગયો હતો તે થોડો મોડો ઘેર આવ્યો. દાદર ચડતો હતો ત્યારે રેડિયોનો અવાજ સંભળાતો હતો. વડોદરા રેડિયો સ્ટેશને સાંજે આઠ વાગે શરૂ થતા ગુજરાતી સમાચાર ચાલુ થઈ ગયા હતા. મારી પડોશની રૂમમાં જ રેડિયો છે એટલે ઇચ્છાઅનિચ્છાએ કાનને સાંભળવું પડે છે, બટન ખોલી પહેરણ કાઢવા હાથ ઊંચા કરતો હતો ત્યાં રેડિયોનો અવાજ આવ્યો.

'ઝવેરચંદ મેઘાણી......'

રેડિયોમાંથી આગળ અવાજ નીકળે તે પહેલાં મારું મન દોડી ઊઠ્યું: 'મેઘાણીભાઇનો કંઈ પ્રોગ્રામ છે કે શું?'

પહેરણ કાઢવા ઊંચા થયેલા મારા બંને હાથ આપોઆપ મૂળ સ્થિતિમાં આવી ગયા. કાન સાંભળવા અધિરા થઈ ગયા.

ત્યાં...ત્યાં......ધરતીકંપ થયો: '...નું બોટાદ મુકામે હૃદયબંધ થઈ જતાં અવસાન થયું છે!'

ઘડીભર મારી આખી રૂમ ચકડોળે ચડી હોય તેમ મારી સૃષ્ટિ ફરવા લાગી. ક્ષણ પગ ત્યાં જ રોપાઈ ગયા. પરંતુ એ આઘાત ઉપર થોડો કાબૂ મેળવતાં હું રેડિયો વાગતો હતો એ રૂમમાં ગયો.

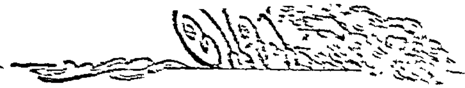
મારા પડોસી શ્રી. પરીખ મને એ સમાચાર આપવા તેજ ઘડીએ મારી રૂમમાં આવવા ઊભા થયા હતા. મોં ખોલી મને તે સમાચાર આપે તે પહેલાં મેં આગળી વર્તા ઉચ્ચારી કર્યો. હૈયું કોઇ રીતે વાત માનવા તૈયાર ન હતું. આજે પણ આંખ આગળ મુ. મેઘાણીભાઈ એટલા હાજરાહજૂર ઊભેલા દેખાયા કરે છે કે, એમનું મૃત્યુ એ બીના જ હૃદય કોઈ રીતે માનતું નથી. અને એ હૃદયનું માનવું ખોટું પણ શું છે? એમનો નશ્વર દેહ ભલે વિલય થયો, પરંતુ એનો અમર આત્મા તો ગૂજરાતના હૃદયમાં એવો પ્રેમાકાર થઈ ગયો છે કે સૌનો એ લાડકવાયો અમર જ છે!

*

ગુજરાતી સાહિત્યિક જનતાનો એમના પુસ્તકોથી એમણે જે રીતે પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો, એ રીતે એમનાં પુસ્તકો વાંચીને મને પણ એમના પ્રત્યે આદર જન્મ્યો હતો. પરંતુ એ આદર જન્મ્યા છતાં મેં એમને દીઠા ન હતા. વર્તમાનપત્રમાં ફોટો જોયો હશે છતાં એનો કંઈ ખ્યાલ ન હતો. સન ૧૯૪૧માં અમદાવાદમાં કોમી હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું અને ફૂલછાબમાં 'મુખડા કયા દેખે દર્પનમેં' એ કટાક્ષચિત્ર માટે એમના ઉપર કેસ થયો ત્યારે વર્તમાનપત્રોમાં એ અંગે છપાયેલા સમાચાર સાથે જે ફોટો એમનો આવેલો તે મારા અંતરમાં જડાઈ ગયેલો.

એ પછીની ગાંધીજયંતી વખતે વડોદરા તેઓ ભાષણ કરવા આવ્યા હતા. એ કામ પતાવીને બોટાદ જવા એ સાંજના વડોદરા સ્ટેશને ફાસ્ટના ઇન્ટરક્લાસમાં બેઠા હતા. પાદરા તાલુકામાં હું તે વખતે શિક્ષક તરીકે નોકરી કરતો હતો એટલે વતન જવા વિશ્વામિત્રીથી એ જ ફાસ્ટમાં હું બેઠો હતો. ગાડીમાં તે દિવસે આજના જેવી ભીડ કે જગા ઝૂંટવાઈ જવાની બીક નહોતી એટલે વડોદરા સ્ટેશને હું પ્લેટફોર્મ ઉપર અમસ્તો ફરવા લાગ્યો. ઇન્ટરના ડબ્બા આગળ વડોદરા કોલેજના બેચાર પ્રોફેસરો ઊભેલા જોતાં હું ત્યાં ગયો. બારી આગળ બાધીદાઢીનો, મજબૂત અને કાઠિયાવાડી ફેંટો બાંધેલ પુરુષ બેઠો હતો: *એમને તો મેં ઓળખ્યા ન હતા:* પરંતુ વર્તમાનપત્રમાં જોયેલા ફોટા ઉપરથી મનને ગડ બેઠી કે આ તો મેઘાણી! મારું આ એમનું પહેલું દર્શન!

કોઈ ભક્ત પોતાના ઇષ્ટદેવની રોજ રોજ પૂજા કરતો હોય અને એક દિવસ એ પ્રત્યક્ષ હાજરાહજૂર દર્શન દે, અને જે આદરથી તે એને નીરખી રહે તે

પ્રેમાદરથી હું એમને બે ઘડીએ નીરખી રહ્યો! આણંદ સ્ટેશને મારે ઊતરી જવાનું હતું એટલે ફાસ્ટ ઊભો રહેતાં હું ઊતરી પડ્યો. અને જે થોડી ઘડી ગાડી ત્યાં ઊભી રહી હતી તે ધન્ય ઘડી એળે ન ગુમાવતાં હું પાછો ઈન્ટરના ડબ્બા આગળ દૂર જઈને ઊભો રહ્યો. કોઈ એક ભાઈ એમને મળવા આવ્યા હતા તે વાતચીત હું દૂર રહ્યો રહ્યો એમને લઈને ફાસ્ટ ઊપડી ગયો ત્યાં સુધી વાગોળ્યા કરતો હતો. તેમના લખાણથી હું ગાંડોઘેલો બનતો એ મેઘાણીને મેં આજે જોયા. મારા હૃદયમાં આનંદ આનંદ વર્તાઈ રહ્યો.

શી પ્રભુની અકળ કળા છે! એ જ દેવ એક દિવસ મને વગર દીઠયે કર્યે મારા ઉપર તુષ્ટાયમાન થયા! '૪૪ના એપ્રિલની એક સવારે મારા ઉપર એક પત્ર આવ્યો :

"ભાઈશ્રી,

"તમને ઓળખતો નથી પણ 'પ્રજાબંધુ'માં તમારી વાર્તા વાંચું છું. તળપદા ગ્રામજીવનના મર્મો તમે પકડી શક્યા છો. તમારી પાસે આવી કોઈ બીજી લાંબી વારતા તૈયાર છે ખરી? જવાબ લખવા વિનતિ છે."

લી. સેવક,
ઝવેરચંદ મેઘાણી.

સુદામા બિચારા કૃષ્ણની કૃપાને લીધે અષ્ટ રિદ્ધિસિદ્ધિ મળતાં જેમ આભા બની ગયા હતા તેમ હુંય આ પત્ર જોતાં આભો બની ગયો! મારે મન એ પત્ર નહોતો પણ પ્રભુની ખુદ પધરામણી હતી! તે વખતે મારું એકેય પુસ્તક બહાર પડયું ન હતું. તેમ જ સાહિત્યક જગતના લેખકોનો મને સહેજ પણ પરિચય ન હતો.

મેં એ પત્રનો જવાબ લખ્યો: "આપના જેવાનું મારી કલમ ધ્યાન ખેંચી શકી છે, એ મારે મન 'પ્રભુ પધાર્યા' જેટલો આનંદ છે.' એના જવાબમાં એમણે લખ્યું : 'તમારી કલમે મારા જેવા ઘણાને આકર્ષ્યા હશે. ઊગતાને તો અમારે અસ્તાયમાનોએ વંદન જ કરવા જોઈએ!' અને આ પરિચયની મૂડી ઉપર મેં 'જનમટીપ' પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થવાની થઈ ત્યારે એમને પ્રસ્તાવના લખી આપવા વિનંતિ કરી. તેના જવાબમાં એમણે લખ્યું : 'સામાન્ય રીતે તો હું પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના લખતો નથી. પણ તમારા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવામાં મને ઘણો આનંદ થશે. એવા સારા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવામાં તો ઊલટાનો ગર્વ થાય. જરૂર લખીશ!' મારું આ એમનું પત્ર દ્વારા બીજું દર્શન.

તે પછી '૪૪ના ઓગસ્ટ–સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ બિમાર થતાં અમદાવાદ સારવાર માટે આવ્યા હતા. શ્રી. રવિશંકર રાવળને ત્યાં એઓ ઊતર્યા હતા. તે અરસામાં પંડિત ઓમકારનાથને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપવાનો મેળાવડો ગોઠવ્યો હતો. પરંતુ અતિ વરસાદને લીધે રેલ્વેમાં ભંગાણ પડયું. મુંબઈનો રેલ્વે–વ્યવહાર અટક્યો. એ મેળાવડાની તારીખ બંધ રહી; પરંતુ તે દિવસને ખાલી ન રાખતાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ મેઘાણીનું વ્યાખ્યાન રાખ્યું હતું. વિષય હતો—મને થયેલું ગુર્જરીનું દર્શન. એમના કંઠની વાત તો ઘણી સાંભળી હતી. પરંતુ તે દિવસે પ્રથમ મેં એમને સાંભળ્યા. લોકગીતની ગુર્જરીનો ગરબો, એની કથા જે હાવભાવથી એમણે રજૂ કર્યાં એ જોઈ મને થયુ કે સાચે જ આ પુરુષ તો બધી કળાની કુદરતને ઘેરથી બક્ષિસ લઈને આવ્યો છે. મારું આ એમનું કંઠ-શ્રવણ દ્વારા ત્રીજું દર્શન.

મેળાવડો પૂરો થતાં હું એમને મળીશ એમ મેં વિચાર્યું હતું. પરંતુ વ્યાખ્યાન પતી જતાં લોકો દાદર ભણી જવાને બદલે સ્ટેજ ભણી વહેવા લાગ્યા. સૌનો પ્રેમ સંપાદન કરેલ એ લાડકવાયાને ... જોવા, મળવા, લો ... ગોમેર કિલ્લો.

ભૂલ્યો ભૂલાય શેં એ સ્નેહ ?

ઇશ્વર પેટલીકર

સોમવારે સાંજે, દરરોજના નિયમ મુજબ ફરવા ગયો હતો તે થોડો મોડો ઘેર આવ્યો. દાદર ચડતો હતો ત્યારે રેડિયોનો અવાજ સંભળાતો હતો. વડોદરા રેડિયો સ્ટેશને સાંજે આઠ વાગે શરૂ થતા ગુજરાતી સમાચાર ચાલુ થઇ ગયા હતા. મારી પડોશની રૂમમાં જ રેડિયો છે એટલે ઇચ્છાઅનિચ્છાએ કાનને સાંભળવું પડે છે, બટન ખોલી પહેરણ કાઢવા હાથ ઊંચા કરતો હતો ત્યાં રેડિયોનો અવાજ આવ્યો.

'ઝવેરચંદ મેઘાણી......'

રેડિયોમાંથી આગળ અવાજ નીકળે તે પહેલાં મારું મન દોડી ઊઠયું: 'મેઘાણીભાઇનો કંઈ પ્રોગ્રામ છે કે શું ?'

પહેરણ કાઢવા ઊંચા થયેલા મારા બંને હાથ આપોઆપ મૂળ સ્થિતિમાં આવી ગયા. કાન સાંભળવા અધિરા થઈ ગયા.

ત્યાં...ત્યાં......ધરતીકંપ થયો: '...નું બોટાદ મુકામે હૃદયબંધ થઈ જતાં અવસાન થયું છે!'

ઘડીભર મારી આખી રૂમ ચકડોળે ચડી હોય તેમ મારી સૃષ્ટિ ફરવા લાગી. ક્ષણ પગ ત્યાં જ રોપાઈ ગયા. પરંતુ એ આઘાત ઉપર થોડો કાબૂ મેળવતાં હું રેડિયો વાગતો હતો એ રૂમમાં ગયો.

મારા પડોસી શ્રી. પરીખ મને એ સમાચાર આપવા તે જ ઘડીએ મારી રૂમમાં આવવા ઊભા થયા હતા. મોં ખોલી મને તે સમાચાર આપે તે પહેલાં મેં આંગળી વતી ઇશારો કર્યો. હૈયું કોઈ રીતે વાત માનવા તૈયાર ન હતું. આજે પણ આંખ આગળ મુ. મેઘાણીભાઈ એટલા હાજરાહજૂર ઊભેલા દેખાયા કરે છે કે, એમનું મૃત્યુ એ બીના જ હૃદય કોઈ રીતે માનતું નથી. અને એ હૃદયનું માનવું ખોટું પણ શું છે ? એમનો નશ્વર દેહ ભલે વિલય થયો, પરંતુ એનો અમર આત્મા તો ગૂજરાતના હૃદયમાં એવો પ્રેમાકાર થઈ ગયો છે કે સૌનો એ લાડકવાયો અમર જ છે !

•

ગુજરાતી સાહિત્યિક જનતાનો એમના પુસ્તકોથી એમણે જે રીતે પ્રેમ સંપાદન કર્યો હતો, એ રીતે એમનાં પુસ્તકો વાંચીને મને પણ એમના પ્રત્યે આદર જન્મ્યો હતો. પરંતુ એ આદાર જન્મ્યા છતાં મેં એમને દીઠા ન હતા. વર્તમાનપત્રમાં ફોટો જોયો હશે છતાં એનો કંઈ ખ્યાલ ન હતો. સન ૧૯૪૧માં અમદાવાદમાં કોમી હુલ્લડ ફાટી નીકળ્યું અને ફૂલછાબમાં 'મુખડા ક્યા દેખે દર્પનમેં' એ કટાક્ષચિત્ર માટે એમના ઉપર કેસ થયો ત્યારે વર્તમાનપત્રોમાં એ અંગે છપાયેલા સમાચાર સાથે જે ફોટો એમનો આવેલો તે મારા અંતરમાં જડાઈ ગયેલો.

એ પછીની ગાંધીજયંતી વખતે વડોદરા તેઓ ભાષણ કરવા આવ્યા હતા. એ કામ પતાવીને બોટાદ જવા એ સાંજના વડોદરા સ્ટેશને ફાસ્ટના ઇન્ટર ક્લાસમાં બેઠા હતા. પાદરા તાલુકામાં હું તે વખતે શિક્ષક તરીકે નોકરી કરતો હતો એટલે વતન જવા વિશ્વામિત્રીથી એ જ ફાસ્ટમાં હું બેઠો હતો. ગાડીમાં તે દિવસે આજના જેવી ભીડ કે જગા ઝૂંટવા જવાની બીક નહોતી એટલે વડોદરા સ્ટેશને પ્લેટફોર્મ ઉપર અમસ્તો ફરવા લાગ્યો. ઇન્ટરના ડબા આગળ વડોદરા કોલેજના બેચાર પ્રોફેસરો ઊભેલા જોતાં હું ત્યાં ગયો. બારી આગળ બાંધી દાઢીનો, મજબૂત અને કાઠિયાવાડી ફેંટો બાંધેલ પુરુષ બેઠો હતો. એકદમ તો મને ઓળખાણ ન પડ્યું. પરંતુ વર્તમાનપત્રમાં જોયેલા ફોટા ઉપરથી મનને ગડ બેઠી કે આ તો મેઘાણી ! મારું આ એમનું પહેલું દર્શન !

•

કોઈ ભક્ત પોતાના ઇષ્ટદેવની રોજ રોજ પૂજા કરતો હોય અને એક દિવસ એ પ્રત્યક્ષ હાજરાહજૂર દર્શન દે, અને જે આદરથી તે એને નીરખી રહે તે

પ્રેમાદરથી હું એમને તે ઘડીએ નીરખી રહ્યો! આણંદ સ્ટેશને મારે ઊતરી જવાનું હતું એટલે ફાસ્ટ ઊભો રહેતાં હું ઊતરી પડ્યો. અને જે થોડી ઘડી ગાડી ત્યાં ઊભી રહી હતી તે ધન્ય ઘડી એળે ન ગુમાવતાં હું પાછો ઈન્ટરના ડબ્બા આગળ દૂર જઇને ઊભો રહ્યો. કોઇ એક ભાઇ એમને મળવા આવ્યા હતા તે વાતચીત હું દૂર રહ્યો રહ્યો એમને લઇને ફાસ્ટ ઊપડી ગયો ત્યાં સુધી વાગોળ્યા કરતો હતો. તેમના લખાણથી હું ગાંડોઘેલો બનતો એ મેઘાણીને મેં આજે જોયા. મારા હૃદયમાં આનંદ આનંદ વર્તાઇ રહ્યો.

શી પ્રભુની અકળ કળા છે! એ જ દેવ એક દિવસ મને વગર દીઠ્યે ક્યે મારા ઉપર તુષ્ટાયમાન થયા! '૪૪ના એપ્રિલની એક સવારે મારા ઉપર એક પત્ર આવ્યો :

" ભાઈશ્રી,

" તમને ઓળખતો નથી પણ 'પ્રજાબંધુ'માં તમારી વાર્તા વાંચું છું. તળપદા ગ્રામજીવનના મર્મો તમે પકડી શક્યા છો. તમારી પાસે આવી કોઈ બીજી લાંબી વારતા તૈયાર છે ખરી? જવાબ લખવા વિનતિ છે."

લી. સેવક,
ઝવેરચંદ મેઘાણી.

સુદામા બિચારા કૃષ્ણની કૃપાને લીધે અષ્ટ રિદ્ધિસિદ્ધિ મળતાં જેમ આભા બની ગયા હતા તેમ હુંય આ પત્ર જોતાં આભો બની ગયો! મારે મન એ પત્ર નહોતો પણ પ્રભુની ખુદ પધરામણી હતી! તે વખતે મારું એકેય પુસ્તક બહાર પડ્યું ન હતું. તેમ જ સાહિત્યક જગતના લેખકોનો મને સહેજ પણ પરિચય ન હતો.

મેં એ પત્રનો જવાબ લખ્યો: " આપના જેવાનું મારી કલમ ધ્યાન ખેંચી શકી છે, એ મારે મન ' પ્રભુ પધાર્યા ' જેટલો આનંદ છે.' એના જવાબમાં એમણે લખ્યું : ' તમારી કલમે મારા જેવા ઘણાને આકર્ષ્યા હશે. ઊગતાને તો અમારે અસ્તાયમાનોએ વંદન જ કરવા જોઈએ!' અને આ પરિચયની મૂડી ઉપર મેં 'જનમટીપ' પુસ્તકાકારે પ્રસિદ્ધ થવાની થઇ ત્યારે એમને પ્રસ્તાવના લખી આપવા વિનંતિ કરી. તેના જવાબમાં એમણે લખ્યું : ' સામાન્ય રીતે તો હું પુસ્તકોની પ્રસ્તાવના લખતો નથી, પણ તમારા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવામાં મને ઘણો આનંદ થશે. એવા સારા પુસ્તકની પ્રસ્તાવના લખવામાં તો ઊલટાનો ગર્વ થાય. જરૂર લખીશ!' મારું આ એમનું પત્ર દ્વારા બીજું દર્શન.

તે પછી '૪૪ના ઑગસ્ટ–સપ્ટેમ્બરમાં તેઓ બિમાર થતાં અમદાવાદ સારવાર માટે આવ્યા હતા. શ્રી. રવિશંકર રાવળને ત્યાં એઓ ઊતર્યા હતા. તે અરસામાં પંડિત ઓમકારનાથને રણજીતરામ સુવર્ણચંદ્રક આપવાનો મેળાવડો ગોઠવ્યો હતો. પરંતુ અતિ વરસાદને લીધે રેલ્વેમાં ભંગાણ પડ્યું. મુંબઇનો રેલ્વે–વ્યવહાર અટક્યો. એ મેળાવડાની તારીખ બંધ રહી; પરંતુ તે દિવસને ખાલી ન રાખતાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ મેઘાણીનું વ્યાખ્યાન રાખ્યું હતું. વિષય હતો—મને થયેલું ગુર્જરીનું દર્શન. એમના કંઠની વાત તો ઘણી સાંભળી હતી. પરંતુ તે દિવસે પ્રથમ મેં એમને સાંભળ્યા. લોકગીતની ગુર્જરીનો ગરબો, એની કથા જે હાવભાવથી એમણે રજૂ કર્યાં એ જોઇ મને થયુ કે સાચે જ આ પુરુષ તો બધી કળાની કુદરતને ઘેરથી બક્ષિસ લઈને આવ્યો છે. મારું આ એમનું કંઠશ્રવણ દ્વારા ત્રીજું દર્શન.

મેળાવડો પૂરો થતાં હું એમને મળીશ એમ મેં વિચાર્યું હતું. પરંતુ વ્યાખ્યાન પતી જતાં લોકો દાદર ભણી જવાને બદલે સ્ટેજ ભણી વહેવા લાગ્યા. સૌનો પ્રેમ સંપાદન કરેલા એ લાડકવાયાને [illegible] જોવા, મળવા, લોકોનો એમની ચોમેર કિલ્લો [illegible]ભાર.

ગયો. મારો ત્યાં શો ગજ વાગે! દીઠે મને ઓળખે પણ નહિ. લોકોનો ધસારો ઓછો થવાની રાહ જોતો હું થોડે દૂર ઊભો હતો. કિલ્લો ચોમેર રચાયેલો હતો અને એ દાદર ભણી ચાલ્યા. મને થયું ચાલો નીચે મળીશું. ત્યાં મને શ્રી. ઉમાશંકરે જોયો. પૂછ્યું 'મળ્યા ?' અને મારો હાથ ઝાલીને કિલ્લામાં બાકોરું પાડી એ મને એમની પાસે લઇ ગયા. કહ્યું—આ પેટલીકર.

વર્ષોથી પરદેશ ગયેલ પોતાના પુત્રને મળતા પિતા જેમ બરડે હાથ ફેરવી ખબરઅંતર પૂછે તેમ મને થાબડતાં મોં મલકાવીને એ બોલ્યા: 'અમદાવાદમાં ક્યારના આવ્યા છો?' અને બીજે દિવસે સવારમાં નિરાંતે વાતચીત કરવા મને શ્રી. રાવળના બંગલે બોલાવ્યો. ખાસ્સા અઢી કલાક એમણે મારી સાથે પ્રેમભરી વાતો કરી. લેખન વિષે કંઈ કંઈ પૂછ્યું. એ સર્વના સાર રૂપે શિખામણ આપતાં મને બંગલા બહાર વળાવવા આવ્યા હતા ત્યાં ઊભા રહીને કહ્યું: 'ગુજરાતને મેઘાણી કે પેટલીકરની કંઈ જરૂર નથી. એને જરૂર છે, જે કલમમાંથી એની વાણી આકાર લે છે તેની. એટલે એ કલમને વફાદાર રહી, બને તેટલો પરસેવો પાડી સારું સર્જન કરવાનો હમેશ પ્રયત્ન કરવો, એક વખત નામ ચલણી સિક્કા જેવું થયું છે. માટે ગમે તે ચાલશે એમ માની ધસડયે રાખનારને ગુજરાત ફેંકી દેશે. ફેંકી દેવા જોઈએ. એટલે હવે તમારી પાસે ગુજરાત 'જનમટીપ'થી કંઈ વધુ સારું મેળવવાની આશા રાખશે, અને એ આપવાનો જ આપણો પુરુષાર્થ હોવો જોઈએ.' મારો આ એમની સાથેનો પ્રથમ અંગત પરિચય.

ત્યાર બાદ '૪૫માં 'માણસાઈના દીવા' એમણે લખ્યું તે પહેલાં પૂ. રવિશંકર મહારાજ સાથે અઠવાડિયું એ મહીકાંઠો અને એ પ્રદેશ જોવા ચરોતરના પ્રવાસે આવ્યા ત્યારે રાતવાસો આણંદમાં પૂ. મહારાજ સાથે ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાયટીમાં રહ્યા હતા. થયું કે જે મારા ઉપર આટલો ભાવ રાખે છે તેમને મારે ઘેર બોલાવી જવા જોઈએ. પરંતુ મારી જીભ ન ઊપડી. થયું કે એવા મોટા માણસને અંગત સંબંધ હોય તેમ આમંત્રણ આપવું એ ધૃષ્ટતા કહેવાય ક્યાં રાજા ભોજ અને કયા ગાંગો તેલી! પ્રોત્સાહન માટે ઊગતો લેખક જાણી એણે સહાનુભૂતિ બતાવી માટે એટલી અંગત સંબંધ જેવી છૂટ લઈ શકાય?

તે પછીના થોડા મહિનાની જ વાત છે. શિયાળાનો દિવસ હતો. ઠંડીને લીધે મારી રૂમનું બારણું બંધ રાખેલું હતું. હું નાહીને આગલા ખંડમાં કપડાં પહેરતો હતો અને બહારથી અવાજ સંભળાયો: 'પેટલીકર અહીં રહે છે?'

મને તો ખબર નહોતી કે એ અવાજ કોનો હતો. મેં બારણું ખોલ્યું. મારી અજાયબી વચ્ચે, જેમને ઘેર બોલાવવા આમંત્રણ ન અપાય તેવા મોટા માનતો હતો તે વગર આમંત્રણે, મારું ઘર ખોળતા બારણે ઊભા હતા.

આવકાર આપતાં મેં કહ્યું: 'અત્યારમાં ક્યાંથી?' મારા સમવયસ્ક અને ગાઢ મિત્ર હોય તેમ એમણે જવાબ આપ્યો: 'ભાઈને કહ્યું, ચાલો પેટલીકરને ત્યાં જઈ દાતણ કરી ચા પીતા આવીએ.' ભાઈ એટલે ભારતી સાહિત્ય સંઘવાળા શ્રી. ઈશ્વરલાલ દવે. સુરતથી આવ્યા હતા અને પૂ. મહારાજને મળવા ખંભાત લાઇનમાં બોચાસણ જવાના હતા વચ્ચે દોઢ–બે કલાક આણંદ વખત હતો, તેનો લાભ મને મળ્યો. અને તે ય મિત્રતાને દાવે! પછી તો મારો સંકોચ ચાલ્યો ગયો. પ્રથમ આવ્યા ત્યારે મને આવેલો વિચાર મેં એમને કહ્યો એમણે હસીને કહ્યું: 'અરે! એવું તે હોય! તે દિવસે ય મને ખ્યાલ હતો, પરંતુ વખત નહોતો એટલે જ, બાકી મારે તમારે ઘેર આવવામાં આમંત્રણ શું જોઈએ!'

આમ 'જનમટીપ'ની વાર્તાથી થયેલો મારો એમની સાથેનો પરિચય અંગત રીતે વધતો ગયો

એટલું જ નહિ પરંતુ મારા લેખનમાં પણ તેમણે ઘણો રસ લીધો છે. એવા સિદ્ધહસ્ત કલાકારને મારા જેવાના લખાણમાંથી એટલો બધો તો શું રસ આવે ? પરંતુ શ્રી. દિલીપ કોઠારીએ 'જન્મભૂમિ'ના તા. ૧૨–૩–'૪૭ ના કલમકિતાબમાં એમના અંગે જે કહ્યું છે : ' સાહિત્ય જગતમાં નવા આવતા, ઊછળતા વછેરાઓને જોઇ હમેશાં એ આનંદતાં. એ દૃષ્ટિએ જોતાં એમનામાં અન્યની નાનામાં નાની સિદ્ધિ માટેનો જે આદર જોયો છે તે આશ્ચર્યજનક છે. ' આ એમનો ગુણ મેં ખૂબ ખૂબ અનુભવ્યો છે.

' ધરતીનો અવતાર 'ની મારી હસ્તપ્રત એ વાંચી ગયા હતા. મેં એમને વાંચવા આપવામાં સંકોચ અનુભવ્યો હતો, કારણ કે એમનો કિંમતી વખત ઝૂંટવી લેવાનો મને એટલો શો અધિકાર ? પરંતુ ઉપર કહ્યો તે ગુણ એમનામાં એટલો બધો હતો કે ઊછળતા વછેરાઓ એ વહાલને પોતાની સાચી આવડત માની બેસવાની ભૂલ કરી દે ! મને કહેઃ 'તમારી વાર્તા વાંચવામાં ઊલટાનો મને રસ પડે છે. જરૂર વાંચીશ.'

' ધરતીનો અવતાર ' વાંચી મને લખ્યું: ' વાર્તા ગમે છે. ફક્ત બીજા ખંડમાં ગેમલનું ઓચિંતું પરિવર્તન કરાવ્યું છે તે ઉતાવળું છે. માટે એકાદ બે પ્રકરણ ઉમેરી ક્રમિક બનાવો તો સારું.'

આ વાર્તા લખ્યાં મને છ આઠ મહિના તે વખતે થઈ ગયા હતા. મેં લખ્યું: ' આપની સૂચના જાણી. પરંતુ મારી સ્થિતિ એવી છે કે જ્યારે હું વાર્તા લખતો હોઉં છું ત્યારે પાત્રો મારા મગજમાં ધામો નાખીને પડ્યાં હોય છે, અને એ પૂરી ન કરી હોય ત્યાં સુધી ખસતાં નથી. પરંતુ એક વખત એ લખાઇ ગયા પછી એ પાત્રો મને છોડીને કાયમનાં ચાલ્યાં જાય છે. એટલે એમને ફરી પાછા બોલાવવા મારે માટે શક્ય હોતું નથી. અને છતાં બળજબરીથી પકડી મંગાવું તો પણ એ મનમૂકીને પહેલાંની જેમ વાત કરતાં નથી.'

આના જવાબમાં એમણે લખ્યું: ' તમારું કહેવું, આપણા દરેકને માટે એકંદરે સાચું છે. મૂળનું સંવેદન નથી જાગતું એ મને પણ અનુભવ છે. તો ભલે, કૃતિને એવું થીગડું મારવાને બદલે એની એટલી અપૂર્ણતા સાથે બહાર આવવા દો.'

એ જ રીતે એ મારી 'માનતા' વાર્તા વાંચી ગયા. એક વખતના વાચનથી સંતોષ ન થયો હોય તેમ ફરીથી વાંચી ગયા. અને અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે મને રૂબરૂ બોલાવી તે અંગે એમણે મને હસ્તપ્રતનાં પાન ઊથલાવતાં ઊથલાવતાં જે જે કહેવું હતું તે કહેવા માંડ્યું : 'આપણા લેખકે વાર્તાની વચ્ચે ખલેલ કરવાનું કોઈ કારણ નથી. વાર્તા આપણે કહેતા નથી, પણ સાંભળતા હોઈએ તેમ વાર્તાને સ્વતંત્ર રીતે વહેવા દેઇ આપણે તો એને પગલે પગલે ચાલવાનું છે. '

હસ્તપ્રતનાં પાન ફેરવતાં કરેલી નિશાનીઓ પ્રમાણે ત્રુટીઓ બતાવતાં એ વાર્તાકલા ઉપર આમ વિધવિધ સૂચના આપતા જતા હોય અને વચ્ચે વચ્ચે એમને ગમી ગયેલો ભાગ આવતાં એનો પણ ઉલ્લેખ કરે : 'તમારી વાર્તાઓ નીચલા વર્ગની છે માટે મને ગમે છે એવું નથી. તમે એમને એ કચડાયેલાં છે, દુ:ખી છે, દયાખાવા જેવાં છે, એમ એના વકીલ બની રજૂ કરતા નથી, પરંતુ સ્વતંત્ર રીતે એમનામાં પણ ગુણદોષ અને શુભાશુભ લાગણી છે તે સ્વાભાવિક રીતે રજૂ કરો છો તેથી મને ગમે છે.'

અને એ રીતે ' માનતા ' વાર્તા પ્રવાહને એકધારો વહેતાં મેં જ્યાં જ્યાં અકારણ અડચણો ઊભી કરી હતી તેવું છૂટક છૂટક વીસ–ત્રીસ પાનનું લખાણ એમણે મારી સાથે એ અંગે ચર્ચા કરી મારા હાથે છેકાવી નંખાવ્યું હતું.

અને છેક છેલ્લે, મારાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં પુસ્તકો ' પટલાઈના પેચ ' અને ' તાણાવાણા ' એમને મોકલ્યાં ત્યાર પછી તા. ૧૧–૨–'૪૭ના રોજ લખે છે ; ' તમારાં પુસ્તકોની પ્રસાદી મળી ઘણો આભાર.

'તાણાવાણા' તો તુરત વાંચવાય ય માંડ્યું છે. નીચલા થરના મધ્યમવર્ગની જીવનસૃષ્ટિનું તમારું અવગાહન મને સ્પર્શે છે. તમે એ પ્રદેશના પ્રતિનિધિ જેવા બની રહ્યા છો!'

કોને ખબર હતી કે એમનો મારા ઉપરનો આ છેલ્લો પત્ર હતો!

એમની સાથેની ઘણી મુલાકાતો મને ઓચિંતી ભારતી સાહિત્ય સંઘ લિ., ની ગાંધીરોડ ઉપરની અમદાવાદ ઑફિસે થઈ હતી. પ્રેમ હોય એ માણસ સામુ જ મળે, એમ સાધારણ કહેવાય છે એમ ટૂંકા ગાળામાં અમે અચાનક ઘણી વખત મળ્યા છીએ.

એવી એક મુલાકાતમાં, હું ગયો એવો ટેબલ તરફ માથું ઝૂકેલું હતું તે ઊંચું કરતાં એ બોલ્યા: 'ભાઈ ઉપરના તમારા કાગળથી મેં ગઈ કાલે જાણ્યું કે તમને માથાનું દરદ થયું છે.' અને હું તેમની પાસેથી ખુરસી ઉપર બેઠો ત્યારે મારે ખભે હાથ મૂકતાં એ બોલ્યા: 'એવું તો મને ય થાય છે દવા શું કરો છો!' મારા જવાબની રાહ જોયા વગર એમણે કહ્યું: 'કાળી માટીને પલાળીને માથે મૂકી રાખો. સૂતી વખતે પગનાં તળિયાંએ કાંસાની વાટકી વતી ઘી ઘસાવો. વગેરે......' અને હું છૂટો પડવાનો થયો ત્યારે કહ્યું, 'એ જરૂર કરજો. અને આરામ થાય એટલે મને કાગળ લખજો.'

કાળની દૃષ્ટિએ જોવા જાઉં તો, આમ તો મારો એમની સાથે ત્રણ વર્ષનો અલ્પ જ સંબંધ કહેવાય. છતાં એટલા વખતમાં ય એમના તરફથી મેં જે લાડ માણ્યાં છે, જે પ્રેમ પીધો છે, વિચાર કરતાં થાય છે કે એ બધો ભાવ વ્યક્ત કરવાની મારી શક્તિ હોત તો?

એમના સ્મરણો લખતાં મેં મારા વિષે એટલો બધો ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જે મારા સ્વભાવની વિરૂદ્ધ હોવા છતાં, આત્મશ્લાઘાનો ભય વહોરીને પણ એ લખ્યા વગર રહી શક્યો નથી. અને તે એટલું જ બતાવવા કે જેની સાથે કોઈ જાતનો પૂર્વ પરિચય ન હોવા છતાં 'ઊછરતા વછેરાઓ'ને જોઇ એ કેટલા આનંદતા હતા. પિતાની મમતાથી એને વખાણનાં કેવા લાડ કરતા હતા. ખામી માટે મીઠાશથી કેવું દિશાસૂચન કરતાં હતા. અને છતાં મુરબ્બીવટ દાખવ્યા વગર કેટલી આત્મીયતા કેળવી મિત્રભાવ જ હૃદયમાં માણતા હતા.

અને આ બધું શા માટે? કયા સ્વાર્થ માટે? સાહિત્યના એ સાચા ભેખધારી હતા. અને સાચા ભેખધારીને પોતાનો વારસો લેનાર કોઈ લાગે તો એને પલોટવામાં અતિ આનંદ જ આવે. સાહિત્ય એ એમને મન પ્રજાનું કિંમતી ધન હતું, સંસ્કૃતિ હતી. એ વારસામાં કોઈ વધારો કરે એવો લાગે, એને પોષણ આપે એટલી આશા દાખવે, તેટલાથી એ હરખાતા. એને લાયક આજ નહિ તો આવતીકાલ પણ એ બનશે, એવી શ્રદ્ધા રાખીને ઊછળતા વછેરાઓને લાડ કરાવતા કરાવતા પલોટના હતા, કેવળ નિસ્વાર્થ ભાવે!

પ્રથમ હું તેમના લખાણથી મુગ્ધ થયો હતો. પછી તેમના માયાળુ પત્રોથી આકર્ષાયો. એમનો કંઠ સાંભળીને તો ગાડોઘેલો થઇ ગયો. એમણે મારી લેખન પ્રવૃત્તિમાં લીધેલો રસ અને કરેલું માર્ગદર્શન માટે તો હું સદાનો ઋણી છું જ.

પરંતુ આજે જ્યારે જગત કહે છે કે એ સદાના ગયા ત્યારે એમની મૂર્તિ મારી સન્મુખથી ખસતી નથી. અને સાચે જ અવસાન નિમિત્તે સમાચાર સાથે છપાયેલ એમની છબી જોઈ આંખમાં ઝળઝળિયાં આવી ગયાં. આજે એ છબી સામે એકીટસે તાકીને જોઈ પણ શકતો નથી.

મારી આંખને ભીંજવી જાય છે તે, મેં ઉપર ગણાવ્યાં તે, મુગ્ધતા, આકર્ષણ, ગાંડપણ કે ઋણ નહિ, એથી તો મારું હૈયું એમને આદરથી વંદત, પૂજત. પણ પુત્ર જે વાત્સલ્ય પિતા તરફથી પામે, એ સ્નેહ મેં એમનો મારા ઉપર ઊભરાતો અનુભવ્યો છે. એમાં હું તણાયો છું, અને તરબોળ બન્યો છું. એથી મારું હૈયું એમનું નામ સ્મરણ થતાં ભીંજાય છે. અને બુદ્ધિને પોકારીને એ કહે છે કે, ભૂલવા મને કહે છે પણ એ સ્નેહ ભૂલાય ક્યાંથી?

તા. ૧૩-૩-૪૭.

રાજ મને લાગ્યો મેઘાણીનો રંગ !

જિતુભાઇ પ્ર. મહેતા

ફત્તેપુર સિક્રીની ઇમારત વચ્ચે ઊભો છું. ઉપરથી સાંજ રંગના ખૂમચા ઢોળી જાય છે. ઇમારતમાંથી શ્વાસ ઊપડતો લાગે છે. કોઈ નકશી, કોઇ કાલોગ્રેલો ખૂણો, ભાંગેલી કલાનો કોઈ ટુકડો—મારા મન સાથે સંવાદ કરે છે.

ઇતિહાસનાં આ અસ્થિ, આ ક્ષણે એકઠાં થઇને એક કાયાની જેવાં કેમ કરીને બની જાય છે? છૂટાછવાયા પથરાઓ, એક બનીને કોની કથા કહી જાય છે?

ઝવેરચંદ મેઘાણીનાં ટાંચણનાં પાનાં વચ્ચે મારું મન રોકાય છે. લોકઊર્મિનું શિલ્પ, છૂટાછવાયા એના ફૂણા કટકા 'પરકમ્મા'નાં પાનાં ઉપર એક થઇને કાયાનું સળંગ રૂપ કેમ કરીને મેળવે છે?

ફત્તેપુર સિક્રીની રાતીચોળ સાંજ અને 'પરકમ્મા'નાં પાનાં પાસે ઊભતું દિલ જોડાય છે, શીદને? બન્ને અનુભવોનાં પીણુ જરા સરખાં છે. રંગબેરંગી છે. નશો ભરેલાં છે.

જમીન ઉપર આંખ મૂકી રૂપ જોવું, અને કાગળના અક્ષરો ઉપર નજર લપસાવી આવું રૂપ પીવું એ એક મોહક ધ્રુજારી છે.

કોઈક જ જમીન આવું શિલ્પ આંખને આપે છે. કોઈક જ કલમ આવું જીવતું રૂપ નયનને સોંપે છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી સોરઠની ધરતી ઉપર હર્યાફર્યા. કુદરતે એ ધરતી ઉપર કોઈ કોઇ ઠેકાણે મારકણું જોબન છાંટયું હતું.

ઝવેરચંદ મેઘાણીની કલમે, કુદરતનો એ કીનખાબ ઉપાડયો. એટલું જ નહિ, એમાં એમણે ઊર્મિનું ભરતકામ કર્યું. કુદરત ઉપર એમણે કરામત કરી.

એમાંથી ઉર ફુલાવતી કોઇ ફૂલવંતી હસી પડી. જૂની કથામાં ખોવાઈ ગયેલી ફૂલવંતીને, કથાકારની આગળ લાકડાંનાં રૂપે પડેલી આ પૂતળીને, ઝવેરચંદ મેઘાણીની કલમે ઊંચકી લીધી. ભાષાથી એ પૂતળીને નવડાવી ધોવડાવી. કલાકારની ફૂંકમાં એ પૂતળીને તપાવી. એને હૃદયમાં રમાડી અને ફૂલવંતીમાં જીવ આવ્યો. એ સળવળી. આજનાં નરનારીઓ માટે ફૂલવંતી જાગી ઊઠી.

આવા આયોજનથી, આવા જીવંત સ્પર્શથી, મેઘાણીભાઈએ સોરઠી સાહિત્યને કાયા આપી છે. કલ્પનાનેય એમણે, આવી કાયા માટે કામે લગાડી છે.

મેઘાણીશૈલીના મુલાયમ ચિલમનમાંથી, આ સોરઠીઆણીઓ રૂપનું રહસ્ય વેરતી નજરે પડી છે. બેડલું, ઈંઢોણી, ચૂંદડી, વેણી, ઝાંઝર—આ જૂની મનાતી વસ્તુને મેઘાણીભાઈએ ઝલક આપી, 'ગ્લેમર' આપ્યો.

એ જૂનાં ઘરેણાં પછી તો નવાંનકોર થઇ ગયાં. વાચકોની કલ્પનાને રંગનારાં થઈ રહ્યાં. રૂમકઝુમક વાણીમાં એનો ધ્વનિ ભળી ગયો.

મેઘાણીભાઈ પોતે સામે આવીને ગીત ગાય ત્યારે હવા જમાવે એ તો સમજ્યા. પણ એમનું પુસ્તક આ રીતે વાચક સાથમાં હાજરપ્રેમ ઊજવે. વાચકનું હૈયું ડોલાવે. વાંચનારને ખભે ઉપાડીને, ઊર્મિની ભોમમાં ઉતારે. એ એમની જીવતી લેખિનીનો પ્રભાવ.

મેઘાણીભાઈનાં, આ ઘડીએ સંભારણાં એકઠાં કરું છું ત્યાંય આ ફૂલવંતીઓ, સોરઠી સજણાં, ગારમાટી કરનારી સ્ત્રીઓ, નાના મોટા વીરનરો—એક પછી એક પરાણે પાછળ રાખવા પડે છે.

પ્રત્યક્ષ મેઘાણીભાઈ જોડે વરસોની દોસ્તી હતી. પણ એમની કલમ સાથેની દોસ્તી જરાય ઓછી નહોતી.

મેઘાણીભાઈ બોટાદ જાય તો એમની કલમ જણાવેઃ 'મેઘાણી તમારા ઘરમાં જ છે. હમણાં જ 'પરકમ્મા' ઘેર મોકલી છે. 'ઊર્મિ–નવરચના'નાં પાનાં તમારે ત્યાં આવે છે.'

પત્રકારત્વમાં જોડાયા એ પહેલાં, કોઈ નોકરી લીધી એની અગાઉ મેઘાણીભાઈ ભાવનગરની કૉલેજમાં

અભ્યાસ કરતા ત્યારથી એમના સહવાસમા આવેલો અમારી વય વચ્ચે દસ વરસનું અંતર. એ મોટા હું નાનો એમને એની કયાં કાંઈ પરવા હતી ?

અમે સાથે નાટકોમાં કામ કર્યું સાથે હર્યાફર્યા ગાયુ, ગગડાવ્યું વરસો વહી ગયા એ તો પ્રવૃત્તિમા પડી જ ગયા ને પછી હુ ય ઘરની બહાર નીકળ્યો

અને પછી એક દિવસ મે કલમ હાથમ લીધી એ દિવસથી મેઘાણીભાઈને પોરસ ચડયો હિંદના ઘણા ભાગોમા હુ ભટકેલો અલગારી માણસોનો મને પરિચય વિચિત્ર તબિયતના સગીતકારો કલાકારો પંખીની દુનિયાના ઉસ્તાદો રઝળતા શાયરો, ભટકતો પરિવાર, એ બધાનાં મારા સભારણાં એમનો મને સપર્ક

મેઘાણીભાઈને આ મોકળાશ પસદ એ મળતા કે તરત જ સાહિત્યની ચર્ચામાં અમે ઉતરવાવાળા નહિ ' કોઈ વાર એ પાછળ કલાકો ગાળેલા પણ રોળ ન્રવાનો અમને ભારે શોખ સાથે રઝળવાનો ય એટલો શોખ

એ બધા પ્રસગો આજે લખવા નથી કોઈ બીજી વાર સ્મૃતિની થોડીક લટો આજે હું ય પાળુ છુ

૧૯૨૪ની સાલમા મારાં લગ્ન થયાં લગ્ન પછીની મિજમાનીઓ ચાની મુનિકુમારને ત્યાં અમને બોલાવવામા આવ્યાં ત્યારે મેઘાણીભાઈએ કહેવરાવ્યુ ' વરરાજાને વધાવવા હુ ય આવવાનો છુ જિતુભાઈને આટલુ કહેજો '

એ મજલિસમા મેઘાણીભાઈએ કહ્યુ 'હુ પેખવા આવ્યો છુ મારા ગીતને રૂડે વરવહુને વધાવવા આવ્યો છુ '

બરાબર એ દિવસ સાંભરે છે મેઘાણીભાઈએ ગીત ઉપાડયુ

'મે તો ડુગર ખોદીને
ઘર કર્યાં રે
મે તો કાચનાં કર્યાં કમાડ રે
હજુ રે ! સમજ મારી કોયલડી'

સજનીને ઘેર લાવવા માટે સ્વજને ડુગર ખોદયો એના પાણા ઊચકયા પાણામાથી ઘર કર્યું એક કોયલડીને ઘરની અદર ઝુલાવવા માટે કેટકેટલું કર્યું !

આ રીતે વચ્ચે બોલીને મેઘાણીભાઈએ એ ગીત મહેકાવ્યુ એની સમજ આપી અને કહ્યુ ' ભાઈ, ભીતડાથી જ મકાન જીવતુ નથી મનનુ મકાનેય તમને ફળજો '

ચોવીસ વરસ પહેલા, મેઘાણીભાઈએ ગીતની જે લહાણ આપી એ મે મારા દિલમાં જાળવી રાખી છે

આજે એ વય નથી, એ ઉમગ નથી, એ મિત્ર અનુભવની છલકતી પ્યાલી હાથમા નથી વરઘોડિયાને બાંધી દેતુ એ શેલુ નથી એ પાનેતર નથી પણ એ શેલુ એ પાનેતરને તાજેતાજુ રાખે, એવી આ સ્મૃતિની કપૂરગોળી છે

મેઘાણીભાઈના સાહિત્યમાં આ ખૂબી છે કોઈ પાનાડનાં ઘરેણાંની અદર લળક લળક થતા આભના આજે કયાં છે ? પગની પાનીને મેંદીથી રગવાનો ઉલ્લાસ કેટલે ઠેકાણે છે ? આજે ભલે ન હોય ' એક દિવસ એ હતો અને એક ચીજ જળવાઈ રહી હોય કે ઊડી ગઈ હોય એને અગેનો ઉમળકો સાહિત્યમા જળવાયો હોય તો એ સાહિત્ય જે વાચકવર્ગમાં જાય છે એના મનના ઉમરાઓ લીપે છે, સમય આવ્યો ગયો એની રગોળી એ આંગણે પૂરી જાય છે

લગ્નના ગીતો એકઠા કરનારા આ માણસને સગાઓ મિત્રો, પાડોશીઓના લગ્નપ્રસગોએ અતિ ગભીર બનતા મે દીઠેલ છે

એવો એક પ્રસગ આજે અહી ઊડી આવ્યો છે એક લગ્નમડપની આસપાસ બેઠા હતા ત્યા મેઘાણીભાઈની આવી લાગણી મે પૂછીથી પકડી

પાડી. એમની આગળથી ફૂલોના થાળ પસાર થવા માંડ્યા. પાનના બીડાં ટપોટપ ઊપડવા લાગ્યાં. એમની લાગણી ખાસ કોઈએ ઉકેલી નહિ.

મેં એમને સાવ એકલા પડવા દીધા નહિ. એ મંડપમાંથી અમે એ મોડી સાંજે બહાર નીકળ્યા.

એ કાંઈ બોલે નહિ. હું કાંઈ બોલું નહિ. બોલે માત્ર માર્ગ ઉપર પછડાતાં અમારાં પગલાં. મેઘાણીભાઈનાં મનની મૂંઝવણ માટે મેં કાંઈ પૂછપરછ કરી નહિ, મારા અનુભવોએ, મને આ માટેનું મૌન શીખવ્યું હતું.

થોડી વાર પછી એમણે જ હસીને કહ્યું :

"જિતુભાઈ, તમારા કોઈ ઘાયલ પાનવાળા, પાસેથી મઘાઈ પાન મુજ રંકને મેળવી આપો. જિગર ઢૂંઢવું છે, હોં. નરી દુકાન નહિ."

મુંબઈની તાજમહાલ હોટેલમાં અમે સાથે ગયા નથી. ઝૂલતા બગીચામાંય અમારા ચાર પગ સાથે પડ્યા નથી. અમે ફર્યા છીએ, ચિત્રવિચિત્ર રસ્તાઓ ઉપર.

'તમારી વારતાની ઓલી કાચવાળી સુભાનઅલ્લાહ હોટલનાં મારે દુઃખણાં લેવાં છે. ક્યારે જશું !'

"પોસ્ટરનું મોટું કંતાન પાથરવાની જે ઉમદા ચિતારા પાસે જગ્યા નથી એ તમારા દોસ્ત અફઝલની ખોલીમાં જઈને ભરાવું છે મારે."

"જિતુભાઈ, રઝળપાટથી કલમ પરિવાર વેગીલો થાય છે. તમારા કદમને હું યશ ઇચ્છું છું."

રવિભાઈ, મેઘાણીભાઈ અને હું મુંબઈમાં કોઈ સાંજે મળી જઈએ. પછી અમને જુદા પાડવા માટે રાત આવે તો ખરી ! ભજનની વાત નીકળે. ભજનનો સૂર રણકે. મેઘાણીભાઈનાં બધાં કામ રઝળી પડે. ઘરના સાદને માન આપી મેઘાણીભાઈ મોડા મોડા ચાલ્યા જાય.

રવિભાઈ અને હું રસના અનુભવો સરખાવીએ. સંસ્કૃત સાહિત્ય ચગે. ઉર્દૂ શાયરોની લૂમાં લળી પડે. માથા ઉપર તારકો ઝળકે.

પરિષદમાં જ બોલવું, કોઈ સભામાં જ પસંદ કરેલા શબ્દો ઉચ્ચારવા, સાહિત્યકારના નામનો ફૂચડો લગાડીને જ જીવનમાં ફર્યા કરવાનો અમને લગીરે શોખ નહિ.

બીજે દિવસે મેઘાણીભાઈને ખબર પડે કે રવિભાઈ અને હું લગભગ ભળકડે નોખા પડ્યા હતા ત્યારે મેઘાણીભાઈ બોલેઃ 'મુક્તિ, તમે માણો છો.'

એમનું મન આવા પ્રસંગોમાં ખોલી દેતું. એમને સાહિત્યની બિમારી ક્યારેય લાગુ પડી નહોતી.

પારલાનું એક મકાન એમણે છોડ્યું. મેં ભાડે લીધું. એમની મારફત મેળવેલું. બરાબર હું સામાન ફેરવતો હતો ત્યાં વરસાદ આવ્યો. ને ત્યાં તો મેઘાણીભાઈ એમના નવા આવાસમાંથી દોડી આવ્યા. બોલ્યા, "આ તો ભારે થઈ. સામાન કેમ બદલશો ?"

મેં કહ્યું: "તમે ગઈ કાલે કવિતા લખી વરસાદને સાદ દીધો તે તરત આવવાને બદલે અત્યારે આવ્યો."

એમણે ઉમેર્યું: "કવિતામાં પ્રૂફની એક ભૂલ હતી એટલે આટલો મોડો થયો. નહિતર તો સાદ દીધા ભેગો ટાટક્યો જ હોય ને ?"

ઘણી મજાઉં કરી છે. પ્રગટ પાનાં બહાર પણ ખોલી ઊજવી છે. ઊર્મિ મહાણી છે. સ્વર ઉપાડ્યો છે. દર્દની લાલી પ્રગટાવી છે.

મેઘાણીભાઈ રહેતા હતા એ મકાનમાંથી, બે દિવસ પછી મારા હાથમાં એક કાગળ આવ્યો. એના ઉપર મેઘાણીના અક્ષરો, વેરણછેરણ શબ્દો, સંબંધ ન સમજાય તેવાં વાક્યો. એમાં એક લીટીઃ 'મન પર મોરલી વરસી.' (આ એક લીટીનું એમણે 'પરકમ્મા'માં પણ અલગ રાખીને ટાંચણ કર્યું છે.)

એ રાતે ગજવામાં કાગળ નાખી મેઘાણીભાઈને નવે ઘેર ગયો. કાગળ એમને આપ્યો. આનંદનો

અવાજ એમણે કર્યો, 'ઓહોહો ! ભાઈ, આ કાગળ શોધવા તો મે ખૂબ ખાખાખોળાં કર્યા આમા એક આખી કથા પડી છે '

ચોખવટ થઈ મેઘાણીભાઇને આદત હતી શબ્દોનુ ટાચણુ કરી લેવાની પાગ્વાથી દાદાભાઈ રસ્તા ઉપર આવતા આવતા એમણે અમુક દશ્યો જોયાં હતા એ ચાર માણસોને ખાસ નીરખ્યાં હતા કોઈની વાતનો અધૂરો બોલ ઝીલ્યો હતો એના પરથી આ કાગળ ચીતરી માર્યો હતો એક વારતાનો મસાલો એમા સઘરાયો હતો

જીવતા જાગતા માણસોના સપર્કમાંથી, ઊર્મિના કોઈ અણસાર ઉપરથી મેઘાણીભાઈ વારતા ઉપાડતા મશહૂર વાર્તાકાર સોમરસેટ મોમ આવી ઈજનેરીમાંથી કથા બાધતા જીવનના પાત્રો થોડી રેખા પૂરી પાડતા પછી કલ્પના એમા રગ પૂરતી

લોકદરિયાના એકાદા ખૂણામા મેઘાણીભાઇની નજર પડી જતી, કોઈનું હૈયુ એમને કાને અફળાઈ જતું સસારનું કોઇ દશ્ય એમની સમે ઝબકી જતું, એમાથી એ સળગ ઘાટ ઘડતા

એક નાનકડા બીજમાથી ઘટાટોપ વૃક્ષ ઊભુ કરવાની એમનામા શક્તિ હતી

એમના નિરીક્ષણમા જુદા જુદા વર્ગો નહોતા દિલ ચોર્યા વિના એ બધું જોતા સતને જોતા અને બદમાસને ય નિહાળતા

એમાથી એ ખેચતા, માનવતાનો તાર

એ વખતે હુ નવા કામ કરતો હતો એ સાગર ફિલ્મકપનીમા કલકત્તાથી અધગાયક કૃષ્ણચદ્ર ડે આવલા એ વખતે એ ગાયકમા ઘણી તાજગી હતી પુરણ ભગત તાજુ જ રજૂ થયેલુ મેઘાણીભાઇને અધગાયકના ગીતો ગમેલા કૃષ્ણચદ્ર ડેને મળવાની લાગણી મેઘાણીભાઇએ મને જણાવી

બીજે દિવસે મેઘાણીભાઇને હુ ચોપાટી ઉપરના સાગર સ્ટુડિયોમાં લઈ ગયો અધગાયક અને મેઘાણી ભાઈ મળ્યા થોડી વાતો થઈ અને મેઘાણીભાઇએ ગીત ઉપાડ્યુ એમના પોતાના ગીતો ગાયાં લોકગીતો ગાયા

કૃષ્ણચદ્ર ડે ઊભા થઇ ગયા હિંદીમા બોલ્યા 'મેઘાણી આપકો મૈ દેખતા હુ આપકી આખ બડી બડી હૈ આખ લાલ હૈ આપકા કેશ બડા હૈ '

મેઘાણીભાઇ તો લાગણીપ્રધાન માણસ આધળા કૃષ્ણચદ્ર ડે એ માત્ર કલ્પના કરી મેઘાણીભાઈને વર્ણવ્યા અને મેઘાણી તો હલી ગયા આધળા ગાયકનુ વર્ણન આમા ખરુ પડ્યુ મને મેઘાણીભાઇ કહેતા જ રહ્યા 'આંખ ઓનવાઇ છે તોય આ દ્રષ્ટિ ?' ઝવેરચદભાઈ સ્તબ્ધ થઈ ગયા

પાડોશમાં સાગર ઘુઘવતો હતો અમે જવા ઊઠયા મેઘાણીભાઈની આખો લાલ ચટક કૃષ્ણચદ્ર ડેએ મેઘાણીભાઇનો હાથ પકડી નિ:શ્વાસ નાખ્યો ઉમ્મીદ તો થી આપકો દેખનેકી લેકીન આપકા સૂર તો મિલા! મેરી પાસ રહેગા આપકા સૂર તો મે મેરી આખમે રખુગા '

સ્મરણો વહે છે એકનો કલરવ અલગ કરુ છુ, બીજો છબછબાટ સભળાય છે

મુબઇ છોડીને મેઘાણીભાઇ બોટાદ વસવા ગયા વચ્ચે વચ્ચે મુબઈ પણ આવતા અને એમનાં ગીતોની ઉજાણી કાઢતા એ વખતે સામે બેઠો હોઉ મચ ઉપરથી મારા નામનો પોકાર કરે 'આવ્યા છો ને ?

મેઘાણીભાઈના આવા એક ખાનગી જેવા ગીત-મેળામાં હુ ભળેલો ઘેર પત્ની માદી એ દિવસે પત્નીને જરા વધુ તાવ ઘડિયાળનો કાંટો બપોર પછીના સમયને અડકવા લાગ્યો હુ જરા બેચેન બન્યો ત્યાં તો મારા કાન પર અવાજ અફળાયો

'તમે મેઘાણીભાઈના ગીતો સાંભળી આવો મારી ચિતા કરશો નહિ."

પત્નીનુ પગનુ બિછાનું છોડીને હુ દોડી ગયો. ફાર્બસ ખડમાં પહોચી ગયો મેઘાણીભાઇ ગાઈ રહ્યા હતા, રવીન્દ્રવીણાનાં ગીતો

ગાતા મેઘાણીભાઈની આંખ મારા ઉપર પડી. પછી હું હલી ગયો. એ ખીલી ઊઠયા. બીજાં મોયાંઓને પણ એમણે આંખથી નોંધ્યાં.

એમનું મિત્રમંડળ અતિ મોટું. એમની સાથે એમનાં ગીતો ત્યારે ગોઠડી કરી રહ્યાં.

ગીતો પૂરાં થયાં એટલે હું મેઘાણીભાઈને નિરાંતે મળ્યા વિના ઊપડી ગયો. એમને મારા ઘરના હાલની ખબર પડી. લાગણીથી એ ઘેરાઈ ગયા, એમ મારા એક મિત્રે પછી મને જણાવ્યું. મેઘાણીભાઇએ ત્યારે કહ્યું: "આ બધા તો મારા મોરલાઓ છે."

ભજનના સ્વર વિશે એમની સાથે ઘણી વાર ચર્ચા કરી હતી. ભજનમાં શ્રુતિ આવતી હતી એની સમજ મેં રજૂ કરી હતી.

'ન્યૂ ઇરા' નિશાળમાં મેઘાણીભાઈએ ભજન માંટેનો એક ખાસ દિવસ રાખ્યો. એમણે એ અવસરે ભજનની મસ્તી આબાદ સમજાવી હતી.

ભજનમાં માત્ર ભગવો રંગ જ નહોતો. ભજનમાં તો કેસુડાંય ઊડતાં'તાં. વૈરાગ્યનો જ ચોતરો નહોતો. એમાં જીવનઉલ્લાસનો ઝરૂખોય હતો.

એ જલસાની એક નોંધ મેં લીધેલી. બોટાદ પહોંચીને એમણે તરત જ એક કાગળ મને લખ્યો. એમાં હતું કે એમને ભજનના ઢાળ કોઈ અધિકારી ગળામાં મૂકી જવાની ઇચ્છા હતી. ભજનનો સાચો વારસો તો જળવાશે એ મતલબનું એમણે લખેલું.

હમણાં જ મરવાના આગલા દિવસોમાં જ એમણે એ ભજનસંગ્રહનું સંપાદન પૂરું કર્યું. એની પ્રસ્તાવના લખી નાખી.

મેઘાણીભાઇના શબ્દપ્રેમીઓ, સ્વરપ્રેમીઓ ગુજરાતમાં ગણ્યા ગણાય નહિ, વીણ્યા વીણાય નહિ એટલા છે. આજે એ બધાં મેઘાણીભાઇને સંભારે છે.

મેઘાણીભાઇની વ્યથા વિશે જાત જાતની વાતો, જાત જાતની કલમો બહાર પાડી રહેલ છે. પણ એમની અંગત જીવનની વ્યથા તો એમની સાથે હતી– એને બહુ બોલ ન આપીએ તો ઠીક.

વ્યથા એ તો કલાકારની પ્યારી વીણા છે. મેઘાણીભાઇનું બધું સુખ હોત, એમની તહેનાતમાં જાહોજલાલી હોત તોય એમની બેચેની કોઇ એમની પાસેથી પડાવી શકત નહિ. કલાકારનું દુઃખ એ તો જેણે મ્હાણ્યું હોય એ જ જાણે એને ચાંદની આપો, એમાંય એ સળગશે. કારણ કે એને ગળે બાઝયાં હોય છે પરાયાં દુઃખો, જીવનની અસંગતતાઓ, બીજાંની અબોલ વેદનાઓ. એ તો કલાની લાલી છે. દિલની દુનિયા દર્દથી આબાદ રહે છે.

ઝવેરચંદ મેઘાણી કલાકાર હતા. કલાકાર શિલાની હેઠળથી ઝરણાં ગોતે છે ને એનો કલરવ કલામાં મેળવે છે. હીરાજડિત ઝરણું, એના ઉપર કોઇ ને કોઈ શિલા બેઠેલી હોય છે. એ શિલાને ફોડીને ઝરણ લગી પુગનાર કલાકાર વ્યથા અનુભવે છે પણ એ વ્યથા, એનું ઉમદા ઇનામ બની જાય છે. એમાંથી સર્જન જાગે છે. એ સર્જન કલાકારને સુખી કરે છે.

મારા અને માનવતાના આ મિત્ર, ઝવેરચંદ મેઘાણીનું મૃત્યુ એ માનવતાનો એક નિઃશ્વાસ બની ગયેલ છે.

મને તો એમનો રંગ લાગ્યો છે. એટલે તો ગવાઈ જવાય છે:

રાજ મને લાગ્યો મેઘાણીનો રંગ!

એ લેખિનીનો સંદેશ

ચુનીલાલ વ. શાહ

શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીને જ્યારે જ્યારે હું મળ્યો છું. ત્યારે ત્યારે મેં તેમની પ્રત્યેના અહોભાવનું સંવેદન કર્યું છે. પચીસ વર્ષમા તેમણે પોણોસો પુસ્તકો ગુજરાતને આપ્યાં. પુસ્તકોની સંખ્યા બહુ મહત્ત્વની વસ્તુઓ નથી. મહત્ત્વની વાત એ છે કે એમની લગભગ બધીય કૃતિઓ ઉચ્ચ કોટિની છે અને તેથી લોકપ્રિયતામાં તે લગભગ સમાન કોટિએ રહેવા પામી છે. એક લેખકના બધાં પુસ્તકો એકસરખી રીતે સબળ નીવડતાં નથી અને તેથી તેનું ચિરંજીવી સાહિત્ય તો પ્રમાણમાં મર્યાદિત જ રહે છે, પરન્તુ શ્રી. મેઘાણીની કૃતિઓ એ નિયમને અપવાદરૂપ બને છે.

શ્રી. મેઘાણીની કૃતિઓના આ વ્યાપક ગુણનો મર્મ એ હતો કે તેમણે પોતાની પાસે જે કાંઈ ઉત્તમ, વિશિષ્ટ અને તાત્ત્વિક હોય તે જ કાગળ પર ઉતારવું એવી જાણે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી, અને એ પ્રતિજ્ઞાને વશ રહીને તેમણે હમેશાં લખ્યા કર્યું હતું. સબળ કૃતિઓ પ્રસિદ્ધ કરીને નામના મેળવનાર લેખક કોઈ વાર પોતાની સામાન્ય કે નબળી કૃતિને પણ—જાણી સમજીને વહેતી મૂકી દેવાને લલચાય છે; શ્રી. મેઘાણી એવી લાલચને વશ થયા નથી એ જ એમની બધી કૃતિઓની લોકપ્રિયતાનો મર્મ છે.

શ્રી. મેઘાણી નવલેખકોને અને જુવાનોને લેખનમાં ઉત્સાહ તથા ઉત્તેજન આપવામાં હંમેશાં મોખરે રહેતા. લેખકોને પ્રકાશકો પાસેથી પૂરતો પુરસ્કાર ન મળે તો તેમનો પુણ્યપ્રકોપ ભભૂકી ઊઠતો. લેખકોનો ઉત્સાહ વધારવાને જ નહિ, તેમને ઉત્તેજવા માટે જ નહિ, પરન્તુ જો પ્રકાશન એક આજીવિકા માટેનો વ્યવસાય છે તો લેખન કરનારને પણ આજીવિકાની દૃષ્ટિએ પૂરતો પુરસ્કાર મળવો જોઈએ, પ્રકાશકના નફામાં પ્રત્યેક આવૃત્તિએ લેખકનો પણ હિસ્સો હોવો જોઈએ, એ માટે તે હંમેશાં આગ્રહ રાખતા. પરન્તુ તેમના એ આગ્રહને મોટા અર્થમાં સમજનારા લેખકોને ચેતવણી આપવાનું તે કોઈ વાર ભૂલ્યા નહોતા. લેખકો પોતાના જ્ઞાનભંડાળને, લેખનશક્તિને અભ્યાસ–દર્શન–અનુભવાદિ વડે ખીલવવાનું છોડીને જેવું-તેવું લખી નાખવાનું વેતરું જ કર્યા કરે, વહેતા સાહિત્યમાંથી પ્રેરણાનું પાન કર્યા વિના માત્ર તરંગવશ કે કલ્પનાવશ દશામાં ગમે તેવું લખીને કે પરભાષામાંથી ઉતારીને તેને પોતાની ઉત્તમ કૃતિ માની બેસે, અને પછી તેને માટે ઊંચો પુરસ્કાર માગવાની ધૃષ્ટતા કરે તે સામે તેમણે લાલ બત્તી ધરવાની તકો અનેક વાર લીધી હતી.

ટૂંકી મૂડીએ લાંબો વેપાર નથી થઈ શકતો, તેમ થોડા અભ્યાસ-દર્શન કે અનુભવની મૂડી પર લેખક લાંબો સમય નથી ઊભો રહી શકતો. છતાં તે ઊભો રહેવા મથે છે તો તેની કૃતિઓ ગુણવત્તામાં ઊતરી જાય છે. એક વાર શ્રી. મેઘાણી અને મારી વચ્ચે એ અંગે કેટલીક વાતચીત ચાલી હતી. મારો અને તેમનો પત્રકારત્વનો અનુભવ સમાન રીતે કહેતો હતો કે લેખકોમાં વિહંગમો થોડા છે અને પોતે વિહંગમ હોવાનું માની બેઠેલાં ફૂદાં ઘણાં છે. ઘણા લેખકોને તેમના પ્રશંસક મિત્રોએ જ બગાડ્યા હોય છે અને કેટલાક વિદ્વાન લેખકોએ પોકળ પ્રસ્તાવનાઓ લખી આપીને કોઈ કોઈ લેખકની પ્રગતિના અવરોધની ગરજ સારી હોય છે.

એક શિખાઉ લેખકનો દાખલો મેં તેમને કહ્યો. એ લેખકે એક નવલકથા લખી; તેને એક વિદ્વાન નવલકથાકારે પુસ્તક વાંચ્યા વિના જ પ્રસ્તાવના લખી આપી; જાણીતા લેખકે પ્રસ્તાવના લખી આપી છે એવું જોઈને ગ્રાહકોએ તે ઉમંગથી ખરીદી; લેખકે ઘેર ઘેર ફરીને પ્રસ્તાવનાલેખકનું નામ વંચાવી છૂટથી નકલો વેચી અને છાપેલી નકલોમાંથી પોણા ભાગની નકલો તે થોડા સમયમા વેચી શક્યો; તેથી તેના ઉત્સાહનો બલકે ઘમંડનો ઊભરો એટલો ચડ્યો કે જેણે નવલકથાઓનો પાક આગળ પાછળ જોયા વિના ઉતારવા જ માંડ્યો! તેણે સાત પુસ્તકો લખી નાખ્યાં, પણ પ્રકાશન કરનાર કોઈ ન મળ્યું, તેથી તે અકળાયો. અકળામણમાં તેણે એક પ્રકાશકને કહ્યું:

"મારી શૈલી મારી પોતાની છે, તે અનોખી છે, કોઈ પણ સારા નવલકથાકારની હરોળમાં બેસવાને હું શક્તિમાન છું; અરે, હું તો મારી આ કથાઓ દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય કીર્તિ મેળવવાનાં સ્વપ્નાં સેવું છું!" આ અધઃપાત અને તેના ઉદ્‌ગમનું કારણ જાણીને શ્રી. મેઘાણીએ ઊંડો નિઃશ્વાસ નાંખ્યો.

લેખન અંગે શ્રી. મેઘાણી સતત જાગ્રત રહેતા હતા તે મેં હંમેશાં કહ્યું છે. જ્યાંથી જ્યાંથી તેમને જીવંત પ્રેરણા કે દટાયેલું ધન મળી આવે ત્યાંથી ત્યાંથી તેમણે તે લઈને સંઘર્યું હતું, એ સંઘરામાં ઉત્તમ હોય તે ઉપર જ તેમણે કારીગરી કરી હતી. અને એ કારીગરી કરવાને પૂરતો સમય ન મળે તેમ હોય તો તેમણે તે હાથમાં લેવાની જ ના કહી હતી. કાઠિયાવાડને ટીંબે ટીંબે તે ઘૂમ્યા અને સોરઠના રસનો પ્રવાહ રેલાવ્યો, મહીને કાંઠે શ્રી. રવિશંકર મહારાજ સાથે ઘૂમીને તેમણે માણસાઈની જ્યોત જોઈ અને ઝીલી, નર્મદા અને તાપીના કાંઠા પર ઘૂમવાના તેમને કોડ હતા, પણ તે અણપૂર્યા રહ્યા. જોવું, શીખવું, સંવેદવું અને પછી સર્જવું એવી તેમની લેખનપદ્ધતિને ઓળખનારાઓ તો ઘણા હશે, પણ તેને શ્રમપૂર્વક અનુસરવાની સતત જાગૃતિ સેવનારા લેખકો કેટલા હશે?

શ્રી. મેઘાણીની શૈલીએ લોકસાહિત્યનું સંશોધન કરવાનો રસ ધરાવનાર કોઈ જિજ્ઞાસુ લેખક અત્યારે ક્ષિતિજમાં દેખાતો નથી. ગ્રામજીવનમાં અવગાહન કરીને એ જીવનને લેખન દ્વારા મૂર્ત કરનારા થોડા સફળ લેખકો ગુજરાતને મળ્યા છે. પરંતુ પુનઃ નિઃશ્વાસ સ્ફુરે છે કે તેઓનો ભંડોળ થોડા સમયમાં લગભગ ખાલી થયો છે કે થઈ રહેવા આવ્યો છે! નવું દર્શન અને નવી પ્રેરણા માટેનો પ્રયાસ શ્રી. મેઘાણીએ જીવનભર છોડયો નહોતો, અને તેથી જ તેમની રસધારા અણખૂટ રહી શકી હતી. ઉદય પામતા લેખકવર્ગને માટે તો શ્રી. મેઘાણીની લેખિનીનો આ જ મૂલ્યવાન સંદેશ હોય એમ હું માનું છું.

સર્જનનો પ્રધાન સૂર

યશવંત શુક્લ

'**સોરઠી** જીવનનો સાહિત્યકાર' એ શીર્ષકે શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટે ત્રણ લેખો ભરીને અથવા 'નિકષરેખા'નાં ૯૧ પાના ભરીને મેઘાણીના સાહિત્યકાલની જે મુલવણી કરી છે તેમાં તેમણે એક પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે: "રા. મેઘાણીનાં પુસ્તકો લ્યો. એમાં સોરઠી લોકસાહિત્યના સંગ્રહો છે, ભાષાન્તરો છે, રૂપાન્તરો છે, નવલકથાઓ છે, નાટકો છે, પ્રવાસવર્ણનો છે, ચરિત્રગ્રન્થો છે, અને ઇતર પ્રકારના ગદ્ય લખાણો છે, ને કવિતા પણ છે. આ બધાંનું સામાન્ય લક્ષણ શું?" વળી પૂછ્યું છે: "એમનાં પચાસસાઠ (હવે તો ઇાંતેર) પુસ્તકોનું સર્વસાધારણ લક્ષણ શું?... પચરંગી લખાણોના શંભુમેળા જેવા જંગી ગંજમાંથી એ સર્વને એકસરખો લાગુ પડે એવો સામાન્ય ધર્મ કોઇને પણ જડવાનો ખરો?" અને પછી પોતે જ એનો ભારપૂર્વક જવાબ આપે છે: "નહિ જ." અને પછી બીજે જ શ્વાસે, જાણે સામાન્ય ધર્મ વા સર્વસાધારણ લક્ષણ અને પ્રધાન સૂર એ જુદી વસ્તુઓ હોય તેમ નવો પ્રશ્ન ઉઠાવે છે: "ત્યારે શું રા. મેઘાણીની લેખનપ્રવૃત્તિમાં પ્રધાન સૂર જેવી કાંઇ વસ્તુ જ નથી? ના, એમ તો કેમ કહેવાય!" અને ફરી પૂછે છે: "આ મુખ્ય વર્ગની કૃતિઓનો પ્રધાન સૂર શો! એના વાચનથી સમગ્ર રીતે તમારા પર શી છાપ પડે છે!" અને 'પ્રધાન સૂર' એટલે 'સમગ્ર છાપ' એ અર્થ મનમાં ભરીને એ જવાબ આપે છે. "એક જ, અને તે એ કે રા. મેઘાણી સોરઠી જીવનના સાહિત્યકાર છે. પ્રાચીન અને અર્વાચીન, જૂના અને નવા ઉભય પ્રકારના સોરઠી જીવનને સાહિત્યકારે રજૂ કરવું એ જ રા. મેઘાણીની સમસ્ત લેખનપ્રવૃત્તિનો સરવાળો છે."

'પ્રધાન સૂર', 'સમગ્ર છાપ' અને 'સરવાળો' જેવા પર્યાયવાચી શબ્દો યોજીને રા. વિશ્વનાથે મેઘાણી વિશે જે અભિપ્રાય જાહેર કર્યો છે તેનો સ્વીકાર કરતાં મેઘાણીને કદી સંકોચ થયો નથી. 'સોરઠી ગીતકથાઓ'ના ઉપોદ્ઘાતમાં એમણે પોતે કહ્યાં નથી કહ્યું કે, "જૂના સોરઠી કાળને પ્રેમપૂર્વક તપાસવા તથા ઓળખવાની પ્યાસ મને છેલ્લાં નવેક વર્ષથી એક વળગાડ જેવી સતાવી રહી છે. હું હજુ યે એથી લજવાતો નથી. એના મર્મો જાણી જાણી ઉકેલવા મથું છું. એમાં ભયંકર મીઠાશ અનુભવું છું!"

માનવીને દેહનું બન્ધન છે ત્યાં સુધી એના અનુભવની સૃષ્ટિ સીમિત રહે એ સ્વાભાવિક છે. કલાકાર અથવા સાહિત્યકાર ઇતરજનો કરતા વધારે વિશાળ કે વધારે ઊંડું અનુભવી શકતો હોય તો પણ દેહધારી માનવી હોવાને કારણે એના એવા વિશાળગહન અનુભવને પણ મર્યાદાઓ તો રહેવાની જ, આમ છે એટલે એકાદ થોમસ હાર્ડી પોતાનાં સંવેદનો આલેખવાને માટે વેસેક્સ પરગણાની ધરતી અને લોકજીવનને પસંદ કરી લે, તો એકાદ મેઘાણીને પોતાનાં સંવેદનોને મૂર્તરૂપ આપવાને માટે સોરઠની ધરતી અને લોકજીવનને પસંદ કરી લીધા હોય તો એમાં કશું ખોટું થયું નથી, ઊલટું સ્વાનુભવના આલેખનમાં ઉત્કટતાનો જે ગુણ આવે જ છે, તેનો લાભ મળ્યો છે.

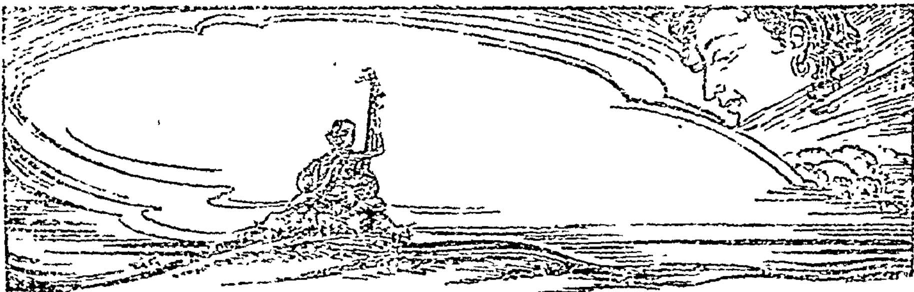
પરંતુ હાર્ડીના સાહિત્યનો પ્રધાન સૂર ખોળવાનો ઉદ્યમ કરનાર વ્યક્તિ કેવળ વેસેક્સને નહીં વળગી રહે પણ એ સ્થૂલને ભેદીને એમાં જે સૂક્ષ્મ છે તેને પકડવાનો યત્ન કરશે. હાર્ડી અને મેઘાણીની તુલના અહીં ઉદ્દિષ્ટ નથી, એટલું સ્પષ્ટ કરી લીધા પછી કહીશ કે સોરઠ એ મેઘાણીના અનુભવની સ્થૂલ ધરા છે, પણ એમાથી એ જે વસ્તુને પકડવા મથ્યા છે તે જ મેઘાણીના સર્જનની મુખ્ય પ્રેરણા છે. મેઘાણીના સાહિત્યસર્જનનો પ્રધાન સૂર, સામાન્ય ધર્મ, સર્વસાધારણ લક્ષણ, સમગ્ર છાપ કે સરવાળો, જે નામ એને આપવું હોય તે આપીએ, પણ એવી જે વસ્તુ સૂચવાય છે તે કેવળ સોરઠ કે સોરઠી લોકજીવન નથી પણ એમાં સંચેલી વ્યાપક માનવતા છે.

મેઘાણી એને માણસાઈ કહે છે. આ માણસાઈ એકલા સોરઠનો ઇજારો નથી, પણ જ્યાં જ્યાં માણસ

વસે છે તે સમસ્ત ભૂગોલની સાર્વત્રિક સંપત્તિ છે એમ મેઘાણીએ હંમેશાં માન્યું છે. અને એ માણસાઈનાં તત્ત્વો બીજેથી ગોતી લઈ આવવાને માટે એમણે સોરઠના સીમાડા નથી ઓળંગ્યા એમ પણ નથી. થોડાંક અઠવાડિયાંની વાત પર વડોદરામાં મહીડા પારિતોષિકનો સ્વીકાર કરીને વળતો ઉત્તર આપતાં તેમણે કહ્યું હતું કે, "ધરતીનો કોઈ કટકો માનવસુલભ અને માનવસહજ સંસ્કારલીલાથી વંચિત હોઈ શકે નહિ, એવું હું માનનારો છું. તો પછી હું ગુજરાતના લોક-ઇતિહાસને કેમ શોધતો નથી, એવો પણ એક પ્રશ્ન ઊઠયો હતો. એ પ્રશ્નમાં ગર્ભિત એવી એક ટકોર પણ હતી, કે હું પ્રાંતીયતા-ગ્રંથિથી પીડાઉં છું. હકીકતે આમ નહોતું. કાઠિયાવાડ મારું ઘરઆંગણું, જૂના સૌરાષ્ટ્રના અવશેષો જેવાં માનવીઓને ખોળે મારો ઉછેર, એ જમીનની ધૂળમાં મારું આળોટવું, વગેરે કારણોએ મને રોકી લીધો." એ જ ભાષણમાં અન્યત્ર એમણે કહ્યું છે: "વાઙ્મયના ગણનાપાત્ર ગ્રંથોનું મારું વાચન વિશાળ નથી. પરંતુ મારે સુભાગ્યે મને માનવ-જીવનનો મહાગ્રંથ વાંચવા મળ્યો, અને એણે મને લખતો કર્યો. સંસારનાં અનુભવપાનાં ઊઘડતાં ચાલ્યાં, ને એણે મને પાત્રો આપ્યાં, વસ્તુ-સામગ્રી પૂરી પાડી. માનવ-જીભે મારા કાન મંડાયા, અને એ કથનનું પાન કરવાનો નાદ લાગ્યો. મારી ધરતી સૌરાષ્ટ્રની, એનાં સુખદુઃખની, એનાં શૌર્ય-પરાક્રમની, એના સતીજતિઓનાં શીલસૌંદર્યની માનવકંઠમાં સંઘરાયેલી વાતો સાંભળવા મળી ને એણે જન્માવેલી સંવેદનાએ મને વાણી પૂરી પાડી. જનતા મારી જનેતા બની."

આ હકીકતથી શ્રી. વિશ્વનાથ ભટ્ટ પણ છેક અજાણ નથી. પેલા એમના નિબંધના ત્રીજા લેખાંકમાં મેઘાણીની નવલિકાઓમાં શ્રી. વિશ્વનાથ એમને પીડિતવત્સલ સ્વરૂપે પ્રકટ થતા જોઈ શક્યા છે, અને નોંધ્યું પણ છે: "પીડિત વર્ગ પ્રત્યેની દિલસોજી એ કંઈ કોઈની દેખાદેખી કે નકલ રૂપે આમાં આવી નથી, એ તો રા. મેઘાણીનો સાચા હૃદયનો સ્વનિષ્ઠ ભાવ છે." એટલે બીજા સૂરોને ગૌણ ગણીને શ્રી. વિશ્વનાથે મેઘાણીના સાહિત્યસર્જનનો પ્રધાન સૂર અહીંથી પકડવા જેવો હતો, કેમ કે માનવતા અને માનવી પ્રત્યેની સહાનુકંપા એ જ શ્રી. મેઘાણીની સમસ્ત લેખનપ્રવૃત્તિનો પ્રધાન સૂર હરહંમેશ રહ્યો છે.

લોકાનુરાગી મેઘાણીભાઈ

રામનારાયણ ના. પાઠક

વીસેક વરસ પહેલાંનો પ્રસંગ છે. એ દિવસોમાં સૌરાષ્ટ્રના સંપાદકો એક જુનવાણી ડેલામાં રહેતા હતા. ચોગાનમાં એક ઘટાદાર લીંમડો હતો. એક નમતી સાંજે એ લીમડા નીચે ખાટલા ઢાળી મેઘાણીભાઈ ડાયરો જમાવી બેઠા હતા. સામે ખાટલા ઉપર એક ચારણ બેઠો હતો. મોટી કાળી દાઢી, મેલોઘેલો વેશ. એ કવિજન કચ્છથી આવ્યો હતો. એણે સારંગી ઉપર ગજ ફેરવ્યો. કંઠમાંથી સૂર નીકળીને સારંગી સાથે એકતાર થયો. વાર્તા શરૂ થઈ. એ વાર્તા નહોતી પણ એક સળંગ સુરીલું કાવ્ય જ હતું. ગદ્ય પદ્ય બન્નેના સૂર એવી હલકથી કવિ ગાઈ રહ્યો હતો કે એનો અવાજ નીચે પડતો ન હતો. સામે મેઘાણીભાઈ ચારણની સારંગી સાથે એકતાર બનીને બેઠા હતા. એમની વિશાળ ગુણતરસી આંખો જાણે કે કવિજનની ઊંડેરી હૃદય ગુહામાં પ્રવેશીને રત્નો શોધી રહી હતી. કવિના સૂર સાથે મેઘાણીભાઈનું કાવ્યમય લોકાનુરાગી હૃદય જાણે કે એકતાર બન્યું હતું અને જેમ જેમ કથા આગળ ચાલી તેમ તેમ મોરલી ઉપર નાગ ડોલે તેમ મુગ્ધ બનીને તેઓ ડોલવા લાગ્યા. અર્ધોએક કલાક સુધી એકધારો વહેતો વાણીપ્રવાહ વાર્તા પૂરી થતાં અટક્યો. તો પણ મેઘાણીભાઈના ચહેરા પર ઊંડા ભાવ તરી રહ્યા હતા. લોકસાહિત્યની સેવા કરવાની દીક્ષા લેતા મેઘાણીભાઈનું એ દિવસનું સુભગ દર્શન, તેમના હૃદયમાં રહેલી લોકભક્તિ અને લોકાનુરાગની આજે પણ યાદ આપે છે. અને એ દિવસોથી માંડીને મૃત્યુને ખોળે શાંત પામ્યા ત્યાં સુધી એમણે પોતાના હૃદયમાં પ્રગટાવેલી લોકપ્રેમની જ્યોતથી ગુજરાતભરમાં અજવાળાં પાથર્યાં કર્યાં.

*

ત્યાર પછી તો બીનના સૂર પાછળ હરણ પડે તેમ મેઘાણીભાઈ લોકસાહિત્યની ભાળ લેવા જંગલોમાં ને નેસડાઓમાં, પહાડોમાં ને કોતરોમાં ઘૂમવા લાગ્યા. એવા એક પ્રવાસેથી પાછા ફરતાં તેઓ ભાવનગર આવેલા. શ્રી. નાનાભાઈ તેમને દક્ષિણામૂર્તિમાં તેડી લાવ્યા. બારડોલી સત્યાગ્રહનો વિજય કરીને પાછા ફરેલા શ્રી. ફૂલચંદભાઈનો સત્કાર કરવા સમારંભ યોજાયો હતો. એક પછી એક વક્તાઓનાં વ્યાખ્યાનો ચાલી રહ્યાં હતાં. મેઘાણીભાઈનો વારો ચોથો આવ્યો. અને પોતાની અનોખી ઢબે તેઓ બોલ્યા, 'સૌરાષ્ટ્રના સત્યાગ્રહી સપૂતનું સ્વાગત આજે ચારે વર્ણ તરફથી થઈ રહ્યું છે. બ્રાહ્મણવર્ગના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી. નાનાભાઈ, ક્ષત્રિયો તરફથી મેજર જોરાવરસિંહજી, વૈશ્યના પ્રતિનિધિ તરીકે શ્રી. દાણીભાઈ અને હવે શૂદ્રના પ્રતિનિધિ તરીકે મારો વારો આવ્યો છે.' શ્રોતાજનોના ચહેરા ઉપર હાસ્યની રેખાઓ અંકિત થઈ. મેઘાણીભાઈ ગંભીરપણે આગળ વધ્યા, 'અને એનું કારણ છે. હું રબારીઓના અને ચારણોના ઘરના રોટલા ખાઈને સીધો અહીં આવું છું. એનું અન્ન મારા દાંતમાં છે. જેનું લૂણ ખાધું તે હક્ક કરવું જોઈએ. આજે એમના પ્રતિનિધિ તરીકે ફૂલચંદભાઈના વધામણાં કરીને હું એમનું લૂણ હક્ક કરું છું.' થોડા શબ્દોમાં પોતાના હૈયાના ભાવ રજુ કરીને તેઓ બેઠા. તાળીઓના અવાજથી તેમની લોકભક્તિને સૌએ વધાવી લીધી.

અને છેલ્લી ઘડી સુધી, સારું ગુજરાત જાણે છે તેમ તેઓએ લોકપ્રતિનિધિ તરીકે એ લૂણ હક્ક કરતાં કરતાંજ શાંતિ લીધી છે.

•

સાહિત્યક્ષેત્રે હરણફાળે આગળ વધ્યે જતા મેઘાણીભાઈ રાજકારણમાં પણ પ્રથમ હરોળમાં જ હતા. ૧૯૨૯ની સાલમાં મોરબી મુકામે રાજકીય પરિષદ મળી હતી. પ્રમુખસ્થાને સરદાર વલ્લભભાઈ હતા અને પૂ. ગાંધીજી પરિષદમાં હાજર રહ્યા હતા. એ જ દિવસોમાં, એ જ સ્થળે યુવકપરિષદ ભરવાનો સૌરાષ્ટ્રના યુવકોએ નિરધાર કર્યો હતો. સારા હિન્દમાં યુવકપ્રવૃત્તિઓ જોશભેર ચાલી રહી. સુભાષ–જવાહરની યુવક જોડી દેશની યુવાનીને દોરી રહી હતી. રાજકીય

પરિષદની અને યુવકપરિષદની છાવણીઓ અલગ પડી હતી. મેઘાણીભાઈ કઈ છાવણીમાં જશે એ જોવા અનેક મિત્રો આતુર હતા. તે વખતે યુવક પારષદને દરવાજે સ્વ૦ હાણીભાઇની સાથે હસીને વાતો કરતા મેઘાણીભાઈ આવી પહોંચ્યા.

'આખરે તમે પણ આવ્યા ખરા ઝવેરચંદભાઈ,' એકદમ દાઢી પર હાથ ફેરવતાં, તેઓ બોલી ઊઠ્યા 'ત્યારે તમે મને ઓળખ્યા નહીં, અને હું તો હજી છોકરડો જ છું.' આમ કહેતાં વાંકડીઆ વાળ ઝૂલાવીને, ટટ્ટાર બની તેઓ અમારી સામે ઊભા રહ્યા. પોતાના અતિનમ્ર નિરભિમાની સ્વભાવે તેઓ છેલ્લે સુધી બાલસદશ નિર્વ્યાજિતા અને સરળતા સાચવી શક્યા હતા.

મેઘાણીભાઈની યાદ આવતાં જ સંસ્મરણોની હારમાળા ચાલે છે. તેઓ આપણી વચ્ચેથી ચાલ્યા ગયા છે એમ માની શકાતું જ નથી, અને હકીકત પણ એમ જ છે. વરસો સુધી ગુજરાતનાં નરનારીઓના કાનમાં તેમનો બુલંદસ્વર ગૂંજ્યા જ કરવાનો છે.

जयन्ति ते सुकृतिनो रससिद्धाः कवीश्वराः ।
नास्ति तेषां यशः कामे जश मरणजं भयम् ॥

મેઘાણીભાઈ પોતાના અક્ષરદેહથી અમર છે.

પત્રકારત્વનું શિયળ સાચવનાર

[અનુસંધાન ૬૭ માં પાનાથી ચાલુ]

ભૂલચૂક કે અન્યાય થાય તો બીજે જ દિવસે તે સુધારી શકાય પણ સાપ્તાહિકમાં તો એ અન્યાય બીજો અંક આઠ દિવસે પ્રસિધ્ધ થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહે માટે સાપ્તાહિકમાં તો એમ ન જ થવું જોઇએ. એટલું જ નહિ પણ કોઇ વખત રાજા, અમલદાર કે દીવાનને તેમને મળવાનું થતું તો એનો અહેવાલ તેઓ તુરત જ અમને આપી દેતા, કે જેથી તેમને માટે કોઈને અણઘટતી ગુફતેગો કર્યાની આશંકા પેદા ન થાય. જોકે અમને અને તેમને પિછાણનારા સૌને, તેમને માટે એવી શંકા કદી થતી જ નહિ.

પોતાનાં સાથીઓને તેઓ સંપૂર્ણપણે અપનાવતા હતા. કાર્યમાં સમોવડિયા અને વર્તાવમાં કુટુંબીજન ગણ્યા હતા. સાથીઓ પણ એવી જ લાગણી અનુભવતા હતા. કામના અતિશય દબાણ કે પ્રસંગોપાત ભૂલચૂક થતી તો મેઘાણીભાઇમાં ઉગ્રતા આવી જતી ત્યારે તેમનો તાપ જીરવવો અસહ્ય થઈ પડતો. પરંતુ એ વખતે સાથીઓને વધુ દુઃખ તો તેમના જીવને શા માટે સંતાપ કરાવ્યો એવું થતું હતું. તેમને મેટરો સુધારતાં, પ્રુફ વાંચતા કે અહેવાલો અંગે સૂચના આપતા જોવા સાંભળવા એ તેમની પત્રકાર તરીકેની શકિત, શૈલીને પિછાણવાનો સુંદર અવસર હતો. તેમના અકાળ અવસાનથી માત્ર સાહિત્યની દુનિયાએ નહીં પણ પત્રકાર જગતે પણ એક અણમોલ અખબારનવેશ ગુમાવ્યો છે.

['પ્રવાસી'માંથી ટુંકાવેલું]

સાચું મુલ્યાંકન તો મહાકાલ કરશે

મનસુખલાલ ઝવેરી

મેઘાણીભાઈને સૌથી પહેલો હું ક્યાં અને ક્યારે મળ્યો તે મને યાદ નથી, પણ એમની સાથેના મારા સંબંધની સ્મૃતિ પ્રેમ કે શૌર્યની સ્મૃતિની જેમ, અનુભવ પછીના જ જીવનને નહીં પણ એની પહેલાંના જીવનકાળને પણ વ્યાપીને આખા જીવન પર ધન્યતાની પતિતપાવન છાયા પાથરી રહી છે. આવા સંબંધો માત્ર લૌકીક વ્યવહાર બન્ધનોને નહીં, પણ જન્મ-જન્માન્તરના પ્રેમભાવને પ્રકટાવતા ને પોષતા હોય છે. એવા સંબંધો જ જીવનની મોટી ઓથ અને અદ્‌ભુત લ્હાણુ બનતા હોય છે.

પંદર વર્ષનો આ સંબંધ! કેટલો એકધારી રીતે મોહક ને જીવતરને મીઠું બનાવી દે તેવો સંબંધ! એ સંબંધની મધુરમંગલ સ્મૃતિઓ આજ આખા જીવન પર ઝૂકી રહી છે, જીવનને કોઈ નવી જ અર્થવત્તા આપી રહી છે, મોક્ષની નહીં પણ મેઘાણીભાઈ જેવાના સ્નેહભાજન થવાનું મળે તો ચોર્યાસી લાખ યોનિમાં ફરી ફરીને જનનીના જઠરમાં સૂવાની મનિષા જગાડી રહી છે. મેઘાણીભાઈનું અવસાન એ શું આ જીવન પૂરતું એ સ્નેહસંબંધનું ભરતવાક્ય છે?

એમને હું પ્રત્યક્ષ મળ્યો નહોતો તે વખતે, એમનાં પુસ્તકોના સામાન્ય વાચન પરથી મેં એમના વ્યક્તિત્વને કેવું કલ્પ્યું-હતું? અને એમના પ્રત્યક્ષ-મિલન પછી પ્રતીપર્વ રસાવહ બનતી, એ વ્યક્તિત્વની મધુરતા ને મૃદુતા, વિનમ્રતા અને સાલસતા, વિચારોની આર્યતા. વાણીની નાગરિકતા અને વૃત્તિની વિમળતા મને કેટલી નોખી લાગી હતી! ક્યાં મેં કલ્પેલી ગર્વોન્નત શિર્ષની ખુમારીભરી અતડાઈ? ને ક્યાં ફળ ભારે વધુ ને વધુ લચતી જતી એમના વ્યક્તિત્વની ગુલમ્હોરી શાખા!

લોકપ્રિયતા એમને વરી હતી તેટલી અર્વાચીન ગુજરાતના બીજા કોઈ સાહિત્યકારને વરી નથી. અને છતાં એ માનમદિરાનો એમને કેફ ચડ્યો નહોતો. એમની વાણીમા કે લેખનમાં આપવડાઈની ગંધ નહોતી પરનિન્દાનો રસ નહોતો, અસંતોષનો ધખારો નહોતો કે પોતાની શહાદતનો ઢીંઢીમ-નાદ નહોતો.

અને શહાદત એમની ક્યાં ઓછી કે અલ્પમૂલ્ય હતી? બીજા કવિઓ જ્યાં કમળોની કુંજમાં ઝૂલા પડયા હતા. ત્યારે તેમણે સ્મશાનને ઢંઢોળ્યાંને કાલભૈરવને આરાધ્યો. નિરક્ષર, પ્રાકૃત જનતાના ગળામાં ડૂકી ગયેલી લોકવાણીને એણે સજીવન કરી, જૂનું લોકસાહિત્ય શોધ્યું, સંચ્યું, સંશોધ્યું ને તેને પોતાના મેઘગંભીર કંઠેથી હજારો ને હજારો આબાલવૃદ્ધોના હૈયામાં સિંચ્યું. પ્રેમની કે પ્રકૃતિની કૃષ્ણ કનૈયાની બંસરીની કે તારા ને ચંદ્રની એમણે ઉપેક્ષા કરી, એમ નહીં, પણ ઉપેક્ષામાં અને વીસ્મૃતિમાં રઝોટાઈ ગયેલું લોકસાહિત્ય જો મેઘાણીભાઈએ ભેખ ધાર્યો નહોત તો કદાચ વધારે ને વધારે ધ્વન્સશેષ બનતું જાત.

અને વ્યાપારવીર ગુજરાત જે વખતે અર્થપ્રધાન કવિતાની ઉપાસના કરી રહ્યું હતું-ધનનેજ ધરણીધર માનીને તેની સેવા કરી રહ્યું હતું તે વખતે પણ એમણે એકરંગી સારસ્વત ધર્મને જ સેવ્યો. પાસે જ લક્ષ્મીની નદી વહેતી હતી. એમાં નાહી લેવાની તક પણ હતી અને અનુકૂળ સાધનો પણ હતાં. સાધનો જ નહિ પ્રલોભનો પણ હતાં. છતાં મેઘાણીભાઈએ આતમ-પાંખડીને ફરકવા ન દીધી, દિલને ડગવા ન દીધું ને પોતાની મીટને પોતાના ધ્યેય પરથી ખસવા ન દીધી. અને આ બધું ગુજરાતના એક વણિકપુત્રે ગુજરાતમાં ગુજરાતીઓની વચ્ચે વસીને કર્યું! આ શહાદતને આપણે સામાન્ય ગણીશું?

અને સારસ્વત ધર્મની એમની ઉપાસના પણ કેટલી અડગ અને અવિચ્છિન્ન હતી? પૂરી પા સદી સુધી ઘડીનોયે થાક ખાવા થંભ્યા વિના એમણે લખ્યા કર્યું, લખ્યા જ કર્યું! એમણે કાવ્યો લખ્યાં ને નવલિકાઓ લખી, નવલકથાઓ લખી ને નાટિકાઓ લખી, પ્રવાસવર્ણનો લખ્યાં ને વિવેચન સંશોધન સંપાદન કર્યાં; માર્મિક હાસ્ય પણ એમણે આપ્યું ને જનતાની જબાન પણ એ બન્યા. એમના વાગ્વૈભવે હજારોના હૃદયોને ડોલાવ્યાં છે હજારોને પ્રેર્યા છે, હજારોની આંખોને આંસુભીની કરી છે ને હજારોની આંખોનાં અશ્રુ લૂછ્યાં છે. એ વૈભવનું મૂલ્યાંકન આપણે એમના સમકાલીનો તો શી રીતે કરી શકીએ? સાચું મૂલ્યાંકન તો મહાકાલ કરશે.

['પ્રવાસી'માંથી ટૂંકાવીને]

પત્રકારત્વનું શિયળ સાચવનાર

મગનલાલ સતીકુમાર

એમની—મેઘાણીભાઈની નજીક આવનારા એમનાથી અલિપ્ત, એમની લાગણીઓથી ભીંજાયા કે તરબોળ બન્યા કે તણાયા સિવાય રહી શકતા નહિ, અને દૂરનાઓ માટે તો એ સરોવરમાંથી શબ્દોરૂપે માનવસંવેદનનો મહાધોધ વહ્યા જ કરતો હતો અને વિવિધ ગદ્ય અને પદ્ય સ્વરૂપે પ્રકાશન પામતો હતો. આજે એ સરોવર તૂટી પડતાં લાગણી અને ઊર્મિથી લોકો વિવશ બની ગયા છે, મૃત્યુ સમાચારથી અવાક બની ગયા છે. શોક માટે પૂરા શબ્દો જડતા નથી, શબ્દોનો મહાશિલ્પી તો ચાલ્યો ગયો છે!

આવી માનવતાથી છલોછલ ભરેલી વ્યક્તિના સાથીદાર બનવું એ પણ જીવનનો એક લહાવો છે. અને કસોટી પણ છે. મારો અને એમનો મેળાપ પ્રથમ બોટાદમાં ૧૯૩૭માં થયો. તેમણે મુંબઈથી તાજા જ આવી 'ફૂલછાબ'નું તંત્રીપદ સંભાળ્યું હતું, અમારી પિછાન થયા પછી મારે એમને વારંવાર મળવાનું થતું. એ વખતે તેઓ કહેતા: "મારી ઇચ્છા તો રાણપુરમાં પત્રકારત્વની શાળા ખોલવાની છે. પણ નાણાં નથી, સાધન નથી," એમ કહી નિસાસો નાખતા હતા; પરંતુ તેમની શિક્ષણની વિદ્યા તેમની પાસે જ હતી. જેનું મુક્ત હાથે દાન કરતા હતા.

તેમના ઘણા મિત્રો અને બંધુ સાહિત્યકારોને 'ફૂલછાબ' જેવા એક સાપ્તાહિક પાછળ તેઓ પોતાની અણમોલ સાહિત્યશક્તિ વેડફી નાખે એ પસંદ ન હતું. મેઘાણીભાઈ જ્યારે પોતાનો થાક, અકળામણ માનસિક પરિતાપ, સમયની મારામાર, વ્યક્ત કરતા ત્યારે એ મિત્રો તેમને મીઠો ઠપકો કે શિખામણ આપતા હતાં કે, 'શા માટે આ ઢસરડો કરો છો?' પરંતુ હું જ્યારે એમાંના કોઈ અથવા 'ફૂલછાબ'ના કોઈ વાંચકને પ્રસંગોપાત કહેતો કે, તેઓ એમાં માત્ર અગ્રલેખો કે મહત્ત્વની તંત્રીનોંધ લખે છે એટલું જ નહિ પણ "કુંભારીઆ ગામના કૂવાનો કઠેડો ભાંગી ગયો અને પાણિયારી પડતાં પડતાં રહી ગઈ" એવા લીટી બે લીટીના સમાચાર વાંચે છે, એનાં પ્રૂફ પણ સુધારે છે. અને કોલમમાં જગ્યા બચતી હોય તો તે બચાવવા કોઈ સમાચાર તો એકાદ "છે" કે "હતો" શબ્દ આખી લીટીની જગ્યા રોકતો હોય તો તે બચાવવા ઉપરની લીટીમાં એકાદ અક્ષર કે શબ્દની કાપકૂપ કરી શબ્દોના ફેરફાર કરી એ શબ્દ ઉપર ચઢાવી દે છે ત્યારે તેમના આશ્ચર્યની અવધિ રહેતી ન હતી.

ખરી રીતે એમને મન તો એ દરેકેદરેક સમાચાર પાછળ કે કાવ્ય કે નવલકથાની વસ્તુ પડેલી હતી.

કાઠિયાવાડમાં થોડો સમય લૂંટફાટના, ગામ ભાંગવાના અને બહારવટિયાઓનાં તોફાનોના બનાવો વધી પડ્યા હતા, ગામેગામથી લોકોના ભયના નાસભાગના સમાચારો આવતા હતા. એમાં એક ગામમાંથી કોઈએ બહારવટિયાનો બહાદુરીભર્યો સામનો કર્યો. એ સમાચાર સાંભળતાં જ મેઘાણીભાઈએ એને પોતાના અગ્રલેખમાં સુંદર રીતે બિરદાવ્યો અને લોકોને નીડર બનવા પડકાર કર્યો.

એક વખત રાણપુરથી દોઢ ગાઉ દૂર આવેલા વઢવાણ તાબાના ગામ નાગનેશ ભાંગવા બહારવટિયા આવ્યા, અને તેમના સામના માટે તેઓ પોતે ઊપડ્યા. ગામમાંની બંદૂકો મળી તે પણ સાથે લઈ ગયા અને આખી રાત તેઓ બહારવટિયાઓને ભીંસમાં લેવાં પોલીસોની સાથે ખાઈઓ ખોદી પડી રહ્યા પણ છેવટે તો એક પોલીસ ટુકડીની ભૂલભરેલી ગણતરીથી બહારવટિયા ભાગી છૂટયા હતા; પણ તેઓ એક જ વિચારથી બંદૂક લઈને દોડયા હતા. ગામને પાદર બહારવટિયા આવે ને સામનો ન કરીએ તો બીજાને શું કહી શકીએ?

તંત્રી તરીકેની પોતાની જવાબદારીની અને પત્રની પ્રતિષ્ઠાની જાળવણી સ્ત્રીના શિયળની જેમ કરતા હતા. જરા સરખી શરતચૂકથી કોઈ વ્યકિતને અન્યાય થયો હોય કે કોઈનો વિરોધ કે સુધારો આવે તો તેઓએ બીજે જ અંકે પ્રસિદ્ધ કર્યે જ જંપતા. દરમિયાન પત્રો પણ લખતા અને કહેતા કે દૈનિક પત્રમાં

[અનુસંધાન આગળ ૬૭ મે પાને]

સહૃદય દાર્શનિક સમા પત્રકાર

ચુનીલાલ મડિયા

સ્વ. મેઘાણીભાઈ વિશે જ્યારે જ્યારે બોલાય છે અથવા લખાય છે, ત્યારે ત્યારે એમની સાહિત્ય-ક્ષેત્રની અજોડ સેવાઓનો જ વિચાર થાય છે; લોક-સાહિત્યના સંશોધનમાં એમણે કરેલી પહેલ અને પાયો પૂરવાના કાર્યની જ પ્રશસ્તિ થાય છે; અથવા તો, કવિને કુદરતે બક્ષેલા અજબ મીઠાશ અને હલકભર્યા કંઠનો ઉલ્લેખ થાય છે; પણ એ સાહિત્યકાર, સંશોધક અને ગાયકે પત્રકારત્વના ક્ષેત્રમાં કરેલી અમૂલ્ય —અને અનન્ય પણ બેધડક કહી શકાય એવી— —સેવાઓ જાણે વીસરાઈ જતી લાગે છે. સાહિત્યક્ષેત્રે એમણે દાખવેલી ઝળહળતી પ્રતિભાના પ્રકાશથી જ લોકો એટલા તો અંજાઈ જાય છે કે પત્રકારત્વમાં સ્વ. મેઘાણીભાઈએ દાખવેલી મેધાની થવી જોઈએ તેટલી કદરશનાસી થતી નથી એમ લાગે છે. સાહિત્ય-ક્ષેત્રની સિદ્ધિથી તલભાર પણ ઊતરતી નહિ એવી પત્રકારત્વ-ક્ષેત્રની એમની સિદ્ધિ અને સેવાનું સવિસ્તર મૂલ્યાંકન કરવાનું તો આવા ટચુકડા લેખ દ્વારા શક્ય નથી, તેમ, આ લખનારની પણ એ કાર્ય માટે લાયકાત કે ગજું નથી. માત્ર એ મૂલ્યાંકનની નાની સરખી પીઠિકા રજૂ કરવાનું, સદ્ગતની પત્રકારત્વ-ક્ષેત્રની સિદ્ધિ પ્રત્યે અંગુલિનિર્દેશ કરવાનું જ આ લેખમાં ઇષ્ટ ગણ્યું છે.

આજના ગુજરાતી પત્રકારત્વની મોટાભાગની પરિભાષા તેમ જ લખાવટની લઢણ આરંભિક 'સૌરાષ્ટ્રકુલ'ની છે. સૌરાષ્ટ્રના તંત્રીમંડળે ગુજરાતી ભાષામાં પહેલી જ વાર જે જોશીલી વાણી દાખલ કરી એનું સાચું મૂલ્ય આજે સહેલાઈથી નહિ સમજાય. પણ જ્યારે વિચાર કરીએ કે દલપત-નર્મદના સમય સુધી તો ગુજરાતીમાં 'ગદ્ય' કહી શકાય એવી કોઈ વસ્તુ જ નહોતી—ગવર્નરને અપાતા માનપત્રથી માંડીને સાહિત્યકારો વચ્ચે ચાલતો પત્રવ્યવહાર પણ પદ્યમાં જ લખાતો—ત્યારે થોડા જ દાયકાઓમાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ના પત્રકારોએ ગુજરાતી ગદ્યનું બાંધેલું કાઠું ખરેખર અચંબો ઉપજાવે છે. ગુજરાતીમાં નિબંધના સ્વરૂપનો જે ક્રમશઃ વિકાસ થયો—અને આજે નિબંધ-લેખન-કલાની જે મહેલાત આપણે જોઈ રહ્યા છીએ તેમાં 'સૌરાષ્ટ્ર'ના તંત્રીલેખો તેમ જ પ્રકીર્ણ લેખોએ પાયાનું ચણતર કર્યું છે. આ કારણે જ, સ્વ. નવલરામ ત્રિવેદીએ સંપાદિત કરેલ નિબંધસંગ્રહમાં 'સૌરાષ્ટ્ર' તંત્રીમંડળના ત્રણ લેખો સમાવિષ્ટ કર્યા છે. ગુજરાતી ગદ્યને જાણે કે હરણફાળે હાડેતું બનાવી દેવામાં સ્વ. મેઘાણીભાઈની જોમવંતી, સચ્ચાઈભરી, તાક્યા તીર જેવી વેધક અને તળપદી હોવાને કારણે રસાળ અને રણકતી બાનીનો ફાળો નાનોસૂનો નથી. સ્વ. મેઘાણીભાઈના તંત્રીલેખો જુઓ, રાજકારણીય આંદોલનો વાચો, 'સાંબેલા'ના કટાક્ષો અનુભવો કે અમથા રોજિંદા સમાચારની રજૂઆત તરફ નજર કરો તો એ સર્વમાં રહેલી હથોટી કહી આપશે કે 'કલમ મેઘાણીભાઈની છે.' એક સાદાસીધા વાક્યમાં પણ એના લખનારની પ્રતિભા અછતી રહી શકતી નહિ. બીબાં જ જાણે કે લખાણનું કર્તૃત્વ બોલી ઊઠતાં.

સ્વ. મેઘાણીભાઈનું પત્રકારત્વ એમની પોતીકી પ્રતિભાના રંગે રંગાયેલું રહેતું, એનું કારણ કદાચ એ હશે કે પત્રકારત્વ—પ્રવૃત્તિને એમણે એક ક્ષણ માટે પણ સાહિત્ય—પ્રવૃત્તિથી અલગ ગણી જ નથી. એમણે જ એક સ્થળે કહ્યું છે તેમ પત્રકારત્વના Literary Toneના—સાહિત્યરંગી તોરના તેઓ પુરસ્કર્તા હતા. આ રહ્યા એમનાં શબ્દો : 'સાહિત્યદૃષ્ટિ પત્રકારત્વની શત્રુ નથી. દરેક લખાણ—છાપાનું કે ચોપડીનું—સાહિત્યરંગી બનશે તેટલી એની ચોટ વધશે; એની માર્મિકતાને નવી ધાર ચડશે, એ ધારને સાહિત્યનું પાણી પાનાર નવો લેખકવર્ગ આપણા પત્રકારત્વમાં દાખલ થઈ રહેલ છે. એટલે થોડા જ વર્ષમાં આજના પત્રકારત્વનો અનેક ત્રુટીઓમાંથી છૂટકારો સંભવિત લાગે છે.'

યુવાનોને પત્રકારમાં ધકેલવાનો યશ સ્વ. મેઘાણીભાઇએ લીધો છે. છેક ૧૯૪૦માં તેઓ અમદાવાદમાં શ્રી. ઉમાશંકરને ત્યાં આવતા અને હું બી. કોમ. ના ઇન્ડરમીજિયેટ વર્ષમાં સ્થાનિક પત્રમાં પાર્ટ—ટાઇમ કામ કરતો ત્યારથી તેઓ મને કહ્યા કરતા: 'યંગ મેન મસ્ટ જોઈન જર્નાલીઝમ.' પત્રકારત્વમાં પણ તેઓ કદાચ નવા લોહીની જરૂરિયાત જોતા હશે. છાપાળવું લેખનકાર્ય કલમને બૂઠી કરી નાખે છે, એવો ભય તેમણે કદી સેવ્યો નથી—એ ભય એમણે તો ખોટો પાડી બતાવ્યો છે. એમનું સ્વપ્ન તો કદાચ, આજે જે બૂઠી કલમો ગુજરાતી પત્રકારત્વને પરેશાન કરી રહી છે, એમને એક બે દાયકામાં દૂર કરવાનું જ હશે. 'ફૂલછાબ' માટે મદદનીશ તંત્રીની જરૂર ઊભી થઈ હતી, ત્યારે એ માટે કોઈનાં નામો સૂચવવા મને લખેલું. એ પત્રમાં આ પ્રમાણેની ચાર લાયકાતવાળો માણસ એમણે માગેલો: (૧) માણસ ગામડાનો પ્રેમી હોવો જોઈએ—કારણ કે, રાણપુરનું જીવન બીજી રીતે સાવ નિરસ છે. (૨) સૌરાષ્ટ્રના પ્રશ્નોમાં એને રસ હોવો જોઈએ—એ વિના સૌરાષ્ટ્રના જટિલ પત્રકારત્વનો બોજો ઉપાડી ન શકાય. (૩) સાહિત્યપ્રેમી હોવો જોઈએ. (૪) ગ્રેજ્યુએટ અંડર-ગ્રેજ્યુએટ હોવો જોઇએ.

સ્વ. મેઘાણીભાઇએ એક નહિ, બે નહિ, પણ કોડીબંધ સાહિત્યરંગી પત્રકારો તૈયાર કર્યા છે. એમના પુત્ર મહેન્દ્રને પણ બહુ તરુણ વયથી જ પત્રકારત્વમાં પલોટ આપ્યો છે. એમની આ જાતની, આમ તો મામૂલી દેખાય એવી સેવાનું સાચું મૂલ્ય તો હજી વર્ષો વીત્યાં પછી સમજાશે—અનુભવાશે. પણ પત્રકારત્વને સાહિત્યરંગે રંગવાનું એમનું સ્વપ્ન તો એમની હયાતી દરમ્યાન જ અંશતઃ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું હતું. એની સંપૂર્ણ સિદ્ધિ પણ હવે બહુ આઘી નથી લાગતી. આજે જ આપણે અનુભવી રહ્યા છીએ કે સ્વ. મેઘાણીભાઇનું 'જાગો જગના ક્ષુધાર્ત, જાગો દુર્બલ અશક્ત!' અથવા શ્રી. માણેકનું 'ગુલામીએ દીઠું એક સપનું ગુલાબી!' ગીત જનતા ઉપર જે જબરી ચોટ લગાવી જાય છે, એ ચોટ દૈનિક પત્રોના સો સો અગ્રલેખો પણ ઉપજાવી શકવાના નથી.

આ તો બધી થઈ પત્રકારત્વના બહિરંગની વાતો. મેઘાણીભાઈના પત્રકારત્વનો અંતર્ગત ગુણ સમજવો આવશ્યક છે, ઉપર કહ્યું તેમ, સાહિત્યપ્રવૃત્તિ અને પત્રકારત્વપ્રવૃત્તિને મેઘાણીભાઈએ એકબીજીથી વેગળી ગણી જ નથી. મેઘાણીભાઇના વ્યક્તિત્વમાં સાહિત્યકાર અને પત્રકાર એવા અલગ અલગ પાસાં હતાં જ નહિ. એક પ્રવૃત્તિમાં રોકાયા હોય ત્યારે બીજી પ્રવૃત્તિને 'સ્વીચ-ઓફ' કરી દેવાનું તેમણે કદી સ્વીકાર્યું જ નહોતું. તેથી જ, તેમના સાહિત્યનો પ્રધાનગુણ-વ્યાપક માનવતા અને સમભાવ-તેમના પત્રકારત્વમાં પણ સોળે કળાએ પ્રકાશી ઊઠે છે. પત્રકારત્વ એ મેઘાણીભાઈને મન કેવળ 'હોબી' વ્યાસંગ-વિલાસ નહોતું, પણ જીવનકાર્ય-મિશન હતું. રોટલિયા કે પેટ-ભરું પત્રકારત્વની પાછળ રોજના બેચાર કલાક ગાળીને 'ઘણું થયું' કરનારાઓના વર્ગના તેઓ નહોતા. અમદાવાદ ખાતે લેખક-મિલનની એક સભામાં તેમણે સાચું જ કહ્યું કે પત્રકારના જીવને એશઆરામ હોતો જ નથી. એને કુટુમ્બસુખ પણ જતું કરવું પડે છે. ઓફિસેથી ઘેર આવ્યા પછી પણ એના જીવને નિરાંત રહેતી નથી. થાય છે, પેલા સમાચારમાં આટલોક ફેરફાર કરી આવું, ફલાણું આમ ગોઠવી આવું, વગેરે. આમ, પત્રકારત્વ જેમને મન શ્વાસોચ્છવાસ હતું. તેવા શ્રી. મેઘાણીભાઈના પત્રકારત્વમાં એમના સાહિત્યિક ગુણો -માનવતા અને સમભાવ આપમેળે જ ઊતરી આવે એ સમજી શકાય તેમ છે.

જ્યારે જ્યારે એમણે માનવતાને હિજરાતી જોઈ છે ચિરસ્થાયી માનવમૂલ્યોનો હ્રાસ થતો અનુભવ્યો છે, ત્યારે ત્યારે તેમણે નિર્ભીક બનીને જેહાદ ઉઠાવી છે. અમદાવાદ પ્રથમ રમખાણ વખતે 'ભૂખડા કયા દેખો દર્પનમેં?...' નામક 'ફૂલછાબે' છાપેલું ઠઠ્ઠાચિત્ર અને એ અંગે ચાલેલો લાંબો મુકદ્દમો તો હજી

ગઈ કાલનો જ બનાવ ગણાય. તે અગાઉ પણ તેમણે મુંબઈના આતવારે ને છાશવારે થતા રમખાણો 'એજન્ટ પ્રોવોકર્સ' જ કરાવી રહ્યા છે, અને એમને જેર કર્યા વિના શાન્તિ નહિ સ્થપાય એવું સૂચવવા 'વાઘ–દીપડાઓને વીણી કાઢો' શીર્ષકથી તંત્રીલેખ લખેલો અને, સાંભળવા પ્રમાણે એ લેખ બદલ સરકારે જામીનગીરી માગેલી. છતાં આવા બનાવો બનવાથી પણ એમણે માનવતાની ઉપાસના કે આગ્રહમાં લગીરે બાંધછોડ કરી નથી. અમદાવાદની અદાલતમાં 'ફૂલછાબ કાર્ટૂન કેસ' ચાલતો અને અદાલત બહાર લોકોના ટોળાં જામતાં ત્યારે મેઘાણીભાઈ 'હરીફ' કોમમાં તો નામચીન બનીને આંખે ચડી ચૂક્યા હતા. છતાં તેઓ, મને યાદ છે ત્યાં સુધી એક દિવસ તો વરસતે વરસાદે મુસ્લિમ વસાહતોની મુલાકાતે ગયેલા અને કાદવકીચડમાં ક્યાંક લપસેલા પણ ખરા!

માનવતા–મૂલક પત્રકારત્વમાં નિર્ભીકતા તો અનિવાર્ય જ ગણાય. અને મેઘાણીભાઈમાં એ ભારોભાર હતી. કાઠિયાવાડના રાજવીઓ અંગેના અગ્રલેખોમાંની જલદ ભાષા વાંચતા સહજ એમ થાય કે આ લખનાર 'બે–માથાવાળો' છે! એવાં લખાણો લખવા બદલ એમને સીધી યા આડકતરી રીતે ઘણી ધાકધમકીઓ મળી હોય એ પણ શક્ય લાગે છે. છતાં બહારવટિયા ગોવિંદ સોનીના પ્રકરણ વેળા મેઘાણીભાઈએ જે મર્દાનીભર્યું વલણ લીધેલું એ ઉપરથી લાગે છે કે ગમે તેવી ધાક–ધમકીઓને પણ તેઓ ગાંઠે એમ નહોતા. મુંબઈના એક હુલ્લડ વખતે ખિસ્સામાં પિસ્તોલ લઈને, ચોપાસ જામેલા ગુંડાઓ વચ્ચેથી તેઓ નીકળી ગયેલા એવો જે પ્રસંગ એમણે ટાંચણપોથીમાં મૂક્યો છે, એ પણ આ નિર્ભીકતાની જ સાક્ષી પૂરે છે.

છતાં આ નિર્ભીકતા કેવળ લોઢાના કાળજાની નહોતી. એની પાછળ તો કુસુમથી પણ કોમળ એવું હૃદય રહેલું હતું. 'જન્મભૂમિ' ઑફિસમા શ્રી. મેઘાણીભાઈના ઠેઠ શરૂઆતથી સહકાર્યકર હતા તે શ્રી. ચન્દ્રકાન્ત સુતરિયાએ મને એક સરસ સંસ્મરણ કહ્યું છે. મુરબ્બી શ્રી. અમૃતલાલ શેઠે શ્રી. સુતરિયાને એવી મતલબની સૂચના આપેલી કે 'જોજો હં', મેઘાણી મારી સારંગી છે? સંભાળજો!...' શ્રી. શેઠે કેવી બંધબેસતી અને અનુરૂપ ઉપમા યોજી છે! 'પ્રવાસી' અઠવાડિકમાં હમણાં જ પરમાનંદ કાપડિયાએ શ્રી. અમૃતલાલ શેઠનો આ મતલબનો અભિપ્રાય ટાંક્યો છે. એમાં શ્રી. શેઠે કહ્યું છે, 'બીન તો આગળથી પણ ન વાગે. એ માટે નખલી જોઈએ.' પણ શ્રી. મેઘાણીભાઈનું અત્યંત નાજુક લાગણીતંત્ર જોતાં તો આ બીન અને નખલીની ઉપમાઓ પણ અલ્પોક્તિ જેવી લાગે. રૂપક પૂરું જ કરવું હોય તો હું તો શ્રી. મેઘાણીભાઈને તાર મિલાવેલા તંતુવાદ્ય સાથે સરખાવું, જે વાદ્ય પવનની આછી લહરીની ઝાપટ આવતાં જ ઝંકારી ઊઠે. એવું તો કોમળ અને સંવેદનાશીલ હૃદય મેઘાણીભાઈ પાસે હતું કે નાનામાં નાનો બનાવ કે સાવ સામાન્ય લાગતા સમાચાર પણ એમના લાગણીતંત્રના તાર ઝણઝણાવી જતા. એક ડોસીનો પુત્ર કારખાનામાં મૃત્યુ પામે અને અદાલત પાસે નુકસાની ભરણાની અરજ થતા 'એવો કોઈ કાયદો નથી' કહીને અદાલત એ ડોસીને ધુત્કારે ત્યારે મેઘાણીભાઈ જેવા સંવેદનશીલ પત્રકારની કલમમાંથી તંત્રીનોંધને બદલે કાવ્ય જ સરી પડે.

સાહિત્યની જેમ પત્રકારત્વમાં પણ મેઘાણીભાઈ 'માણસાઈ'ના આગ્રહી હતા. નાનાસરખા 'ન્યૂઝ'ને પણ તેઓ એ માણસાઈની ચકાસણીએ જ ચકાસતા અને તેથી જ, કોઈ જાતની વિવેકપુરઃસરની સુરુચિભરી પસંદગીના ધોરણ વિનાના સમાચારોને પોતાના પાનાં ઉપર ઝળકાવતું દૈનિક પત્રકારત્વ 'દેકારાની સ્થિતિને પામ્યું છે' એમ તેઓ કહેતા. ન્યૂઝ એડિટિંગ વિશે વિચાર કરતાં મને એક પ્રસંગ વારંવાર યાદ આવ્યા કરે છે. ઉમાશંકર આનંદનગર સોસાયટીમાં રહેતા ત્યારે મેઘાણીભાઈ એક રાતે આવી ચડયા હતા. એ જ વખતે પ્રોફેસર સી. એલ. ઘીવાલા, અને અન્ય મિત્રો પણ આવેલા. એ દિવસોમાં બેત્રણ હિન્દુ છોકરીઓ

મુસ્લિમો જોડે ભાગી ગયેલી. છાપાંઓએ દેકારો કરી પાડેલો. એ સમાચારની ચર્ચા નીકળતા મેઘાણીભાઈએ આવેશમાં આવી જઈને છાપાંઓની આ મનોદશા પ્રત્યે પુણ્યપ્રકોપ ઠાલવેલો અને કહ્યું હતું: 'ધીઝ આર નોટ ધ મેટર્સ ટુ બી ડીસ્કસ્ડ ઇન ન્યૂઝ પેપર્સ.'

એવો જ એક બીજો પ્રસંગ અત્રે નોંધવા જેવો લાગે છે. 'રવીન્દ્રવીણા' છપાતું ત્યારે મેઘાણીભાઈ અમદાવાદમાં શ્રી. રવિશંકર રાવળને ત્યાં રહેલા. એક દિવસ સાંજે તેઓ ઉમાશંકરને ત્યાં ચોકસી-નિવાસમાં આવ્યા હતા. સ્નેહરશ્મિ પણ હતા. રાતે જમી રહ્યા પછી અમે સહુ અગાશી ઉપર જઈને બેઠા. વાતોનો ઝોક મુખ્યત્વે 'ઘરની લડત, ગાંધીજી, વિદ્યાર્થીઓ વગેરે ઉપર હતો. વિદ્યાર્થીઓએ શાળાકોલેજો છોડી દીધી હતી એ વાત નીકળતાં, વિજયાલક્ષ્મી પંડિતની પુત્રીઓ નયનતારા અને ચન્દ્રલેખા લડત દરમ્યાન જ અમેરિકા ભણવા ગયેલી એ વાત નીકળી. મેઘાણીભાઈએ થોડા સમય પહેલાં જ 'ફૂલછાબ' સાંબેલાના સૂરમાં આ બનાવ પ્રત્યે 'એપ્રિલ-ફૂલ બનેલા એક પિતા'ની સહીથી વેધક કટાક્ષ કરેલો એની મેં યાદ આપી ત્યારે મેઘાણીભાઈ દુઃખપૂર્વક બોલી ઊઠયા, 'એ સાંબેલું લખ્યા પછી મને એક સ્નેહીજને એ બાળાઓના પરદેશગમનનું સાચું કારણ સમજાવતો પત્ર લખ્યો અને મને ઠપકો પણ આપ્યો. એથી મને મારા લખાણ બદલ બહુ જ દુઃખ થયું.'

માનવતાલક્ષી પત્રકારત્વ તો કોઈને પણ દુભવે નહિ. એવો પત્રકાર સારા-નરસા સહુ બનાવો પ્રત્યે સમ્યક્‌દૃષ્ટિ વડે જ નજર કરે. એનું લક્ષ્યવેધ તો માનવજીવનનાં કલ્યાણકારી શાશ્વત ધારણતત્ત્વો ઉપર જ હોય. આ વસ્તુ મેઘાણીભાઈના સાહિત્યવ્યાપારની દ્યોતક હતી. એ જ વસ્તુ એમની પત્રકારત્વ પ્રવૃત્તિમાં પણ પ્રેરકબળ બની રહી. વસુંધરાનાં વહાલાં તેમ જ દવલાં સહુ પ્રત્યે સમભાવ રાખી શકે એ જ સાચો પત્રકાર. પત્રકારત્વની સસ્તી સનસનાટી—સેન્સેશન મોંગરીંગ—પ્રત્યે એમને ભારે ઊંડી નફરત હતી. રતીભર સત્ય ને ખાંડીખાંડી પ્રચારવેગઃ પ્રજાના ચિરસ્થાયી વિચારભાવોને ઉવેખી કેવળ ક્ષણિક આવેશોનો જ ભડકો : સ્વતંત્ર તુલનાશક્તિનો હ્રાસ કરી ઉત્તેજના મૂકવાની જ રમણલીલા : આ બધાને મેઘાણીભાઈએ 'વેરાન'નું નામ આપ્યુ છે.

દૈનિક પત્રકારત્વની દેકારા જેવી સ્થિતિ પ્રત્યે તો તેમણે ઘણી વેળા અણગમો વ્યક્ત કર્યો હતોઃ 'રાજદ્વારી છમકલાં છાપવાથી અને લીંબડી—પીપરડી ગામોની ખળાવાડોના હવાલદારની ખબર લઈનાખવાથી જ લોકો લોભાય છે, એવી માન્યતા પત્રકારત્વની ચેતના-વિદ્યુતને કેવળ સંહાર માટે, તમતમાટને માટે, ભજિયાં તળવાના તાવડા તપાવવા માટે સેવાય છે. એ એક વિકૃત અને વિઘાતક માન્યતા છે.'

આ શબ્દો તો એમણે છેક ૧૯૩૫માં લખેલા એમાં એમણે દૈનિક પત્રકારત્વની દૃષ્ટિને 'વિઘાતક' કહેલી. પણ નોંધપાત્ર હકીકત તો એ છે કે ઉપરનું લખાણ લખાયા પછી બરોબર દશ વર્ષ પછી ૧૯૪૫માં પણ દૈનિક પત્રકારત્વ અંગે એમણે આવો જ પુણ્યપ્રકોપ ઠાલવેલો-અને એમાં પણ 'વિઘાતક' શબ્દ વાપરેલો. મેઘાણીભાઈ ૧૯૪૫માં મુંબઈ આવેલા. મારા તાજા જ બહાર પડેલ વાર્તાસંગ્રહ 'ઘૂઘવતાં પૂર'ની 'ઊર્મિ'-નવરચના'ના અંકમાં છપાયેલી શ્રી. રસિકભાઈની લખેલી પ્રસ્તાવના તેમણે વાંચેલી. એમાં એમણે રસ વ્યક્ત કર્યો અને મેં એમને 'ઘૂઘવતાં પૂર' આપ્યું. બોટાદ ગયાં પછી થોડા સમયે તેમણે ભારતી સાહિત્ય સંઘના સંચાલક શ્રી. ઈશ્વરભાઈ દ્વારા એક પત્ર લખેલો; તે આ લેખના વાંચકોને મારો હુંકાર ન ખૂંચે તો અહીં રજૂ કરું-એટલા માટે કે એ પત્રના ટૂંકા લખાણમાં પણ મેઘાણીભાઈના પત્રકારત્વના આદર્શનો સારમર્મ આવી જાય છે. એમણે લખેલું :

> 'ઘૂઘવતાં પૂર' આ માંદગીને ખાટલે પડયો પડયો વાંચી ગયો. અને જેમ જેમ વાંચતો ગયો

તેમ તેમ એ પુસ્તક વિશે શ્રી. રસિકલાલભાઇએ લખેલી પ્રશસ્તિનો શબ્દેશબ્દ સાંચો લાગતો ગયો. આ વાર્તાઓમાં લેખકે, હું હમેશાં જેને માટે ઝંખું છું તે ધરતીનાં બાળો બહાર આણ્યાં છે—શુદ્ધ સ્વરૂપે બહાર આણ્યાં છે. અને આજ સુધી ન આલેખાયેલું એવું જીવનતત્ત્વ બહુવિધ દષ્ટિકોણથી પકડ્યું છે. એની આલેખન કલા તો એની પોતાની જ છે, પણ સર્વોપરી અંશ તો એમની બિલકુલ કટુતામુક્ત ધર્મંડમુક્ત મીઠી ને હળવી સહાનુકંપાએ મંડિત માનવતા છે. એણે પોતાના કોઇ પાત્રને નીતિ—અનીતિને કે સત—અસતને ત્રાજવે નથી ચઢાવ્યું. એણે આ પુસ્તક લખીને ખુદ પોતાનું જ ઊર્ધ્વીકરણ કર્યું છે—કે જેનો દાવો બહુ થોડા લેખકો કરી શકે છે. એને મારા ઘણા અભિનંદન દેશો. આ પ્રશસ્તિ કરવામાં હું રસિકભાઇએ બતાવેલું જોખમ ખેડી રહ્યો છું—લેખક બગડી જશે-એમ માનતો નથી. સાચી સત્ત્વશીલતા કેવળ તારીફથી બગડતી નથી. બેશક, જે પ્રકારના પત્રકારત્વમાં ભાઇ મડિયા આજે પડ્યા છે તે એમનામાં આવી વાર્તાઓ સરજવાની શક્તિ-અરે દૃષ્ટિ રહેવા દેશે કે કેમ એ વિચારે ધ્રૂજી ઊઠું છું. કારણ કે હું તો પેલી માનવતા—સંસારમાંનાં સર્વ સારાનરસાં માણસો પ્રત્યેની **સહૃદય દાર્શનિકને શોભતો માનવતાના** અંશોનું આપણા પત્રકારત્વમાં ખૂન થતું જોઉં છું. આપણી ચાબાઇ—ચાપલાઇનો પાર નથી. પારકા પર અભિપ્રાયોનું ઉચ્ચારણ એ આપણો ખોરાક બની ગયો છે. 'સારું'ને 'ખરાબ' એ બે ચોકઠાંમાં જ પ્રત્યેક નાનીમોટી બાબતને વેચવાનું આપણું કાર્ય થઇ પડ્યું છે. એ વસ્તુ આપણી જીવનદષ્ટિની વિઘાતક છે."

કોઇ પણ બનાવ કે વ્યક્તિ પ્રત્યે ટીકા કરવામા મેઘાણીભાઇ બહુ સાવચેત રહેતા, ભૂલેચૂકે ય અજુગતી ટીકા થઇ જતી તો તેઓ ઊંડી વેદના અનુભવતા. અગાઉ કાઠિયાવાડ ખાતેના એસોસિએટેડ પ્રેસના (હાલમાં 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇન્ડિયા'ના) પ્રતિનિધિ રાજકોટવાળા શ્રી. સુમન્તલાલ કોઠારી 'ફૂલછાબ'ની કચેરીમાં એજન્સીના સમાચારો લખતા. તેમણે થોડા દિવસ પહેલાં જ એક વાતચીત દરમ્યાન મેઘાણીભાઇ વિશે મને કહેલું કે કોઇ પ્રત્યે જરાસરખી કડવી ટીકા થઈ જાય તો મેઘાણીભાઇ રાતે ઊંઘી ન શકતા.

અમદાવાદ ખાતેની લેખકમિલનની એક સભામાં પણ અંગત વાતો કરતી વેળા, ટીકાઓ અને ટીકાપાત્રો વિશે મેઘાણીભાઇએ એવી મતલબનું કહ્યું. હોવાનું મને યાદ છે કે, 'રાતે ભર ઊંઘમાંથી હું ઝબકીને જાગી જાઉં છું અને વેદના અનુભવું છું.'

આવી વ્યાપક માનવતા અને સમભાવ એ જ સાચા, સહૃદય દાર્શનિક સમા પત્રકારનાં કવચ હતાં.

માનવતાનો મહેરામણ

પ્રભુદાસ બાલુભાઇ પટવારી

"છાયા તો વડલા જેવી, ભાવ તો નદના સમઃ
દેવોના ધામ જેવું, હૈયું જાણે હિમાલય.
બુદ્ધિવૈભવ ને આસ્થા આશા, રસ, ઉદારતા;
એ દેવી દીપમાળાના અન્તરે તેજ રાજતાં."

સ્વજનોના અને મહાનુભાવોના મૃત્યુપ્રસંગ સ્વકીયોને શોકમગ્ન બનાવે છે, પરંતુ શ્રી. મેઘાણીના અવસાનના સમાચારે તો અનેકને કોઈ અવનવા વિષાદનો અનુભવ કરાવ્યો. કેટલાયે ગદ્‌ગદ્ થઇને પ્રાર્થના કરી કે 'હે પ્રભુ, આ સમાચાર સાચા ન નીવડો.' કેટલાયે એ ખબરને ખોટા લેખવા પ્રયત્ન કર્યા; પણ તેમાં નિષ્ફળતા સાંપડી. કેટલાયે પોતે ઊંઘમાં તો નથી ને એમ માની ઝબકી ઊઠ્યા; પરંતુ સમાચાર સ્વપ્નસમ ન નીકળ્યા. છેવટે કેટલાકોએ મનનું સમાધાન વાળ્યું કે "હશે, શ્રી. મેઘાણી કોઇ લાંબી સફરે ગયા છે તેમ ગણવાનું અને ભવિષ્યમાં એવો એક દિન આવશે જ કે જયારે તેમની મુલાકાત થઈ જશે."

આજે એવો ગુજરાતી ભાષા જાણનાર એક પણ નહિ જડે કે જેણે શ્રી. મેઘાણીનાં સર્જનો ન માણ્યાં હોય! મોટા વિદ્વાનોથી માંડીને સાવ થોડું ભણેલ વર્ગ સુધીના સૌને એમની કૃતિઓએ અતિમુગ્ધ કર્યા છે.

તેમની આટલી બધી લોકપ્રિયતાનું કારણ શું? અનેક કારણો હશે, પરંતુ સૌથી મુખ્ય સાહિત્યમાં અને જીવનમાં તેમણે કરાવેલાં માનવતાના સચોટ દર્શન. તેમની કૃતિ માનવતાના કિરણોથી રંગાયેલી છે, એટલું જ નહિ પરંતુ જીવનવ્યવહારમાં જે શક્તિઓ ઘણા સાહિત્યકારોમાં ઉપલબ્ધ નથી હોતી તેનો તેમનામાં અદ્‌ભુત સમન્વય થયો હતો. તેમના સહવાસમાં આવનાર સૌ કોઇને તેમણે સહૃદયતાથી ભીંજવ્યા હતા. તેમની મુખમુદ્રા પર બાંધવવાત્સલ્ય અને પ્રસન્નતાને ભરપૂર વિલસતાં જોઈને કોને આનંદ ન થાય! એ પ્રશ્ન હતો, કે તેમણે કોને પોતાનાં કરી લીધાં ન હતાં.

દૃષ્ટિભેદ અને વિચારભેદ તો દરેકને હોય, પરંતુ તેઓ પોતાના વિચારોની રજૂઆતમાં એવી ચીવટ રાખતા કે સામાને સહેજ પણ દુઃખ ન લાગે. અન્ય પ્રત્યે નમ્રતા અને વિવેક દાખવી ચર્ચામાં પોતાની જ ભૂલ હોવાની સંભવિતતા જણાવી સામા માણસને સુજનતા વડે મહાત્ કરવાની કળા તેમને સરસ રીતે હસ્તગત હતી.

"ભાઈ! અહો હો સરસ મળી ગયા! ક્યારે ફુરસદ મળશે? મારે તમને મળવા આવવું છે. એક બે બાબત પર થોડું જાણવું છે."

દરેક પાસેથી કંઇક જાણવાની તેમની અભિલાષા અપાર હતી.

કેટલીયે વાર અંદર અશાંતિ અને વિષાદમાં ઝૂરતા હોય છતાંયે તેમણે બહાર તો શાંતિ અને પ્રસન્નતાની છોળો જ ઉડાવ્યે રાખી છે. મનઃસાગરમાં ચાલી રહેલાં મંથનો વિશે કોઈને લગારેક પણ ખબર પડવા દીધી નથી. અંતર ગમે તેટલા સંતાપમાં સળગતું હોય પણ તેમણે તો સદાય વાણીની મધુરતા, ચક્ષુની અમીવર્ષા અને હૃદયની ઉદારતાનો પ્રવાહ વહાવ્યે રાખ્યો હતો.

૧૯૪૧ના અમદાવાદના કોમીહુલ્લડ અંગે "ફૂલછાબ"માં પ્રકટ પામેલ 'મુખડા ક્યા દેખો દરપનમે' કારટુન અંગે તેમની સામે જે મુકદ્દમો મંડાયો હતો તે વખતે કેસના અંગે તેઓને માટે ત્યાં ખૂબ આવવાનું થતું. વકીલ તરીકે મને સૂચના આપવા વારંવાર મળતા.

તેઓ પોતાનું દિલ ખોલી કલાકોના કલાકો કોમી ઐક્ય અને માનવતાના એખલાસ અંગેના તેમના વિચારો દર્શાવતા. એ વખતે અનેક મુસ્લિમ માનવતાની કહાણીઓ તેઓ કહેતા અને પોતાનાં જુદાં જુદાં પુસ્તકોમાંથી કેટલાય પ્રસંગો અને ફકરાઓ વાંચી સંભળાવતા.

હું તેમને કહેતો કે કેસ લાંબા સમય સુધી ચાલે તો તમને સાંભળવાની અને જાણવાની કેટલી સુંદર

તક મળે ! હિંદુ–મુસ્લિમ સંસ્કૃતિમાં ડગલે ને પગલે સરસ સામ્ય જોનાર વ્યક્તિની સામે કોમો વચ્ચે અદાવત જગાવવાના આરોપનું કલંક કેટલું ટકે ! કેસના પહેલા જ તબક્કે મુસ્લિમ ન્યાયાધિકારીને તહોમતનામું ઘડ્યા વગર છોડી મૂકવા સિવાય બીજો ઇલાજ ન હતો.

એમના વિચારોમાં જેટલી વિશાળ દૃષ્ટિ હતી તેટલી જ વિપુલ ઉદારતા તેમના હૃદયમાં વિરાજતી હતી, અન્યને માટે કંઈ ને કંઈ કરી છૂટવામાં પોતાની જાત માટે ધન્યતા અનુભવતા હતા. કોઈએ તેમનું કંઈ કામ કર્યું હોય તો પોતા પર જાણે કેટલું ય મોટું ઋણ લદાયું હોય; તેને તત્કાળ ફેડવાની તક જ શોધતા હોય.

જીવનની અનેક વિટંબણાઓમાં આર્થિક મુશ્કેલીઓનો સામનો તેઓ આશાવાદી સ્વભાવ રાખી હસતા મુખડે કરતા.

“ભાઈ! ટૂંક સમયમાં સારાંવાનાં થઈ જશે.”

છેલ્લાં કેટલાંય વર્ષોથી તેમણે પોતાનો સર્વ સમય સાહિત્યદેવીના ચરણે અર્પણ કર્યો હતો. ઘણી માગણીઓને પાછી વાળ્યે જતા હતા. એવો એક પ્રસંગ મારી જાણમાં પણ છે. એક મોટી વ્યાપારી સંસ્થાના પ્રચારખાતા પર અઠવાડિયામાં ફક્ત ૪–૫ કલાકનો સમય આપી દેખરેખ રાખવાના કાર્ય માટે માસિક રૂ. ૫૦૦થી ૬૦૦નું વેતન આપવાની દરખાસ્તનો તેમણે એક ક્ષણમાં જ અસ્વીકાર કરેલો. “ભાઈ, સાહિત્યની સેવા કરવી છે. ઈશ્વર રોટલો આપ્યે જાય છે પછી શા માટે બીજી ચિંતા રાખવી ?”

તેમનું નિરભિમાનીપણું અસાધારણ પ્રકારનું હતું. વાતચીતોમાં અન્યને જ્ઞાની સ્વીકારી પોતે શિષ્યભાવ ગ્રહી લેતા ઘણા લેખકોને લાગુ કરવામાં આવતા “દેડકાની પાંચશેરી”ના નિયમથી તેઓ કેટલા દૂરસદૂર હતા. ટ્રેનમાં અજાણ્યા પ્રવાસીને શેના કળવા દે કે પોતે કોણ છે ! માનવસમુદાયમાં દૂધમાં સાકર ભળે તેવી સહજતાથી ભળી જઈ તેઓ ઉત્કૃષ્ટ માનવતાનું દર્શન કરાવતા.

ઊગતા લેખકોને થાબડી થાબડી આગળ ધપાવવા તેઓ અત્યંત ઉત્સાહ અને પ્રેરણા આપતા. નવજુવાન લેખકોને તેમની ઓથ નાનીસૂની ન હતી. એક વાર તેઓશ્રી ઇશ્વરલાલ દવેને મારે ત્યાં લઇ આવેલા. અમારી વચ્ચે ઓળખાણ કરાવી તેમણે શ્રી. ઇશ્વરલાલને મારી છૂટક છૂટક માસિકોમાં પ્રકટ થયેલ વાર્તાઓ એકત્રિત કરી તેનો સંગ્રહ જલદી બહાર પાડવા આગ્રહ કર્યો. તેમણે તે વાર્તાસંગ્રહની પ્રસ્તાવના લખી આપવા અને તેનાં વાર્તાસાહિત્ય અંગે પોતાના વિચારો રજૂ કરવા પણ તત્પરતા બતાવેલી. હું તેમની મમતા અને ઉદારતાનો લાભ લઇ શક્યો નહિ તે તો ઠીક છે પરંતુ વાર્તાસાહિત્ય અંગે શ્રી. મેઘાણીનો એક સરસ નિબંધ ગુમાવવામાં હું કારણભૂત બન્યો તે માટે દુઃખ થાય એ સ્વાભાવિક છે.

શ્રી. મેઘાણીનું સાહિત્યસર્જક તરીકેનું સ્થાન મહાન અને ચિરંજીવ છે; પરંતુ તેમને તેથી યે ઉચ્ચ સ્થાન રગેરગમાં અને બૂંદેબૂંદમા છલકાઇ રહેલ માનવતાએ પ્રાપ્ત કરાવેલ છે. સર્જનસ્વામી અને કલાસ્વામી કરતાં ય જીવનયાત્રી તરીકે તેઓ અત્યંત ઉન્નત શિખરે ચડેલા છે. એમના જીવનના બધા પ્રસંગો બરોબર વણાશે ત્યારે જ પ્રજાને તેમની પૂરેપૂરી પિછાન થશે.

ઘણા મિત્રો તેમને હિંદની અને આમજનતાની સંસ્કૃતિના સાચા “એમ્બેસેડર” લેખતા. રાષ્ટ્રિય સરકાર તેમની સેવાઓનો ઉપયોગ વાંછે તે પહેલાં તો નાની દુનિયાના એમ્બેસેડર મોટી દુનિયામાં ચાલી ગયા.

"વિજ્ઞાની" મેઘાણી

શ્રી. બંસી ગાંધી, પ્રોફે. જયંતીલાલ દે. ઓઝા, ડૉ. નરસિંહ મૂ. શાહ,

પચ્ચીસ વર્ષ પહેલાંના સંસ્મરણો જાગે છે. એકવીસના અસહકારના જુવાળ ઓસરી ગયા હતા. કૉલેજ છોડી રાષ્ટ્રકાર્યમાં પડેલા યુવકો મહાત્માજીની આજ્ઞાનુસાર પોતાનો અભ્યાસ પાછો સંભાળી લેતા હતા. દૃઢ મનના કેટલાકોએ સેવામાં જ ઝંપલાવ્યું હતું. એ અરસામાં અમૃતલાલ શેઠે 'સૌરાષ્ટ્ર' રાણપુરમાં કાઢવાનું નક્કી કર્યું અને હું તેમાં જોડાયો. ત્યાં મને ઝવેરચંદભાઇને વિશેષ ઓળખવાનો પ્રસંગ મળ્યો. પરંતુ આ પૂર્વે પણ સામળદાસ કૉલેજમાં મેઘાણીભાઇનો થોડો પરિચય મને થયેલો. તેમની પાઘડી તેમની વિશિષ્ટતા હતી અને વિદ્યાર્થીવર્ગનું આકર્ષણ કરતી.

એક દિવસ અમૃતલાલ શેઠે ખબર આપી કે ઝવેરચંદ મેઘાણી આપણી સાથે જોડાય છે. પછી તો મેઘાણીભાઈ અને હું રાણપુરમાં પાડોશી બન્યા. આ સંબંધ થોડો વખત ચાલ્યો. એ થોડો વખત ખૂબ મીઠાં સંસ્મરણોથી ભરપૂર છે. મેઘાણીભાઈ મને નાના ભાઈ તરીકે ગણતા અને મારા પર મમત્વ દાખવતા. તેમના પિતાશ્રી કાળિદાસભાઈ તેમના અનુભવની વાતો કરતા અને ખૂબ આનંદ આવતો. આમ થોડો વખત ચાલ્યો ગયોઃ પછી તો જુદા પડવાનો પ્રસંગ આવ્યો. મને વિધિએ ગુજરાતથી દૂર ધકેલ્યો અને મારું કાર્યક્ષેત્ર જુદું જ બન્યું. છતાં મેઘાણી સાથેનો સંબંધ અવારનવાર બંધાતો. કોઇ વાર અમે મુંબઈમાં મળી જતાંઃ તો કોઇ વાર રાણપુર હું પહોંચી જતો.

અમારું અંતર વધ્યું છતાં હું તેમના લોકસાહિત્ય કાર્યનો ઉપાસક રહ્યો છું. એ કાર્ય એક સાચા વૈજ્ઞાનિકને શોભાવે તેવી રીતે મેઘાણીભાઇએ ખીલવ્યું છે. તેમણે ભેગી કરેલી સામગ્રી કાઠિયાવાડની જાતિઓના વૈજ્ઞનિક અભ્યાસની નવી દિશા ખોલે છે. મનુષ્ય વંશવિદ્યાના અભ્યાસમાં તેને અતિ મહત્તાપૂર્ણ સ્થાન છે.

ગુજરાતી સાહિત્યમાં મેઘાણીનું સ્થાન ચિરકાળ છે, પણ સંશોધનકાર તરીકે ગુજરાતી સાહિત્યમાં તેમણે પાયોનિયર બનીને માર્ગદર્શન કરાવ્યું છે. એક સાચો વિજ્ઞાની જેવી રીતે વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ સત્ય પ્રાપ્ત કરવા મથે તેવી રીતે મેઘાણીએ લોકસાહિત્યમાં પહેલ કરી તેને ઉચ્ચ ભૂમિકાએ આણ્યું છે, વૈજ્ઞાનિકની દૃષ્ટિએ આ કાર્યનું મૂલ્ય ઘણું છે. સોરઠી સંસ્કૃતિની તવારીખમાં એ અમૂલ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે છે. સમાજવિદ્યાના અભ્યાસીને પ્રાથમિક મુદ્દાઓ તૈયાર કરી આપે છે. આ દૃષ્ટિએ તેનું વિશાળ ખેડાણ કરવા એ વસ્તુઓ અંગ્રેજીમાં ઉતારવાની જરૂર છે. આ દિશામાં મેં અલ્પ પ્રયાસ કર્યો હતો. પરંતુ સદ્‌ગતની ઇચ્છાને માન આપી તે કાર્ય મારે બંધ કરવું પડેલું. આ દિશામાં કાર્ય ઉપાડી મેઘાણીનું સ્મારક ગુજરાતનો વિદ્દ્વર્ગ રચશે એ આશા વધુ પડતી નથી. મેઘાણીજીના આત્માને પ્રભુ શાંતિ આપે એજ પ્રાર્થના. **બં.**

× × ×

લોકસાહિત્યના ચિરંજીવ તત્ત્વોનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ કરી, એ તત્ત્વોને ઉવેખનાર—આમજનતા નહીં—પણ વિદ્દ્વર્ગને ઢંઢોળી ઢંઢોળી જાગ્રત કરી, તેને માનવંતા સાહિત્યનું બિરુદ અપાવનાર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણી ગયા, એ ખોટ નાનીસૂની નથી. લોકસાહિત્ય એ બે–પાંચ વરસની મૂડી ન ગણાય. તેને ઘડાતાં સૈકાઓ જાય. એકાદ કવિ કે નવલકથાકારની કૃતિઓ સ્થળ કે સમય લક્ષી હોય. તેનાં સર્જન ચોક્સ પરિસ્થિતિને આભારી હોય. સારી પ્રજાનાં પ્રતિબિંબ તેમાં પડે ખરાં પણ તે ઉપલકિયાં. આખીએ પ્રજાનાં સંવેદન, રુદન, હાસ્ય, લહાવા અને ઓરિયા–ઝંખના અને તૃપ્તિ એ સર્વનું તાદૃશ્ય દર્શન લોકસાહિત્યમાં જ મળી આવે. એ લોકસાહિત્યને શોધી શોધીને પીરસનારે માત્ર સાહિત્યને જ સમૃદ્ધ કર્યું એમ માનીએ તો આપણે તેમને જાણે અજાણે પણ અન્યાય કરીએ.

જો સદ્ગત ઝવેરચંદ મેઘાણી માનસશાસ્ત્રી હોત તો મનોવિજ્ઞાનનાં કેટલાંયે ગૂઢ સત્યોનાં દર્શન તેમણે નવલકથા દ્વારા માત્ર નહીં–પણ શાસ્ત્રીય રીતે કરાવ્યાં હોત. એ જ લોકસાહિત્યને નજર સામે રાખી તેમાંથી mass unconscious of nationનાં તત્ત્વોની તારવણી કરવા બેસીયે તો જનતાનાં કેટલાયે સારાં-નરસા તત્ત્વોનો ઇતિહાસ આપણને મળી રહે. વ્યક્તિનાં તેમ સમષ્ટિનાં પણ સ્વપ્ન હોય છે. વ્યક્તિ અને સમષ્ટિ બંને તેમાંથી પોતાની અતૃપ્ત વાસનાઓની સાદી સીધી રીતે તૃપ્તિ મેળવી છે. પ્રજાના ઘડતરમાં એ સમષ્ટિના સ્વપ્નો ઉપયોગી નીવડે—જો કોઈ તેની સાચી નોંધ કરનાર હોય અને તેનો ઉકેલ આપનાર હોય તો. દસ્તાવેજી આગ્રહપૂર્વકની નોંધ કરી આપી ઝવેરચંદભાઇ અચાનક ગયા. ઉકેલ આપી (interpretation) આખીએ પ્રજાનું માનસ વિશ્લેષણ કરાવનાર કોઇ અવધૂત જાગે ત્યારે ખરા.

લોકસાહિત્યની ખૂબી એ છે કે તે જનતાની જીભે હોઠે અને હૈયે રમે છે. તેનાં એ કાયમ સ્થાનથી મેળવી તેને પુસ્તકના પાનાંમાં પૂરવું એ અઘરું કાર્ય છે. ઘર ઘર ફરી, સ્થળે સ્થળે અનેક વ્યક્તિઓને હોઠેથી તેને મેળવવું એ ભારે જહેમતનું કામ છે. અને એ કામ મેઘાણીએ થાળે પાડ્યું છે એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય. બીજું કામ–આમજનતાને તેની સ્વપ્નસૃષ્ટિનું આંતરદર્શન કરાવવાનું–હવે કોઈ કે ઉપાડવુ રહ્યું.

× × ×

સ્વાભાવિક છે કે લોકસાહિત્યથી લોકવિજ્ઞાન તરફ નજર ઠરે. જે દેશમાં કોલસો અને લોઢું મળે, એની નહીંવત્ હોય અને એ બે સાથે જ જેને ઘડીકા લેવાં પડે તે સ્થળે લોકવિજ્ઞાન અને યંત્રવિજ્ઞાનમાં ઝાઝો ફેર ન પડે. પશ્ચિમનું અનુકરણ કરી આપણે પણ વિજ્ઞાન એટલે નર્યાં યંત્રો જ—આગગાડી, મોટર, વિમાન, રેડિયો એની આછી સમજણ કેળવી છે. એ સમજણ અધૂરી અને ભૂલભરી છે. દરેક પ્રજાને જેમ લોકસાહિત્ય હોય છે તેમ લોકવિજ્ઞાન પણ હોય છે. એ લોકવિજ્ઞાન ધરતીનાં ધાવણમાંથી પ્રાપ્ત થયેલું હોવાથી તેનું અસ્તિત્વ જ આપણે ભૂલી ગયા છીએ. ઘરઘરના પાણિયારે, ખાંડણિયે, ઘંટીએ, અને ચૂલે કે ઢોરની કોઢમાં, સુતાર લુહારની હાટડીએ લોકવિજ્ઞાન પડ્યું છે. ઘર ઘર ફરી, કારીગર કારીગરનાં બારણા ઠોકી એ વિજ્ઞાન મેળવવું રહ્યું. આજે એ લુપ્ત થઇ રહ્યું છે. લોકવિજ્ઞાની મૃતપ્રાય થતા જાય છે. અને પશ્ચિમ સર્જ્યાં સાધન અને કારીગરો ખડકાતા જાય છે. તે દિશામા કામ કરનાર કોઇ મેઘાણી જાગે ત્યારે ખરા!

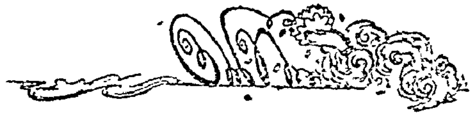
દુઃખની વાત છે કે આપણા સિદ્ધહસ્ત કારીગરો નથી વિજ્ઞાની કે નથી સાહિત્યપ્રિય. મોટો ભાગ તો તેમાં નિરક્ષર છે. પરિણામે તેમની સિદ્ધહસ્તતાની ચાવી આપણે પામી શકતા નથી, નથી લખાતાં તેમનાં આત્મચરિત્રો. બે કારીગરો ભેગા થાય છે ત્યારે ધંધાપાણીના નફાનુકસાનની વાતો કરશે કે નાતજાતની. કારીગરીની વાતો–ચર્ચા કોઈએ નહીં કરે.

ડભોઇના હિરાધર શિલ્પીની નોંધ મળે. તેના ચરિત્રમાં ઘણું ઘણુંએ મળે; તેના પર કાવ્યો પણ મળે. ન મળે ફક્ત સિદ્ધહસ્ત થવા તેણે શું શું કર્યું તે. એટલે આપણને જરૂર છે ઘરઘર તપાસ કરી સિદ્ધહસ્ત કારીગરો શોધવાની, તેમાંના યોગ્ય તત્ત્વોની સરખામણી કરી એ તત્ત્વોને બહાર લાવવાની અને એ તત્ત્વોને જાહેરમા લાવી તેમને સામાજિક દરજ્જો અપાવવાની.

સદ્ગત મેઘાણી આપણને ઘણું આપી ગયા છે. તેની સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઘણી કદર થઇ છે અને થશે. પણ જ્યારે લોકવિજ્ઞાનના ભોગી–અભ્યાસી જાગશે ત્યારે લોકસાહિત્યની વાનગી એ માત્ર સાહિત્ય નહીં રહે; વૈજ્ઞાનિક સંશોધનની પૂર્વભૂમિકારૂપ વિજ્ઞાનની પાયાસામગ્રી (scientific data) બની રહેશે.

અં.

× × ×

મેઘાણીના વિધવિધ સાહિત્યસર્જનમાં પંખી, પશુ-પ્રાણી તેમ જ વનસ્પતિનો ઉલ્લેખ ઘણી જગાએ આવે છે. પશુ-પ્રાણીનું મમત્વભર્યું પાલન તેમ જ સંરક્ષણ, અવારનવાર આંગણે ઉડનારા વિવિધ પંખીઓનો પરિચય તેમ જ તેમની ભાષાનો તલસ્પર્શી અભ્યાસ અને જુદી જુદી વનસ્પતિઓની ઓળખ તેમ જ તેના ગુણધર્મની સાચી સમજ આ બધાં આધુનિક જીવવિજ્ઞાનના અનેકમાંના થોડા ઉપયોગી અંગો છે. સમાજના ઉપલાં કરતાં નીચલાં થરોમાં, શહેર કરતાં ગામડાંના લોકસમુદાયમાં આ બધા પ્રશ્નોની વધારે સારી અને સાચી સમજ હોય છે એ સુવિદિત છે. લોકસાહિત્ય એ લોકસમૂહનું જીવન, તેની રહેણીકરણી તેમ જ લોકવિચાર અને કેળવણીનું પ્રતિબિંબ છે, અને તે જેટલે અંશે સત્ય અને સ્પષ્ટ સ્વરૂપે આલેખાયેલું હોય તેટલે અંશે તે ઉપરના પ્રશ્નો પરત્વે લોકસમૂહ વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિ રજૂ કરે છે. મેઘાણીએ સર્જેલા સાહિત્યમાં જુદી જુદી લોકજાતિઓના જીવન અને આચાર-વિચારનો શુદ્ધ અને સ્પષ્ટ અભ્યાસ અને આલેખન, નવલિકા, નવલકથા અને ઇતર સાહિત્ય સર્જનમાં નજરે પડતું પંખીઓનું વર્ણન, પશુ પ્રાણીઓની અંદર રહેલી વફાદારીની લાગણીની ઓળખ તેમ જ લોકસમુદાયનું તેમના પ્રત્યેનું વહાલસોયું મમત્વભર્યું વર્નન તેમ જ તેમના સાહિત્યસર્જનમાં કેટલીક જગાઓએ આવતી વનસ્પતિની ઓળખ તેમ જ ઉપયોગનું સત્ય અને સરલ આલેખન મેઘાણીની વૈજ્ઞાનિક સચોટતા અને દૃષ્ટિનો પૂરાવો રજૂ કરે છે.

સાહિત્ય અને વિજ્ઞાન એ બન્ને માનવસંસ્કૃતિનાં પરસ્પર પૂરક અંગો છે એ હવે ચર્ચાસ્પદ રહ્યું નથી.

આજના યુગમાં દિનપ્રતિદિન વિકસતી જતી વિજ્ઞાનની સિદ્ધિઓ સાહિત્યને માટે સુંદર સામગ્રી પૂરી પાડે છે. એનો ઉપયોગ સાહિત્યમાં થાય તો વિજ્ઞાન અને સાહિત્યનો કેવો સરસ યોગ સધાય ! મેઘાણીજીની કલમે એવું માર્ગદર્શન કરાવ્યું છેઃ લોકસાહિત્ય વિજ્ઞાનવિહોણું નથી, એ આપણને દેખાડ્યું છે.

"स्वधर्मे निधनं श्रेयः"

બગસરાના બાલમંદિરના સંચાલક શ્રી. લાલચંદ જેચંદ વોરા ઉપરનો સ્વ. મેઘાણીભાઇનો આ પત્ર એમની સ્વાર્પણની ઉત્કટ ભાવનાનું પ્રતિબિંબ પાડે છે.
—સંપાદક

રાણપુર, ૨૭–૪–૩૧

પ્રિય ભાઈ,

કાગળ મળ્યો. 'स्वधर्मे निधनं श्रेयः' એ ભાવે શ્રદ્ધાપૂર્વક ખાદીનું જ કર્યા કરો. બીજી વાતોથી ન અકળાતા. જેનું જેમાં નિર્માણ હશે–સ્વભાવથી, સંજોગોથી કે સ્વાર્પણની ભાવનાથી–તેઓ તે તે કર્યા જ કરશે. સર્વ દિશામાં જરૂર છે. ક્રાંતિ અને યુદ્ધની મનોદશાવાળાઓ તમારું ક્ષેત્ર નહિ જ ખેડી શકે. માટે તમારા જેવાએ તો ખૂંચી જ જવું. મિશનરીના ભાવથી.

હું તો આંહીથી ખસી શકું તેમ નથી, એટલે દિલગીર છું. આંખોનાં ખીલ તો અંત સુધીનાં સંગી કહેવાય. પંપાળી પંપાળીને રાખવાં રહ્યાં.

ઇચ્છિત શાંતિ મળો એ આશિષ સાથે,

તમારો
ઝવેરચંદના વંદન.

" સૌરાષ્ટ્ર"ના 'બાપુ'

ગુણવંતરાય આચાર્ય

'બાપુ'—સ્વ ઝવેરચંદભાઈને કેટલાક મિત્રો 'બાપુ' કહીને બોલાવતા ચારણી સાહિત્યનો એમનો શોખ, રજપૂતશાહી એમનો પોષાક અને એ બે બહારનાં લક્ષણો ઉપરાંતનું એમનુ વાત્સલ્ય અને મમતા આ નામ માટે જવાબદાર હતા

'કુલછાબ'ના પ્રથમાવતારનો સૌથી પહેલો અંક. અંક તૈયાર થતા એની સૌથી પહેલી નકલ અમે 'બાપુને' બોટાદ મોકલી

એમની પ્રથમ પત્નીની તબિયતને અંગે બાપુએ બોટાદમાં કાયમ નિવાસ કરવાનો નિર્ણય કરેલો એ નિર્ણયના શરૂ શરૂના દિવસો

અંકની સાથે અમે એક ચિઠ્ઠી મોકલી.

'સૌરાષ્ટ્ર'ના 'બાપુ'ને સમર્પણ

જવાબ આવ્યો.

'સૌરાષ્ટ્ર'ના 'બાપુ'

'સૌરાષ્ટ્ર'ના બેટાઓની ભેટ સ્વીમરી અમને મુબારકબાદી પાઠવે છે

'બાપુ'ને હું આજ વરસોથી ગુજરાતના સર્વકાળના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ તરીકે લેખતો આવ્યો છુ લોકોના કંઠમા અદ્યતન કાવ્યો અને લોકોના દિલમા કાવ્યની આશનાઈ તો એમણે જ મૂકી કવિતાને નિજાનંદ માટેની આત્મનક્ષી કલા–સૃષ્ટિમાથી ઉડાવીને જીવાનીની જ્વાલા સમી બનાવી એણે

એમની કવિતાઓ માટેનો એક જવાબદાર પોલીસનો અભિપ્રાય જાણવા જેવો છે

ઈ સ ૧૯૩૦મા 'બાપુ'ની ખોટી ધરપકડ થઈ ત્યાર પછી "યંગ ઇન્ડિયા" ને 'નવજીવન'મા ગાધીજીએ એમનો કેસ ઉપાડેલો તે વખતે ધંધુકા તાલુકાના એક જવાબદાર પોલીસ અમલદારે કહેલુ He is a Poet but His Poetry is more dangerous than open sedition — એ છે તો કવિ પણ એની કવિતા ઉઘાડા રાજદ્રોહથીયે ભયંકર છે !

કવિ તરીકે 'બાપુ' માટે મારો આ અભિપ્રાય છે પહેલાં હતો, આજ પણ છે પરંતુ એનો વધારેમાં વધારે વિરોધ કોઈએ કર્યો હોય તો ખુદ 'બાપુ'એ. 'ભાઈ તમે નર્મદને, નાનાલાલને, પ્રેમાનંદને, સુંદરમને, ઉમાશંકરને અન્યાય કરો છો '

હું ય ત્યારે બોટાદ રહેતો હતો બાપુ પણ બોટાદ રહેતા ત્યારે એમણે નાનાલાલ પ્રેમાનંદ વગેરેની ખૂબીઓ સમજાવવા પ્રયાસ કરેલો પરંતુ એ મને સમજાવી શક્યા નહિ આખરે એમણે મને કહ્યુ 'આચાર્ય ! મને એક વચન આપશો ? મે કહ્યુ ' શું ' એમણે કહ્યુ 'મારી હયાતીમા તમારે કોઈ દિવસ ક્યાંય પણ આવુ લખવુ નહિ '

આ વચન મે મારા લખાણો પૂરતુ તો પાળ્યું ખાનગી વાર્તાલાપમાં તો મે મારો આ અભિપ્રાય ખૂબ જોરશોરથી જાહેર કર્યો છે પરંતુ 'બાપુ'ની ઇચ્છાને માન આપીને મે ક્યારે મારો અભિપ્રાય લખ્યો નથી

એમના મૃત્યુ પહેલાં આઠ જ દિવસ અગાઉ આ વચન હુ વીસરી ગયો 'ગુજરાત સમાચાર'ના પ્રતિનિધિએ પોતે પ્રગટ કરશે એ શરતે અમદાવાદમા મારી સાથે વાતો કરી ત્યારે મે કહેલું કે 'બાપુને હુ પેતે ગુજરાતના સર્વકાળના સર્વશ્રેષ્ઠ કવિ ગણુ છુ '

કોણ જાણે કેવે કાળ–ચોઘડિયે મારાથી આ બોલાયુ ! આગમના એંધાણ હશે ?

મુંબઇમા હતો ત્યારે બાપુ'ને પચાસ વર્ષ થયાં ને એમનો વનપ્રવેશ ઊજવવાની મે દરખાસ્ત કરી એક થેલી બાપુને અર્પવી. આ દિલચાલ હજી તો થોડા મિત્રો વચ્ચેની વાતચીતના તબક્કામા હતી 'બાપુ'ને ખબર પડી 'બાપુ'નો મારા ઉપર લાંબો કાગળ આવ્યો એમાથી થોડાંક વાક્યો આ નીચે ટાંકુ છુ

'ગુજરાતે આપણને ઘણું આપ્યું છે. ગુજરાત કદરહીન છે એવા મિથ્યાભ્રમમાં આપણે ન પડીએ. સહુ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે કાર્ય કરે છે. સહુને નસીબમાં હોય તે મળે છે. ગુજરાતને એક ઝવેરચંદ—એક ગુણવંતરાયની ચિન્તા નથી, એને તો એક કરોડની ચિન્તા છે, એ તો મા છે. એને સહુ સરખા છે. આપણને પેટ પૂરતું આપે પછી એની ચિન્તા તો જેઓને પેટ પૂરતું નથી મળતું એને માટે જ હોય!'

'બાપુ'ને માટે એક વાત ચોક્કસ. મનમાં ગમતું હોય ને બહારથી ખોટા વિવેકની ના પાડે એ 'બાપુ' નહિ. તેમ આપણા મનમાં ન ગમતું હોય ને આપણી ખોટા વિવેકની હા—થી એ રાજી પણ ન થાય. 'ફૂલછાબ'ના પ્રથમાવતારમાં તંત્રી તરીકેની ફરજ મારે બજાવવાની હતી. ચડતું લોહી, અમૃતલાલભાઈનો નાસિક જેલમાં મુકામ હોવાને કારણે એમની માયાભરી શિસ્તનો અભાવ, કકલભાઈના જેલવાસને કારણે મળેલી તક, તંત્રીની ફરજ અને અધિકાર વચ્ચે ભેદરેખા દોરી શકયો નહિ.

"ફૂલછાબ"માં "બાપુ"ની લેખમાળા આવે—"જેલ ઑફિસની બારી." મને એના વાંધાની ગંધ આવી. ને ખોટાદના જાહેર રસ્તા ઉપર પાંચસાત મિત્રોની વચમાં મેં કહી નાખ્યું :

'I am the editor. Either, I will edit or I will resign.'

'બાપુ' કાંઈ બોલ્યા નહિ ને મેં એ લેખમાળા બંધ કરી.

પછી મને થયું કે ખોટું થયું. હું એમની પાસે ગયો, અને લેખમાળાની માગણી કરી. બાપુએ કહ્યું: 'કેમ તમને એ ગમતી નથી ને? હું એમાં સુધારી તો શકું એમ નથી, ને તમને એમ ને એમ ગમતું નથી, પછી?'

મેં કહ્યું : 'આપની સામે હું બોલ્યો તે Bad manners, Bad tasteમાં હતું.'

મને કહે: 'ભાઈ! આમ ગભરાઈ જશો તો કેમ કામ આવશે? તમને જે વસ્તુ મનમાં ન ગમતી હોય તે માટે બહારથી ખોટો વિવેક શા માટે કરવો જોઈએ? મને ખોટું લાગ્યું હોય એવું તમે ક્યાંય જોયું? મનમાં એક વાત અને બહારથી બીજી વાત આપણને ન શોભે.'

એ પોતે આટલો સંયમ સમજતા ને એમના મિત્રો પાસેથી એવા જ સંયમની આશા રાખતા.

×

એમના કાકાના દીકરા ભાઈ ડૉ. મેઘાણી એ પણ લેખક હતા. એમણે લખ્યું હતું થોડું, વાંચ્યું હતું ઘણું. મુંબઈના કોમી હુલ્લડમાં મહિના પહેલાં જ એમનું ખૂન થયું. એમના અકાળ મૃત્યુનો 'બાપુ'ને ભારે આઘાત લાગેલો: એ વખતના એમના પત્રમાં જ જાણે એમને પોતાના મૃત્યુની ગંધ આવી ગયેલી, 'સાંભળવા માગીએ તો સ્નેહીઓના મૃત્યુ આપણા પોતાના મૃત્યુના પુરોગામી ભણકાર જ છે.'

અમદાવાદમાં એ મને મળવા માગે છે એવો એમનો મુંબઈથી પત્ર. અમદાવાદ એ ખાસ ઊતરેલા. એમનાં પત્નીની માંદગીના સમાચારને કારણે મળ્યા વગર એ ખોટાદ ગયા. ખોટાદથી એમણે પત્ર લખ્યો.

એ પત્ર મારા હાથમાં આવે છે...'ભાઈ! મળવાની ખૂબ ઈચ્છા છે. ખોટાદ આવી જાઓ.'

અગિયાર વાગે પત્ર મળે છે......

ત્રણ વાગ્યાની ગાડીમાં મારે ખોટાદ જવું છે.

કાગળ મારા હાથમાં છે.

મારી પત્નીને વંચાવું છું...મારી પત્ની કહે છે, 'જઈ આવો...'

'કાકા! કાકા!'...મારો પુત્ર દોડતો બહારથી આવે છે.

એના મોઢામાંથી જરા જરા લોહી નીકળે છે.

શું થયું?

'બજારમાંથી દોડતો આવતો હતો. રસ્તામાં પડી ગયો. મેઘાણીભાઈનું અવસાન થયું!'

મને તમ્મર આવે છે.

×

ને હવે તો 'બાપુ'ને કદી નજરે નહિ જોવાય! એમનાં સંભારણા સંભારીને માથે હાથ દઈને બેસી રહેવાનું રહ્યું! ['ગુજરાત સમાચાર'માંથી]

લોકમાન્ય સાહિત્યકાર

અનંતરાય રાવળ

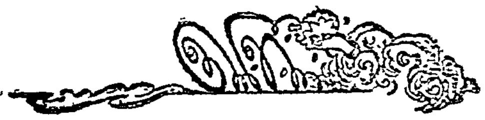
કેટલાકના 'બાપુ', સંખ્યાબંધ નાનેરા મિત્રો અને પ્રશંસકોના 'મેઘાણીભાઈ' અને ગુજરાતની સમગ્ર જનતાના હૈયામાં વસી ગયેલા મેઘાણી આમ અચાનક ચાલી જશે એનો તો કોઈને સ્વપ્ને ય શાનો ખ્યાલ હોય! એથી જ એમના મૃત્યુનો આઘાત સૌને માટે વસમો બન્યો છે. એ થોડા જ મરવા જેવડા હતા? પણ માનવીની મોટામાં મોટી લાચારી ક્યારેય હોય તો અહીં જ છે. કાળનો આદેશ આવે એટલે પોતાના મનોરથો, પુરુષાર્થો અને અધૂરી કે પૂરી સિદ્ધિઓને મૂકી એણે ચાલી જ નીકળવું પડે છે. માનવીનાં જ્ઞાન, બુદ્ધિ, આવડત અને શક્તિમાંથી કશાનું કંઈ ચાલતું જ નથી.

છતાં આવા અપ્રતિહતગતિ કાળની ઉપર વિજયી થવાનું ય ભગવાને માણસને આપ્યું છે. એ જ એક માણસને જીવન જીવવાને ઉમંગભેર પુરુષાર્થ ખેલવા પ્રેરનારી આશ્વાસક ઘટના છે. નામ એનો નાશ એમ કહેવાયું છે, પણ કેટલાંક નામ એમ સહેજે વિનષ્ટ થઈ શકતાં નથી. છતાં એ સાચું હોય તો ય માનવીના 'કામ'નો નાશ નથી. જીવતના કોઈ પણ ક્ષેત્રમાં સ્મરણીય કાર્ય બજાવનાર અને એના સંસ્મરણથી સમકાલીન અને અનુગામી પ્રજાના હૈયામાં જીવતા રહેનારને મૃત્યુ નથી. મૃત્યુ પી એ તો અમર બને છે. સ્વ. મેઘાણી પરનો કાળનો વિજય એમના ક્ષરદેહને ઝડપી લેવા જેટલો જ છે, એમના કામને અને તેને કારણે ગુજરાતની પ્રજાના હૈયામાં એમણે કરેલા પ્રેમાળ વાસને એ ઉખેડી શકે તેમ નથી.

સ્વ. મેઘાણી દ્વારા નિયતિએ જે કાર્ય બજાવવું ગોઠવેલું અને જે એમના નામ સાથે સર્વદા સંકળાયેલું રહેવાનું, તે છે એમનું સોરઠી લોકસાહિત્યનું સંપાદન. જેની જીભે અને જેને હૈયે એ હતું તે પેઢીની આંખ મિંચતાં કાળગ્રાસ બની કાયમ માટે ગુમાવાઈ જાત તે લોકસાહિત્યને ભમી રખડીને, એનાં જાળવનારાંનાં હૈયાનાં કબાટનાં તાળાં પ્રેમ અને મૃદુ સહાનુભૂતિની ચાવીથી ખોલી તેમની પાસેથી કઢાવીને, કલાકો સુધી શાંતિથી સાંભળીને, ટાંચણપોથીમાં ટપકાવીને અને છેવટે એને વીણીઝાટકીને સોઈને એમણે ગુજરાતની જનતાને ચરણે ધરી દીધું અને એ રીતે સર્વભક્ષી કાળને થપ્પડ મારી એ એમનું ન ભૂલાય એવું મોટું કાર્ય છે. એનું કલમ વડે પ્રકાશન કર્યું. એટલું જ નહિ, પરમશક્તિએ બક્ષેલા સરસ કંઠ વડે એને સેંકડોની લોકમેદની આગળ મીઠી રીતે ગાઈને અને કલમ તેમ જ કંઠ વડે એનું રસદર્શન કે રસવિવેચન કરીને એમણે આજની જનતાના હૈયામાં એનો આદરભર્યો પ્રવેશ કરાવ્યો છે. આજની અને આવતી કાલની પ્રજા ગત પેઢીઓનાં વીરતા, દિલેરી, નેકી, ખાનદાની, ટેક વગેરેનો પરિચય પામી અને કેળવી જવાંમર્દી ને મર્દાનગીના પાઠ શીખશે તો તે મેઘાણીની આ સેવાને લીધે. એ એમની સિદ્ધિ કે કમાણી છે, એ એમની ગુજરાતસેવા છે. એનું વિસ્મરણ ગુજરાતને પોસાય નહિ.

એ જ રીતે ગુજરાતના આધુનિક પત્રકારત્વમાં એમનો ફાળો પણ ભૂલી શકાશે નહિ. વર્ષો પર ઘટમાંથલા અંતર્યામીની પ્રેરણા અનુસાર પોતાને—અંદરના કવિને, 'પ્રગટ થાઉં, પ્રગટ થાઉં' પુકારતા સાહિત્યકારને—ઓળખી જઈ કલકત્તાની વેપારી પેઢી અને સંભવિત વધુ કમાણીનો રાહ છોડી એ કાઠિયાવાડ આવ્યા ત્યારે આજીવિકા—વ્યવસાયે એ પત્રકાર બન્યા, અને બે વરસ પર 'ફૂલછાબ'નું તંત્રીપદ છોડ્યું ત્યાં સુધી એમની કારકિર્દી પત્રકારત્વ જોડે સંકળાયેલી રહેલી છે. ગુજરાતી પત્રકારત્વને એમણે નવી જ ઝળક આપી છે. 'સૌરાષ્ટ્ર' અઠવાડિકની સફળતાનો ઘણો જશ એમની તેજીલી કલમને જ જાય, અત્યારના પત્રકારત્વ પર ભાષા અને શૈલીની તેમ જ વસ્તુની રજૂઆતની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો 'સૌરાષ્ટ્ર' સંપ્રદાયની એટલે મેઘાણીની અસર બતાવી શકાય એટલી સ્પષ્ટ વરતાય છે. કેટલાય પત્રકારી લેખકો પણ એમના હાથ તળે કે એમની શૈલીના અનુસરણથી ઘડાયા છે. આપણું પત્રકારત્વ આ રીતે એમનું ઋણી છે.

પત્રકારત્વે તથા લોકસાહિત્યના સતત પરિશીલને

એમના ગદ્યને ઘડવામાં ઘણો ભાગ ભજવ્યો છે. પત્રકારત્વે એમના ગદ્યને પ્રવાહી અને વેગીલું બનાવ્યું; લોકસાહિત્યના પરિશીલને તળપદી, ધરતીનાં જાયાંની, લોકભાષાનાં મીઠાશ, સુગંધ, બળ અને ધીંગાપણું એમના ગદ્યને સંપડાવ્યું. ગદ્યની પ્રવાહિતામાં તો મેઘાણી વર્તમાન પેઢીમાં આપણા અજોડ લેખક હતા, ભાષાની મોહકતા પણ એમની અદ્ભુત હતી. મેઘાણીની ભાષા અને શૈલી પણ આમ ગુજરાત ભૂલી શકે તેમ નથી.

એમને ધંધો મળ્યો પત્રકારનો, પણ એમનો આત્મા તો હતો સાહિત્યકારનો. પરિણામ આવવું ઘટે તે જ આવેલું. એમણે પત્રકારત્વને સાહિત્યરંગે રંગ્યું અને એને હતું તેથી ઊંચે એ લઇ ગયા. સામાન્ય પત્રકારથી એ કેટલાય ગણા ઊંચે હતા. લોકપ્રિયતા સારુ પોતાની બેસણીથી એ કદી નીચે ઊતર્યા નથી. પત્રકારત્વને એમણે રસિક બનાવ્યું, એને ભાષા આપી, એને સાહિત્યચમક આપી, અને પત્રકારની નાત સાહિત્યકારની કરતાં હલકી ગણાયા કરી છે તે વલણ હઠાવવાનું વાતાવરણ ઊભું કરી, પત્રકારને સાહિત્યકાર કેમ ન ગણવો એવી ફરિયાદ કરવા માટે આગળ ધરવા જેવો દાખલો પણ એમણે પોતાના લખાણથી પૂરો પાડયો. અને પત્રકારનો પરમ ધર્મ અન્યાયની સામે વિરોધ ઉઠાવવાનો, જનતાનાં સુખદુઃખ, આશાઆકાંક્ષા, જયપરાજય આદિને વાચા આપી જનતાની જબાન બનવાનો, તે પણ એમણે નિર્ભીક રીતે પાળ્યો છે. એ બાબતમાં સ્પષ્ટવક્તૃતા બહુ ઓછા પત્રકારોએ બતાવી છે. 'સૌરાષ્ટ્ર'માંનું એમનું કામ તો ખરું જ, પણ 'ફૂલછાબ'માંની એમની નોંધો અને 'સાંબેલાના સૂર'માંનાં કેટલાંક કટાક્ષપ્રધાન લખાણો તેમ જ 'ઊર્મિ'માંની તેમની કેટલીક તાજેતરની નોંધો આ સંબંધમાં ઉલ્લેખને પાત્ર છે. કોંગ્રેસ, કોંગ્રેસી નેતાગીરી ને નીતિ અને ગાંધીજીનાં કોઈ કોઈ પગલાં સામે પણ પોતાનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત કરતાં એ અચકાયા નથી. એવે વખતે લોકોના પ્રતિનિધિ તરીકે તેમના મનની વાત જ એમણે કહી છે.

અને સાહિત્યકાર મેઘાણી? લોકસાહિત્યનું સંપાદન અને વિવેચન એકલું જ તેમણે કર્યું હોત અને બીજું કશું ન લખ્યું હોત તો પણ એમની એટલી સાહિત્યસેવા જ કાયમ સંભારી રાખવા જેવી ગણાત. પણ ઈશ્વરદત્ત શક્તિના પ્રમાદી અનુપયોગની ફરિયાદ એમને માટે થઈ જ ન શકે એવું એમણે કર્યું છે. મૃત્યુએ આવી એમને ઉપાડી લીધા, બાકી એમણે પોતે કલમ લગભગ છેક સુધી હેઠી મૂકી નથી. એમની પાસેથી જે સંખ્યાબંધ કૃતિઓ મળી છે તેમાં ભાષાંન્તરો છે, રૂપાન્તરો છે, ચરિત્રો છે; કેટલાક દેશોના મુક્તિસંગ્રામની કથાઓ છે, કવિતા છે, વાર્તા છે, નાટક છે, નવલકથા છે, વિવેચન છે, જેલકથા છે, પ્રવાસ છે, અને કટાક્ષલેખો પણ છે. વૈવિધ્ય ને વૈપુલ્ય એમના સાહિત્યની ગુણવત્તાને બાધક કે અવરોધક નીવડ્યું નથી એ પણ જાણવા જેવી હકીકત છે. એમના રૂપાન્તરોમાં સર્જનકલ્પના એટલા સારા પ્રમાણમાં દેખાય છે કે એ કૃતિઓ પારકી નહિ પણ મેઘાણીની જ હોય એવી છાપ વાંચનારાઓ પર પડે છે. લોકગીતો બરાબર પચાવેલાં હોવાથી તેના ઢાળોમાં અને ચારણી છંદોમાં અર્વાચીન ભાવો ને ભાવનાઓ કવિતારૂપે મૂકી સાચા લોકકવિ તે બન્યા છે. વિવેચનને તેની ભારઝલી પંડિતાઈ અને શુષ્કતાનાં વેષ્ટનથી અળગું કરી હળવું, રસિક, રસદર્શી અને સંસ્કારગ્રાહી તેમણે બનાવ્યું છે. એમનાં ચરિત્રોમાં ચરિત્રનાયકો જીવતા બની જાય છે. તેમની વાર્તાઓ અને નવલકથાઓમાં આપણો નીચલા મધ્યમ વર્ગનો સાચો સમાજ તેનાં અજ્ઞાન, પહોંચ, ખાનદાની, નાદાની, ભોળપણ, વીરતા, ઉદારતા આદિ સારાંમાઠાં લક્ષણો સાથે દૃષ્ટિગોચર થાય છે. લખાવટ બધે જ એક સરખી મોહક હોય છે. હૃદયને સ્પર્શી હલાવી મૂકે તેવું ઊર્મિબળ પણ એમનાં સર્જનોમાં ઓછું નથી હોતું. ભાષામાં સર્વગમ્યતા પણ એટલી હોય છે કે કૃતિઓ બહોળા આમવર્ગના ખૂણેખૂણા સુધી પહોંચી જાય છે અને ઝીલાય છે. જનતાના સાહિત્યકાર, લોકકવિ, જનતામાન્ય સાહિત્યકાર અત્યારે તો મેઘાણી જ

હતા. એમની ભાષા જનતાની અને એમણે ભાવો ય લડાવ્યા છે જનતાના ને જનતાને ગમે એવા. 'નથી સમજાતું' એવી ફરિયાદ જેમનાં સાહિત્ય માટે ઓછામાં ઓછી થાય તેવા એ હતા. એમની કૃતિઓની લોકપ્રિયતા ઓછી નથી. Best-sellers એમની પાસેથી ઠીક સંખ્યામાં મળેલ છે. એવી કૃતિઓના સર્જકો ઉત્કૃષ્ટતાની કક્ષા જાળવી શકતા નથી હોતા. મેઘાણી માટે કહી શકાય કે ભલે અમુક કક્ષાથી વધુ ઊંચે એ નહિ ગયા હોય, તો અમુક કક્ષાથી નીચે તો એ ક્યારે ય નથી ગયા. વળી કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, વિવેચન ગમે તે સાહિત્યપ્રકાર એમની કલમ ખેડતી હોય, એ દરેકમાં મેઘાણીચમકાર કે મેઘાણી-સ્પર્શ આવીને તેને વાચકને માટે રુચિકર ને આકર્ષક બનાવી જાય છે. જેમ એમના દેહમાં, ચહેરામ્હોરામાં, પોષાકમાં, બોલીમાં, ગાયકીમાં તેમ એમના ગદ્ય ને પદ્યમાં અનોખું વ્યક્તિત્વ વિલસે છે,અને એને બીજા લેખકોની કૃતિઓ કરતાં જુદું જ બનાવે છે.

વ્યક્તિત્વની વાત આવી એટલે એમના પોતાના વ્યક્તિગુણોને ય સંભારવા જોઇએ. એમની ઉદ્યમપરાયણતા. કાર્યનિષ્ઠા, મિત્રપ્રેમ, સ્નેહાળતા વગેરે ગુણો વિશે તો એમના સંબંધમાં આવેલા અનેકો બોલી શકે તેમ છે. પણ સહુથી આકર્ષક તો એમના બે ગુણ: વિનમ્રતા અને મીઠાશ. પોતાને વિશે ઘણું ઘણું માની બેસી પોતાની વડાઈની ગુલબાંગો મારનાર ક્ષુદ્ર મિથ્યાભિમાનથી એમનો સંસ્કારી અને વિવેકશીલ આત્મા કેટલાય ગાઉ દૂર રહ્યો હતો. એમની મીઠાશ કાઠિયાવાડીઓ જેમાં પાવરધા હોવાનું સાચીખોટી રીતે ગુજરાતમાં મનાય છે તેવી વ્યવહારદક્ષતાની કે મુત્સદ્દીગીરીની કે દેખાડવાની નહિ, પણ ખરેખર તેમના હૈયાની સુકુમારતાનું જ બાહ્ય ચિહ્ન હતી. આત્મીય 'ભાઇ' એવું એમનું સંબોધન જેમણે એક વાર પણ સાંભળ્યું હશે તે કદાપી ભૂલી શકશે નહિ. એમના મૃદુ અંતરનું સૌજન્ય એમની મીઠાશ અને વિનમ્રતા વાટે બોલી ઊઠતું હતું. આને લીધે તેમનું, મિત્રોનું અને સ્નેહીજનોનું મંડળ બહુ જ મોટું હતું. એમાં સાહિત્યકારો તો ખરા જ, પણ ઇતર વ્યવસાયવાળા પણ ઘણા, એ એક નોંધપાત્ર બાબત છે. આ મીઠાશ અને આગળ ઉલ્લેખેલ સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, બંનેનો વાસ એક જ વ્યક્તિમાં હોય એ કેટલું વિરલ છે, કેટલું સ્પૃહણીય છે!

મિત્રો ને સ્નેહીઓના અંતરમાં આ કારણે, તો ગુજરાતની સમગ્ર જનતાના હૃદયમાં બીજા એક કારણે તેમણે સ્થાન જમાવેલું. લોકગીતોના સુભાષ્ય ગાનથી તેઓ લોકપ્રિય બનેલા એ ખરું, પણ લોકહૈયામાં તેમણે સ્થાન મેળવ્યું તે તો ભારતના મુક્તિસંગ્રામની રાષ્ટ્રભક્તિથી છલકાતી કવિતાના સર્જક તરીકે, 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકે. તેમણે યૌવનને બિરદાવ્યું, ભગતસિંહ અને તેના સાથીઓની શહીદીને અંજલિ આપી, ૧૯૩૦ની રાષ્ટ્રીય લડત વખતે મેક્સિવનીના ગીતને ગુજરાતીમાં લલકાર્યું અને 'કંકુ ઘોળવાં'ની અને જુધ્ધે ચડવાની શૂરાઓને હાકલ કરી એ સંગ્રામના સૈનિકોના કડખેદ તરીકે કામ કર્યું, એ સંગ્રામના સેનાની વિલાયત ગયા ત્યારે આખા રાષ્ટ્રના અંતરની ને એના પોતાના અંતરની લાગણી 'છેલ્લો કટોરો' કાવ્યમાં ગાઈ, સેનાનીવર પાછા વળ્યા ત્યારે એના સત્કારનું સકરુણ ગીત ગાયું, એણે જ્યારે કોમી ચુકાદા સામે અનશન આદર્યું ત્યારે એનો વિદાય-સંદેશ માર્મિક રીતે ગુજરાતને સુણાવ્યો, રાષ્ટ્રને એણે '૩૦માં દાખવેલ જોર માટે તે વરસની 'પલ-પલભરી બારમાસી'ની પ્રોત્સાહક કવિતા લલકારી, અને પરાજયની વેદના ભૂલવવા 'પરાજિતનું ગાન' સંભળાવ્યું. પ્રજાની આકાંક્ષાઓ, લાગણીઓ, પુરુષાર્થો, અને આશાનિરાશાને આમ સ્વ૦ મેઘાણીએ તે પ્રત્યે પૂરા સજાગ રહી જે રીતે ગાયાં છે તે જોતાં 'રાષ્ટ્રીય શાયર' એવું બિરુદ એમને આપવામાં પ્રજાએ એમના પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમાદર સાચી રીતે જ વ્યક્ત કર્યો છે એમ જણાશે. એમના અવસાન બાદ ભરાયેલી શોક-સભાઓમાં જે ચિક્કાર હાજરી દેખાઈ છે તે સ્વ૦ મેઘાણી કેવા લોકમાન્ય સાહિત્યકાર હતા એ બતાવે છે.

[અનુસંધાન આગળ પાન ८८ પર]

વેદનામૂર્તિ જનકવિ

પરમાનંદ કાપડિયા

હજુ ડૉ. વ્રજલાલ મેઘાણીની અવસાનનોંધની શાહી સુકાઈ નથી એવામાં શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીના અવસાનના સમાચાર સાંભળતાં હૃદય બેહોશ બની જાય છે, અને લેખિની સ્તબ્ધતા અનુભવે છે. હાથ ઉપરની હીરાની વીંટી કોઈ ઝૂંટવી ગયું એની હાય પોકર હજુ શમેલ નથી, એટલામાં તો નિષ્ઠુર વિધાતાએ માથાનો મુગટમણિ ઝડપી લીધો અને આપણ સર્વને શૂન્યતેજ બનાવી દીધા. આ ઘટનાએ ઉપજાવેલી મર્મદારક વેદના કયા શબ્દોમાં વ્યકત કરવી તેની કોઈ રીતે સૂઝ પડતી નથી.

હજુ થોડા સમય પહેલાં જાન્યુઆરી માસની ૧૯મી તારીખે સવારમાં મળેલી ડૉ. મેઘાણી વિષેની શોકસભામાં મિત્રોએ પ્રસંગાનુરૂપ કાંઈક ગીત સંભળાવવા ભાઈ મેઘાણીને વિનંતી કરી અને એ વિનંતીને સહજભાવ માન્ય કરીને સંહારના સ્વામીને સંબોધીને રચેલું ભવ્ય પ્રાર્થનાગીત તેમણે સંભળાવેલું. તેમના એ બુલંદ અવાજના ભણકારા હજુ કાનમાં શમ્યા નથી, એટલામાં તો તેમણે પણ પોતાનાં બધાં ખાતાં ખતવીને જીવનભરનું સરવૈયુ સંહારના સ્વામીના ચરણમાં ધરી દીધું! એ ગીત આપણે તેમની પાસેથી છેલ્લું છેલ્લું જ સાંભળી રહ્યા છીએ એવી સ્વપ્ને પણ કોઈને કલ્પના સંભવતી હતી ખરી? કાળના કુઠારપ્રહાર આવા જ હોય છે! કાળની નિષ્ઠુરતા આપણને અવાક્ બનાવી દે છે.

અલબત્ત છેલ્લાં છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન તેમનું શરીર ભાંગતું જતું હતું. હરસ, સંધિવા આદિ ઉપાધિઓ તેમના શરીરને ક્ષીણ બનાવી રહેલ હતી. આમ છતાં પણ 'ફૂલછાબ'ના અતિવ્યવસાયી તંત્રીપણાથી તેઓ કેટલાક સમયથી નિવૃત્ત થયા હતા અને બોટાદમાં ઠરીઠામ થઈને બેઠા હતા. પોતાની તબિયતની અનુકૂળતા મુજબ તેઓ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચલાવતા હતા. મોટો દીકરો ચિ. મહેન્દ્ર પત્રકારત્વના પ્રદેશમાં ઠીક ઠીક ગોઠવાઈ ગયો હતો. મોટી દીકરી ચિ. ઇન્દુનો પણ વિવાહસંબંધ નક્કી કરી લીધો હતો અને થોડા સમયમાં લગ્ન કરવાની વિચારણા ચાલતી હતી. એટલે એ બાજુની ચિન્તા પણ હળવી બની હતી. શ્રી. ચિત્રાદેવી ભરતગૂંથણનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય ચલાવી રહ્યાં હતાં અને મેઘાણીભાઈની કમાણીમાં ઠીક ઠીક પુરવણી કરી રહ્યાં હતાં. બે ઘરનાં ઘર બનાવ્યાં હતાં. ઘેર દુધાળાં ઢોર બાંધ્યા હતાં. અનેક કારણોએ અવારનવાર અસ્વસ્થ બનતું રહેતું ગૃહજીવન સરળ સપાટી ઉપર વહેવા લાગ્યું હતું. આવી ઉત્તરોત્તર અનુકૂળ બનતી જતી પરિસ્થિતિને અંગે મેઘાણી ખૂબ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ દેખાતા હતા. આજ સુધી તેમણે ઘણું કર્યું હતું, પણ હવે પછીનો ફાલ તો કોઈ જુદા જ પ્રકારનો ઊતરશે એમ તેમના નિકટવર્તી મિત્રો અને શુભેચ્છકો આશા સેવી રહ્યા હતા. એવામાં કાળની કરડી નજર હજુ હમણાં જ નિરાંત વાળીને સૂતેલા અને સુખભર્યાં ભાવી જીવનનાં સ્વપ્નાં ચિન્તવતા ભાઈ મેઘાણી ઉપર પડી અને આંખના પલકારામાં તેઓ પરલોકવાસી બની બેઠા! આ તે આપણું કેવું હીનભાગ્ય?

આજના સાહિત્યકારોમાં તેમનું સ્થાન મૂલવવાનો મારો કોઈ અધિકાર નથી. એવી કોઈ જરૂર પણ નથી. તેમનું વ્યક્તિત્વ સમગ્ર સાહિત્યકારોથી એટલું બધું નિરાળું હતું કે તેમને કોઈની ઉપર કે નીચે મૂકવાનો કોઈ અર્થ પણ નથી. એમ છતાં પણ માણસનું મન એવું છે કે તેને સરખામણી કર્યા સિવાય ચેન પડતું નથી. આ રીતે વિચારતાં તેઓ આખા સાહિત્યક વર્ગથી બે બાબતોમાં એકદમ જુદા તરી આવતા હતા. મારા સદ્ભાગ્યે અનેક કવિઓ, લેખકો તેમ જ સાહિત્યકારોના ઠીક ઠીક પરિચયમાં આવવાનું બન્યું છે. પોતપોતાના વિષયમાં તેમનાથી ચડી જાય એવી અનેક વ્યક્તિઓ આજે સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કવિતા માત્રનું છેલ્લું સીમાચિહ્ન મેઘાણી હતા એમ પણ આપણે કહી ન શકીએ. પણ આવી અસાધારણ સાહિત્યપ્રતિભા ધરાવતાં છતાં નમ્રતાની—નિરભિમાનપણાની જે પરાકોટિ ભાઈ મેઘાણીમાં અનુભવગોચર થતી હતી તેવી અન્યત્ર કોઈ પણ આવું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતી વ્યક્તિમાં જાણી, સાંભળી કે નિહાળી નથી.

હતા. એમની ભાષા જનતાની અને એમણે ભાવો ય લડાવ્યા છે જનતાના ને જનતાને ગમે એવા. 'નથી સમજાતું' એવી ફરિયાદ જેમનાં સાહિત્ય માટે ઓછામાં ઓછી થાય તેવા એ હતા. એમની કૃતિઓની લોકપ્રિયતા ઓછી નથી. Best-sellers એમની પાસેથી ઠીક સંખ્યામાં મળેલ છે. એવી કૃતિઓના સર્જકો ઉત્કૃષ્ટતાની કક્ષા જાળવી શકતા નથી હોતા. મેઘાણી માટે કહી શકાય કે ભલે અમુક કક્ષાથી વધુ ઊંચે એ નહિ ગયા હોય, તો અમુક કક્ષાથી નીચે તો એ ક્યારે ય નથી ગયા. વળી કવિતા, વાર્તા, નવલકથા, વિવેચન ગમે તે સાહિત્યપ્રકાર એમની કલમ ખેડતી હોય, એ દરેકમાં મેઘાણીચમકાર કે મેઘાણી-સ્પર્શ આવીને તેને વાચકને માટે રુચિકર ને આકર્ષક બનાવી જાય છે. જેમ એમના દેહમાં, ચહેરામ્હોરામાં, પોષાકમાં, બોલીમાં, ગાયકીમાં તેમ એમના ગદ્ય ને પદ્યમાં અનોખું વ્યક્તિત્વ વિલસે છે, અને એને બીજા લેખકોની કૃતિઓ કરતાં જુદું જ બનાવે છે.

વ્યક્તિત્વની વાત આવી એટલે એમના પોતાના વ્યક્તિગુણોને ય સંભારવા જોઇએ. એમની ઉદ્યમપરાયણતા. કાર્યનિષ્ઠા, મિત્રપ્રેમ, સ્નેહાળતા વગેરે ગુણો વિશે તો એમના સંબંધમાં આવેલા અનેકો બોલી શકે તેમ છે. પણ સહુથી આકર્ષક તો એમના બે ગુણઃ વિનમ્રતા અને મીઠાશ. પોતાને વિશે ઘણું ઘણું માની બેસી પોતાની વડાઈની ગુલબાંગો મારનાર ક્ષુદ્ર મિથ્યાભિમાનથી એમનો સંસ્કારી અને વિવેકશીલ આત્મા કેટલાય ગાઉ દૂર રહ્યો હતો. એમની મીઠાશ કાઠિયાવાડીઓ જેમાં પાવરધા હોવાનું સાચીખોટી રીતે ગુજરાતમાં મનાય છે તેવી વ્યવહારદક્ષતાની કે મુત્સદ્દીગીરીની કે દેખાડવાની નહિ, પણ ખરેખર તેમના હૈયાની સુકુમારતાનું જ બાહ્ય ચિહ્ન હતી. આત્મભર્યું 'ભાઇ' એવું એમનું સંબોધન જેમણે એક વાર પણ સાંભળ્યું હશે તે કદાપી ભૂલી શકશે નહિ. એમના મૃદુ અંતરનું સૌજન્ય એમની મીઠાશ અને વિનમ્રતા વાટે બોલી ઊઠતું હતું. આને લાધે તેમનું, મિત્રોનું અને સ્નેહીજનોનું મંડળ બહુ જ મોટું હતું. એમાં સાહિત્યકારો તો ખરા જ, પણ ઇતર વ્યવસાયવાળા પણ ઘણા, એ એક નોંધપાત્ર બાબત છે. આ મીઠાશ અને આગળ ઉલ્લેખેલ સ્પષ્ટવક્તૃત્વ, બંનેનો વાસ એક જ વ્યક્તિમાં હોય એ કેટલું વિરલ છે, કેટલું સ્પૃહણીય છે !

મિત્રો ને સ્નેહીઓના અંતરમાં આ કારણે, તો ગુજરાતની સમગ્ર જનતાના હૃદયમાં બીજા એક કારણે તેમણે સ્થાન જમાવેલું. લોકગીતોના સુશ્રાવ્ય ગાનથી તેઓ લોકપ્રિય બનેલા એ ખરું, પણ લોકહૈયામાં તેમણે સ્થાન મેળવ્યું તે તો ભારતના મુક્તિસંગ્રામની રાષ્ટ્રભક્તિથી છલકાતી કવિતાના સર્જક તરીકે, 'રાષ્ટ્રીય શાયર' તરીકે. તેમણે યૌવનને બિરદાવ્યું, ભગતસિંહ અને તેના સાથીઓની શહીદીને અંજલિ આપી, ૧૯૩૦ની રાષ્ટ્રીય લડત વખતે મેકિસ્વનીના ગીતને ગુજરાતીમાં લલકાર્યું અને 'કંકુ ઘોળવાં'ની અને જુધ્ધે ચડવાની શૂરાઓને હાકલ કરી એ સંગ્રામના સૈનિકોના કડખેદ તરીકે કામ કર્યું, એ સંગ્રામના સેનાની વિલાયત ગયા ત્યારે આખા રાષ્ટ્રના અંતરની ને એના પોતાના અંતરની લાગણી 'છેલ્લો કટોરો' કાવ્યમાં ગાઈ, સેનાનીવર પાછા વળ્યા ત્યારે એના સત્કારનું સકરુણ ગીત ગાયું, એણે જ્યારે કોમી ચુકાદા સામે અનશન આદર્યું ત્યારે એનો વિદાય-સંદેશ માર્મિક રીતે ગુજરાતને સુણાવ્યો, રાષ્ટ્રને એણે '૩૦માં દાખવેલ જોર માટે તે વરસની 'પલ-પલભરી બારમાસી'ની પ્રોત્સાહક કવિતા લલકારી, અને પરાજયની વેદના ભૂલવવા 'પરાજિતનું ગાન' સંભળાવ્યું. પ્રજાની આકાંક્ષાઓ, લાગણીઓ, પુરુષાર્થો, અને આશાનિરાશાને આમ સ્વ૦ મેઘાણીએ તે પ્રત્યે પૂરા સજાગ રહી જે રીતે ગાયાં છે તે જોતાં 'રાષ્ટ્રીય શાયર' એવું બિરુદ એમને આપનામાં પ્રજાએ એમના પ્રત્યે પોતાનો પ્રેમાદર સાચી રીતે જ વ્યક્ત કર્યો છે એમ જણાશે. એમના અવસાન બાદ ભરાયેલી શોકસભાઓમાં જે ચિક્કાર હાજરી દેખાઈ છે તે સ્વ૦ મેઘાણી કેવા લોકમાન્ય સાહિત્યકાર હતા એ બતાવે છે.

[અનુસંધાન આગળ પાન ૯૮ પર]

વેદનામૂર્તિ જનકવિ

પરમાનંદ કાપડિયા

હજુ ડૉ. વ્રજલાલ મેઘાણીની અવસાનનોંધની શાહી સુકાઈ નથી એવામાં શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીના અવસાનના સમાચાર સાંભળતાં હૃદય બેહોશ બની જાય છે, અને લેખિની સ્તબ્ધતા અનુભવે છે. હાથ ઉપરની હીરાની વીંટી કોઈ ઝૂંટવી ગયું એની હાય પોકાર હજુ શમેલ નથી, એટલામાં તો નિષ્ઠુર વિધાતાએ માથાનો મુગટમણિ ઝડપી લીધો અને આપણુ સર્વને શૂન્યતેજ બનાવી દીધા. આ ઘટનાએ ઉપજાવેલી મર્મદારક વેદના કયા શબ્દોમાં વ્યકત કરવી તેની કોઈ રીતે સૂઝ પડતી નથી.

હજુ થોડા સમય પહેલાં જાન્યુઆરી માસની ૧૯મી તારીખે સવારમાં મળેલી ડૉ. મેઘાણી વિષેની શોકસભામાં મિત્રોએ પ્રસંગાનુરૂપ કાંઈક ગીત સંભળાવવા ભાઈ મેઘાણીને વિનંતી કરી અને એ વિનંતીને સહજભાવે માન્ય કરીને સંહારના સ્વામીને સંબોધીને રચેલું ભવ્ય પ્રાર્થનાગીત તેમણે સંભળાવેલું. તેમના એ બુલંદ અવાજના ભણકારા હજુ કાનમાં શમ્યાં નથી, એટલામાં તો તેમણે પણ પોતાનાં બધાં ખાતાં ખતવીને જીવનભરનું સરવૈયું સંહારના સ્વામીના ચરણમાં ધરી દીધું! એ ગીત આપણે તેમની પાસેથી છેલ્લું છેલ્લું જ સાંભળી રહ્યા છીએ એવી સ્વપ્ને પણ કોઈને કલ્પના સંભવતી હતી ખરી? કાળના કુઠારપ્રહાર આવા જ હોય છે! કાળની નિષ્ઠુરતા આપણને અવાક્ બનાવી દે છે.

અલબત્ત છેલ્લાં છેલ્લાં બે વર્ષ દરમિયાન તેમનું શરીર ભાંગતું જતું હતું. હરસ, સંધિવા આદિ ઉપાધિઓ તેમના શરીરને ક્ષીણ બનાવી રહેલ હતી. આમ છતાં પણ 'ફૂલછાબ'ના અતિવ્યવસાયી તંત્રીપણાથી તેઓ કેટલાક સમયથી નિવૃત્ત થયા હતા અને બોટાદમાં ઠરીઠામ થઈને બેઠા હતા. પોતાની તબિયતની અનુકૂળતા મુજબ તેઓ પોતાની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ ચલાવતા હતા. મોટો દીકરો ચિ. મહેન્દ્ર પત્રકારત્વના પ્રદેશમાં ઠીક ઠીક ગોઠવાઈ ગયો હતો. મોટી દીકરી ચિ. ઇન્દુનો પણ વિવાહસંબંધ નક્કી કરી લીધો હતો અને થોડા સમયમાં લગ્ન કરવાની વિચારણા ચાલતી હતી. એટલે એ બાજુની ચિન્તા પણ હળવી બની હતી. શ્રી. ચિત્રાદેવી ભરતગૂંથણનો સ્વતંત્ર વ્યવસાય ચલાવી રહ્યાં હતાં અને મેઘાણીભાઈની કમાણીમાં ઠીક ઠીક પુરવણી કરી રહ્યાં હતાં. બે ઘરનાં ઘર બનાવ્યાં હતાં. ઘેર દુધાળાં ઢોર બાંધ્યા હતાં. અનેક કારણોએ અવારનવાર અસ્વસ્થ બનતું રહેતું ગૃહજીવન સરળ સપાટી ઉપર વહેવા લાગ્યું હતું. આવી ઉત્તરોત્તર અનુકૂળ બનતી જતી પરિસ્થિતિને અંગે મેઘાણી ખૂબ પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ દેખાતા હતા. આજ સુધી તેમણે ઘણું કર્યું હતું, પણ હવે પછીનો ફાલ તો કોઈ જુદા જ પ્રકારનો ઊતરશે એમ તેમના નિકટવર્તી મિત્રો અને શુભેચ્છકો આશા સેવી રહ્યા હતા. એવામાં કાળની કરડી નજર હજુ હમણાં જ નિરાંત વાળીને સૂતેલા અને સુખભર્યાં ભાવી જીવનનાં સ્વપ્નાં ચિન્તવતા ભાઈ મેઘાણી ઉપર પડી અને આંખના પલકારામાં તેઓ પરલોકવાસી બની બેઠા! આ તે આપણું કેવું હીનભાગ્ય?

આજના સાહિત્યકારોમાં તેમનું સ્થાન મૂલવવાનો મારો કોઈ અધિકાર નથી. એવી કોઈ જરૂર પણ નથી. તેમનું વ્યક્તિત્વ સમગ્ર સાહિત્યકારોથી એટલું બધું નિરાળું હતું કે તેમને કોઈની ઉપર કે નીચે મૂકવાનો કોઈ અર્થ પણ નથી. એમ છતાં પણ માણસનું મન એવું છે કે તેને સરખામણી કર્યા સિવાય ચેન પડતું નથી. આ રીતે વિચારતાં તેઓ આખા સાહિત્યક વર્ગથી બે બાબતોમાં એકદમ જુદા તરી આવતા હતા. મારા સદ્ભાગ્યે અનેક કવિઓ, લેખકો તેમ જ સાહિત્યકારોના ઠીક ઠીક પરિચયમાં આવવાનું બન્યું છે. પોતપોતાના વિષયમાં તેમનાથી ચડી જાય એવી અનેક વ્યક્તિઓ આજે સમાજમાં અસ્તિત્વ ધરાવે છે. કવિતા માત્રનું છેલ્લું સીમાચિહ્ન મેઘાણી હતા એમ પણ આપણે કહી ન શકીએ. પણ આવી અસાધારણ સાહિત્યપ્રતિભા ધરાવતાં છતાં નમ્રતાની–નિરભિમાનપણાની જે પરા કોટિ ભાઈ મેઘાણીમાં અનુભવગોચર થતી હતી તેવી અન્યત્ર કોઈ પણ આવું વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવતી વ્યક્તિમાં જાણી, સાંભળી કે નિહાળી નથી.

બિલકુલ ઘમંડ નહીં એવો સાહિત્યકાર આપણે પહેલવહેલો જોયો હોય તો તે મેઘાણી હતાં. કાર્લાઇલે એક સ્થળે કહ્યું છે કે આત્મમહત્તાના અભાનમાં માનવીવિશેષની સાચી મહત્તા રહેલી છે. આ કથન મેઘાણીને સર્વાંશે લાગુ પડતું હતું.

તેમને અન્ય સાહિત્યકો અને ખાસ કરીને કવિઓથી જુદા પાડતી બીજી બાબત એ હતી કે તેમનામા કવિતા સાથે જે ડોલન હતું તેવું ડોલન–તન્મયતા–મસ્તી–પોતાના કાવ્યવિષય સાથેની એકરૂપતા–મેં તો હજુ કોઈ અન્ય કવિમાં નિહાળી નથી. તેઓ બુલંદ અવાજે કોઈ પણ ગીત ગાવું શરૂ કરતા કે તેમના પગ તાલ આપવા માંડતા, હાથ ઝૂલવા માંડતા, આંખોમાંથી નૃત્ય ઝરવા લાગતું અને મદોન્મત્ત હાથીની માફક તેમનો આખો પંડ ડોલવા લાગતો. વાસ્તવિક દુનિયા તેઓ એકાએક ભૂલી જતા અને શ્રોતાવર્ગને પણ ભૂલવાડી દેતા. આવું ડોલન ભાઈ મેઘાણી સાથે આજ તો ગયું તે ગયું જ છે. તેનો પ્રતિનિધિ કોણ જાણે પાછો ક્યારે જન્મશે!

ગાંધીજીએ લોકજીવનના વિશાળ ક્ષેત્રમાં જે કાર્ય કર્યું તે જ કાર્ય ભાઈ મેઘાણી સાહિત્યના સાંકડા ક્ષેત્રમાં સાધી ગયા છે. મેઘાણી નહોતા ત્યાં સુધી રાજકારણ માફક સાહિત્ય કેવળ શિષ્ટભોગ્ય વસ્તુ હતી. એ સાહિત્યને ખરેખર લોકભોગ્ય બનાવવાનો સર્વ યશ ભાઈ મેઘાણીના ફાળે જાય છે. આ ઉપરાંત કહેવાતા લોકસાહિત્ય વિષે પ્રતિષ્ઠિત સાહિત્યકારોની કેવળ ઉદાસીનતા હતી, એટલું નહિ .પણ લોકસાહિત્ય પ્રત્યે તેઓ એક પ્રકારની ઘૃણા સેવતા હતા, આ લોકસાહિત્યની વિશેષતાઓ બહાર લાવવાનું કાર્ય ભાઈ મેઘાણીએ કર્યું છે. એટલું જ નહિ પણ લોકસાહિત્ય અને શિષ્ટસાહિત્ય વચ્ચેની અભેદ્ય દીવાલ પણ ભાઈ મેઘાણીએ જ ભાંગી છે. લોકસાહિત્યની હાકલ ભાઈ મેઘાણીએ ઘેર ઘેર સંભળાવી છે. 'લોકસાહિત્યમાં રહેલું અપૂર્વ નવનીત જાણો અને માણો' આવી ટેલ ભાઈ મેઘાણીએ શેરીએ અને ચોટે નાખી છે. ભાઈ મેઘાણી એક વખત એકલા અટૂલા હતા, આજે તો તેમને ઉભયપક્ષે–સાહિત્યકોએ તેમ જ આમજનતાએ–સ્વીકાર્યા છે, આવકાર્યા છે, અપનાવ્યા છે. આવી રીતે પોતાનું જીવિતકાર્ય ભાઇ મેઘાણીએ અનેક રીતે પાર પાડ્યું છે. આ કાંઇ જીવનની નાનીસૂની ધન્યતા નથી.

સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં તેમના પુરોગામીઓનો વિચાર કરીએ તો મીરાં, નરસિંહ મહેતો તેમ જ પ્રેમાનંદની પરિપાટીના હતા એમ આપણે જરૂર કહી શકીએ. અથવા તો એમ કહેવું વધારે યોગ્ય ગણાય કે ભાઈ મેઘાણીને જોઇને મીરાં, નરસિંહ મહેતો કે પ્રેમાનંદ કેવાં હશે તેની આપણે કલ્પના કરી શકીએ છીએ. કવિ ન્હાનાલાલે ભાઈ મેઘાણીને વોલ્ટર સ્કોટ સાથે સરખાવેલા. સામળદાસ કૉલેજનો પ્રિન્સિપાલ શહાણીએ મેઘાણીને એક વખત હોમર સાથે સરખાવ્યા હતા. સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ મહામાનવોની ભાત જ કોઇ જુદા પ્રકારની હોય છે. નિરાંતે ખાવું, પીવું અને સૂવું, સ્વસ્થ વેતન ઉપર જીવનનિર્વાહ કરવો અને અવકાશ મળે તે મુજબ કાવ્યો કે લેખો લખવા અને સંગ્રહો પ્રગટ કરવા, જનતાના સન્માનના અધિકારી લેખાવું અને જનતાથી અતડા રહીને વિચરવું –આ ભાત તેમની નથી. તીવ્ર સંવેદનોથી સદા ક્ષુબ્ધ બનેલા રહેવું અને પોતાના દિલમાં જે સ્ફુર્યું તે આમજનતાને સંભળાવવું, એકતારો લઇને જગતને ખૂણે ખૂણે ભમવું અને પોતાનો જીવન–સંદેશ સૌ કોઈના કાને નાખવો, સૂતેલાને જગાડવા અને જાગેલાને કાર્યપ્રવૃત્ત કરવા, લોકોને રડાવવા, હસાવવા, ઉત્તેજિત કરવા; તેને ન હોય ખાવાપીવાની નિરાંત કે સાધન સગવડની સ્વસ્થતા, એક જ ધૂન, એક જ તાન. માનાપમાનથી કેવળ બેપરવા. જનતા સાથેનું અપૂર્વ તાદાત્મ્ય. તે જ્યાં જાય ત્યાં લોકો તેની પાછળ ગાંડા માફક ભમે અને તેના શબ્દોને અમૃત માફક ઝીલે. વ્યાસ–વાલ્મીકિના કાળથી જનતાના કવિઓની આવી પરિપાટી ચાલી આવી છે. આપણું કેટલું મોટું સદ્‌ભાગ્ય કે એ પરિપાટીના વારસદાર મેઘાણીને આપણે નજરે નિહાળ્યા, સાંભળ્યા અને માણ્યા!

મેઘાણીના જીવનની અનેક બાજુઓ છે અને તેમની સાહિત્ય ચર્ચાનાં પણ ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપો છે. પણ કોઈ એક વિશિષ્ટ લક્ષણથી મેઘાણીને ઓળખાવવા હોય તો હું એટલું જ કહું કે મેઘાણી એટલે વેદનામૂર્તિ. મેઘાણી હસે, બોલે, વાતો કરે, આનંદ વિનોદમાં પૂરો ભાગ લે–એ બધું છતાં, અને એ બધાં પાછળ હતું એક ઊંડું વેદનાનું તત્ત્વ. તેમના સર્વ સાહિત્યનિર્માણની જનની પણ આ વેદના જ હતી. આપણા ઊંચા સાહિત્યધન વિષે લોકોની ઉપેક્ષા, આપણી ગુલામી અને નિર્માલ્યતા, આપણી ગરીબી અને અજ્ઞાનતા, વિદેશી રાજ્યસત્તાનું દમન અને પ્રજાની આઝાદીની તમન્ના, દલિત તેમ જ પતિત વર્ગોની પાર વિનાની દુર્દશા અને ધનવાનોના બેફામ ભોગવિલાસો, સ્ત્રીઓની પરાધીનતા અને જનસમાજની રૂઢિગ્રસ્તતા–આવી અનેક બાબતોનું દર્શન તેમ જ ચિન્તન તેમના વેદનાનું મૂળ હતું, અને એ વેદના એમના સર્વ વિકાસ અને ઘડતરનો પાયો હતો. ભાઈ મેઘાણી વિષેની મારા મન ઉપર પડેલી આ છાપ એટલી સચોટ હતી કે કેટલાંક વર્ષો પહેલાં બહાર પડેલા તેમના યુગવંદના નામના કાવ્યસંગ્રહને મેં તો યુગવેદના નામથી જ ઓળખેલો, અને જ્યારે ભાઈ મેઘાણીએ મારી ભૂલ સુધારી ત્યારે પણ તે કાવ્યસંગ્રહનું 'યુગવેદના' એ મુજબ બદલવા મેં તેમને આગ્રહ કરેલો.

તીવ્ર સંવેદનશીલ કલ્પનાપરાયણ કવિ માનસ, અત્યન્ત લાગણીપ્રધાન અને કોમળ પ્રકૃતિ, નાનો સરખો આઘાત અપનાવી લેવાનું અસામર્થ્ય–એવા આપણા મેઘાણી અને દુનિયાની દૃષ્ટિએ કેવળ વાસ્તવિકતાને જ નજર સામે રાખતી પત્ની સાથેનો સંસાર અને ઉત્તરોત્તર વધતો જતો સંતાન પરિવાર, નાના મોટાં કારણોએ ઊભી થતી અથડામણો, વળી પાછળના સમયમાં શરૂ થયેલી શારીરિક અસ્વસ્થતા તથા કુટુંબમાં નાની મોટી માંદગીઓ–આવા વિષમ સંયોગો વચ્ચે અને પ્રાકૃતિક પ્રતિકૂળતાઓ વચ્ચે ભાઈ મેઘાણીએ પોતાનું લગભગ આખું જીવન પસાર કર્યું છે. બહારની દુનિયા તો તેમની સુન્દર કૃતિઓ નિહાળે છે, તેમનાં કાવ્યો અને રોમાંચપ્રેરક ગીતો સાંભળી તેમની વાહવાહ બોલે છે, અને તેમને સન્માન સમારંભોથી નવાજે છે. પણ આ બધું કેવી ભીંસ, મથામણ, માણસને કદી કદી આપઘાતના વિચાર તરફ ધસડી જાય એવી ગૂંગળામણો વચ્ચે, મોડી રાત સુધી જાગીને અને અડધી રાતે ઊઠીને, કૌટુંબિક જવાબદારીઓને અને સૌ કોઈ નજીકના માનવીઓની પાર વિનાની અપેક્ષાઓને માંડ માંડ પહોંચી વળતા બચત રહેતા સમય દરમિયાન નિર્માણ થયું છે તેની કોઈને પણ કલ્પના આવવી મુશ્કેલ છે.

તેમણે દુનિયાનું દુઃખ ખૂબ ગાયું છે, પોતાનું દુઃખ પોતાની હાયવરોળ અત્યન્ત નિકટવર્તી મિત્રો સિવાય કોઈની આગળ વ્યક્ત કરેલ નથી. આંખનાં આંસુઓ ખાળીને તેમણે સદા હસતું મોઢું રાખ્યું છે. પણ જેઓ તેમની બહુ નજીક હતા તેઓ જાણતા હતા કે 'મેઘાણી બે છેડે બળી રહ્યા છે. મેઘાણી અંદરથી ભાંગી રહ્યા છે. આમ ને આમ ચાલે તો મેઘાણી લાંબો વખત ટકી ન શકે.' અને બન્યું પણ એવું કે સુખનો અને સ્વસ્થતાનો દહાડો શરૂ થયો ન થયો, કૌટુંબિક સ્વસ્થતાનાં મંગળ પગલાં મંડાયાં ન મંડાયાં, મિત્રોની ચિંતા હળવી બની ન બની એવામાં તો કાળનું કહેણ આવ્યું અને મેઘાણી આપણ સર્વને છોડીને જ્યાં કોઈ વિષમતા નથી અને જ્યાં વાસ્તવિકતા અને કવિતા વચ્ચે કોઈ કુમેળ નથી એવી દુનિયા તરફ તેઓ ચાલી નીકળ્યા. શ્રી અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠે મેઘાણી સંબંધે પોતાનાં સ્મરણો રજૂ કરવા મને જણાવ્યું કે અમારા સહવાસકાળ દરમિયાન કોઈએ મને પૂછેલું કે આટલા બધા લાગણીપરાયણ માણસને તમે શી રીતે જાળવી શકો છો? ત્યારે મેં જવાબ આપેલો કે "મેઘાણીભાઈને તો અમારા ગુજરાત કાઠિયાવાડની એક વીણા સમાન લેખું છું. વીણા આંગળીથી પણ ન વાગે. તે માટે તો તારની નખલી જોઈએ હું પણ મેઘાણીને આ રીતે આટલી કોમળતાથી સંભાળું છું." અમૃતલાલભાઈનું આ કથન

તેમના વર્તનને અનુરૂપ હતું, પણ વિધાતાએ મેઘાણીભાઈ પ્રત્યે એવી કોમળતા કદી દાખવી નથી. વિધાતાએ તેમને ઘણી વખત ઊંચેથી નીચે પછાડ્યા છે અને ભાગ્યે જ સુખચેનમા સૂવા દીધા છે. કદરદાન સમાજે પણ તેમનું ગૌરવ કરવામાં અને વધારવામા જ સંતોષ ચિન્તવ્યો છે. તેમની કોઈ અગવડો–મૂંઝવણો હળવી કરવાની ચિન્તા પોતાને હૈડે ધરી જ નથી. મેઘાણી આટલી નાની ઉંમરે આપણને છોડીને ચાલી ગયા એ પાછળ વિધાતાનું અને બેકદર સમાજનું કોઈ કાવતરું હતું એવો આક્ષેપ કરવાનું મન થઈ આવે છે મેઘાણીના માર્ગે ચાલી રહેલા અનેક ધૂની કાવ્યકારો, કળાકારો અને સરસ્વતીના અનન્ય ઉપાસકોની આવી જ જીવનકથા સાંભળવામા આવે છે.

ભાઈ મેઘાણી કરતાં વધારે ઊંચી કક્ષાનો કવિ મળશે, નવલકથાકાર મળશે. વિવેચક મળશે, પત્રકાર મળશે, અનુવાદક મળશે, વિવેચક મળશે, ગાયક મળશે, પણ જે માનવતાની ઉચ્ચ કક્ષા આપણે ભાઈ મેઘાણીમાં અનુભવગોચર કરી છે, જે દર્દ અને વેદનાના તીણા સૂરો મેઘાણીની વીણામાથી ઊઠતા આપણે સાભળ્યા છે, તે માનવતા, તે દર્દ, તે વેદના આપણને તો આપણા જીવનમાં અન્યત્ર લાધવાના છે જ નહિ. કેટલો શક્તિસંપન્ન આત્મા? અને એમ છતા કેટલી બધી લાઘવતા? કેટલી અગાધ વિદ્વત્તા અને સાહિત્યસમૃદ્ધિ? અને એમ છતાં આજીવન વિદ્યાર્થી! 'મને ગીતો આપો, ગાયનો આપો, ભજનો આપો, નવા ઢાળો આપો' એવો સદાનો એ યાચક અને સંશોધક! કેટલી મોટી જીવન-સાધના? અને એમ છતાં 'પણ હજુ તો મારે આ કરવુ છે, તે કરવું છે, હજુ આ બાકી છે, તે જોવાનું છે.' એમ કંઈ કઈ કરવાના તેમને કોડ અને હજુ તો પાશેરામા પહેલી પૂણી છે એવો ઊંડા દિલનો અસંતોષ! આવો માનવી–આવો નરપુંગવ–આપણને હવે કયા જોવા મળશે? તેઓ કલાકના કલાક ગાતા અને લોકસાહિત્યનું એકધારું નિરૂપણ કરતા સાભળનાર થાકે પણ સંભળાવતા ન થાકે એટલો બધો તેમનો અદમ્ય ઉત્સાહ અને તમન્ના હતી. ભાવે તો આરોગો અને પેટ ભરીને ખાઓ–આવો ભરપૂર ભોજન અને ભાતભાતના મિષ્ટાન્નોથી ભરેલો રસથાળ તેઓ પીરસતા. આવો અતૂટ કાવ્યપ્રવાહ હવે કોણ વહાવશે અને આપણને આમ ઊંડા કાવ્યરસમાથી કોણ તરબોળ કરશે! મુંબઈ, ગુજરાત અને કાઠિયાવાડની એવી એક પણ વ્યાખ્યાનશાળા નહિ હોય કે જ્યા મેઘાણી ગાજ્યા અને ગરજ્યા નહિ હોય. એ વ્યાખ્યાનશાળાઓ આજે હવે કોણ ગજવશે અને વીર, શૃંગાર, અને કરુણ રસના આંદોલનો હવે કોણ વહેતાં કરશે? આમ જેમ જેમ વિચારીએ છીએ તેમ તેમ મેઘાણીની ખોટ પાર વિનાની દેખાય છે. એટલું જ આશ્વાસન રહે છે કે મેઘાણી પણ કાળનો જ પરિપાક હતા. આપણે ત્યાં શરૂ થયેલ ઉત્થાનકાળનો તેઓ એક સીમાસ્તંભ હતા જે કાળે મેઘાણી પેદા કર્યા જે રાષ્ટ્રવ્યાપી નવનિર્માણે મેઘાણીને આગળ ધર્યા તે કાળ અને નવનિર્માણ અનન્ત શક્યતાઓથી ભરેલાં છે. તેમાથી કાળાન્તરે બીજા ગાંધી પણ પાકશે અને બીજા મેઘાણી પણ જરૂર ઊભા થશે. આ સમાધાન સાથે ભાઈ મેઘાણીને આપણા હૃદયની અંજલિ અર્પીએ અને તેમના વેદનાગ્રસ્ત આત્માને પરમ શાન્તિ અને અખૂટ સ્વસ્થતા ઇચ્છીએ

['પ્રબુદ્ધ જૈન'માથી ટૂંકાવેલુ]

[અનુસંધાન પાન ૮૪ થી ચાલુ]

હજુ તો એ પચાસને માંડ વટાવતા હતા. બીજાં પચીસેક વર્ષના આયુષ્ય અને એ જે પરિપક્વતાને વાંછતા હતા તેની સિદ્ધિ સાથે ગુજરાતી સાહિત્યને તેમની દ્રુતપ્રવાહી કલમ વડે શું શું ન મળ્યું હોત? ગુજરાતના લોકસાહિત્યનું સંપાદન હજી બાકી હતું પણ 'જો–તો'ની વાતો મિથ્યા છે. નિર્માણ હતું તે બની ચૂક્યુ છે. ત્યા જ માનવીની લાચારી છે પણ ઉપર ઉલ્લેખી તે એમની સેવાઓની સ્મૃતિકાળને હંફાવશે, મેઘાણી પ્રજાહૃદયમાં જીવશે, ગુજરાતને આગણે એના મેઘાણી પાકશે ત્યારે મેઘાણીના પુણ્યસ્મરણની પ્રેરણાનું જ એ સંતાન હશે એમા સંદેહને સ્થાન ન હોવુ જોઈએ.

※

અદીઠ વાવાઝોડાએ ઉખેડેલો વડલો

ધીરજલાલ ધનજીભાઇ શાહ

કવિશ્રી ન્હાનાલાલની ખોટની ગુજરાતને હજુ કળ વળી નથી, ત્યાં રાષ્ટ્રશાયર શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીની ઝડપી વિદાય ગુજરાતી સાહિત્યને અને ગુજરાતની અસ્મિતાનાં પોષક તત્ત્વોને થંભાવી દે છે.

હજુ તો ગયે અઠવાડિયે જ અમે મળ્યા હતા; રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક શ્રી. ગુણવંતરાયને અર્પણ થવાની વિધિમાં હાજર રહેવાની તેમની તીવ્ર ઇચ્છા હતી; ગુજરાત સાહિત્ય સભાના સભ્યો સમક્ષ, 'લોકગીતોમાં ભજનસાહિત્ય'ની છણાવટ કરવાની તેમની ઉમેદ હતી, ભજનોના જૂના ઢાળની પકડનું સભ્યોને પાન કરાવવાની તેમની નેમ હતી. અમદાવાદમાં તેમને ખેંચી આણવાની અમારી ખ્વાહેશ હતી. અમારી સૌની ઇચ્છા મનમાં જ રહી ગઈ. કોઈનીય વિદાય લીધા સિવાય, અચાનક તેમણે વિદાય લઇ લીધી. પરલોકના આત્માને ઈર્ષા આવી હશે–પોતાના સુકંઠથી માનવીઓને મુગ્ધ કરતા મેઘાણીની, નહિ તો ગુજરાત માટે, ગુજરાતના લોકસાહિત્ય માટે, ગુજરાતી સાહિત્ય માટે કંઇ કંઇ કલ્પનાઓ ઘડી તેને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા ઇચ્છતા શ્રી. મેઘાણી તે આપ્યા પહેલાં કેમ ચાલ્યા જાય ?

અમારા 'ચા–ઘર'ના તેઓ એક સભ્ય હતા. 'ચા–ઘર'ને આજે બે સભ્યોની ખોટ પડી છે–એક શ્રી. નવલરામ ત્રિવેદીની અને બીજા શ્રી. મેઘાણીની. એક વખત એવો હતો કે જ્યારે અમે કલાકોના કલાકો સુધી સૌ મળતા, ચર્ચા કરતા, અને વિખૂટા પડતા ત્યારે લાગતું કે અમે સૌ ઘણું ઘણું વિચારીને છૂટા પડ્યા છીએ; ગુજરાતી સાહિત્યના કોઈ પણ પ્રકાર માટે નવલકથા, નવલિકા, લોકસાહિત્ય, વિવેચના, પત્રકારત્વ વગેરે માટે કંઇ ને કંઇ કરી છૂટવાનું દિલ થઇ જતું, 'ચા–ઘર'માં ચર્ચા થતી; ચર્ચાનું અવલોકન થતું, અવલોકનનું પણ અવલોકન થતું, 'ચા–ઘર'ની એક રસમ તેમાં મુખ્ય ભાગ ભજવતા અમારા સાતમાંથી કોઈને સાતમાંના કોઈની પણ ટીકા કરવાનો અધિકાર હતો–એ પછી શ્રી. ધૂમકેતુ હોય, શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્ય હોય કે ખુદ શ્રી. મેઘાણી હોય. આ ચર્ચા ખુલ્લા દિલે થતી. —હજી પણ થાય છે. અને સૌ પોતપોતાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજાવવા યત્ન કરતું. શ્રી. મેઘાણીભાઈ પોતાની આકરામાં આકરી ટીકાને સમભાવપૂર્વક સાંભળતા, પોતાનો પક્ષ રજૂ કરતા, અને સાચું જણાય તો તરત કબૂલી લેતા. અમારા સૌમાં એમનું સૌજન્ય અમૂલ હતું. કદી મોં પર ક્રોધની કે ગુસ્સાની લાલ રેખા નહિ, ભ્રમર કદી ઊંચી નહિ, હોઠ કદી દબાયેલા નહિ, જીભમાં કદી વક્રતા નહિ. જૈનોનો સ્યાદ્વાદનો સિદ્ધાંત તેમણે જીવનમાં ઉતારેલો હતો. શ્રી. ધૂમકેતુ વર્તમાન ગુજરાતનું વેંતિયાપણું જોઈ અકળાય, શ્રી. મેઘાણીને વેંતિયાપણું દુઃખ દેતું, પણ કદી તેઓ અકળાતા નહિ. સમભાવપૂર્વક તેઓ સારીય વિચારસરણીને સરાણે ચડાવતા. ગુજરાતના સેવકોની નબળાઇઓ તેઓ કબૂલતા. નાના માણસો ઓચિંતા એક દિવસ મોટા થઇ જાય તેની ગૂંગળામણ અનુભવતા. પરંતુ સાથે સાથે માણસમાંથી માનવતા પરવારી નથી ગઈ તેના દાખલા આપતા.

લગભગ બત્રીસની સાલથી તેમનો પરિચય. મારે મૂળ વતન જવાનું હોય ત્યારે એકાદ બે દિવસ શ્રી. મેઘાણીભાઇના મહેમાન થવાનું હોય જ. આ દિવસોમાં, એમની મુશ્કેલીમાં કે એમના સુખના દિવસોમાં, એમણે સાહિત્યની ચર્ચા સિવાય બીજી ચર્ચા નથી કરી. સાહિત્યકારોના સુખદુઃખ જાણવા સિવાય બીજી જિજ્ઞાસા નથી બતાવી. તેઓ કહેતા કે, "આજના વર્તમાનપત્રો જેટલું સન્માન રાષ્ટ્રસેવકોનું કરે છે; સમાજસેવકોનું કરે છે; પૈસાદાર સદ્‌ગૃહસ્થોનું કરે છે, તેટલું સાહિત્યકારોનું ક્યારે કરશે ? ભાવનગરના મહારાજા માંદા પડે તો તેના સમાચાર હોય જ; રાષ્ટ્રસેવકને ખાંસી થઇ આવે તો તેની પણ નોંધ હોય; વર્તમાનપત્રકારો, સાહિત્યકારોનું મૂલ્ય આ રીતે આંકતા ક્યારે થશે ?" 'કલમ અને કિતાબ'ના તેઓ સંપાદક હતા ત્યારે, આ માહિતી આપવાની તેમણે કાળજી રાખેલી.

પચીસ વર્ષની તેમની કારકિર્દી, ગુજરાતના એક નરવીરની કારકિર્દી છે. સુખ અને સાહ્યબીમાં વિતાવી શકાય તેવા જીવનને તેમણે હસતે મુખે તિલાંજલિ આપી, કાઠિયાવાડની મરુભૂમિને જ મરતાં સુધી સ્થાન બનાવ્યું. સવારના સાતથી રાતના સાત સુધી પોતાની ફરજને અદા કરવાની કાળજી રાખી; શનિ રવિના ફાજલ દિવસોએ, કલમને આરામ ન લેવા દીધો; આડે દિવસેય વખત મળે કે તરત અભ્યાસમાં ચિત્ત પરોવે; કાઠિયાવાડને ગામડે ગામડે તેઓ રખડયા; ગામેગામની સીમ સીમ નિહાળી; ત્યાંના ઝાડ જોયાં; ઝાંખરાં જોયાં; પાળિયા તપાસ્યા; વાવો જાણી; ચારણોને મળ્યા; ભાટોની ભાઈબંધી કરી; કોળી, ખવાસ, ચુંવાળો, મિયાંણા, સાદિયા, સરાણિયા અને વાઘરિયોની મૈત્રી કરી. તેમને પંપાળ્યા તેમની આગતાસ્વાગતા કરી; અને કાઠિયાવાડનું જે ધન લગભગ વેરાઈ જવા આવ્યું હતું, તેને સજીવન કર્યું: લોકગીતો અને ભજનો, લોકકથાઓ અને દંતકથાઓ, સોરઠાઓ અને દુહાઓ સર્વ ઉપરથી ધૂળ ખખેરી, તેનું સંમાર્જન કરી, કથન રૂપે જનતા સમક્ષ રજૂ કર્યું. ઈશ્વરે તેમને મધુર કંઠ આપ્યો હતો; જનતાને એ કંઠનું પાન કરાવી લોકસાહિત્યમાં રાચતી કરી. તેમને રવિશંકર મહારાજ મળ્યા. મહિનાની મૈત્રીએ શ્રી. મેઘાણીને ગુજરાત તરફ આકર્ષ્યા. ધારાળા અને બારૈયા કોમના તેઓ આશક બન્યા. નર્મદા અને તાપીનાં નીરે તેમને સંતોષ્યા, અને થોડા દિવસ ઉપર તેમણે કહ્યું:

" તમે આવશો પંદર દિવસ માટે મારી સાથે-નર્મદા તને તાપી પ્રદેશમા રખડવા ? " મેં કહ્યું: " વૈશાખના દિવસો કાં પસંદ કર્યા ? " તેમણે કહ્યું: " લાંબા દિવસે સૌને નિરાતે મળી શકાય. અને તમે તો હજુ ભાઈ જુવાન છો ? " મેં કહ્યું: " એ વાત સાચી, હું તમારી તબિયતની ચિંતા કરું છું—મારી નહિ "

અને સાચી વાત એ હતી કે તેમણે કદી પોતાની તબિયતની ચિંતા કરી નહિ; જેમને માટે તેમણે જાત ઘસી નાખી તેઓએ પણ નહિ રોટલો, છાશ અને મરચાંની ચટણી—એ તેમનો સામાન્ય ખોરાક; શાકમાં કદીક લીલું મળ્યું તો ઠીક, નહિ તો કસ્તૂરી સેવામાં હોય ! અમારો હમેશાં તેમની સાથે આ વિરોધ હતો —આ ખોરાકથી લાંબુ નહિ ખેંચી શકાય. તેમણે હમેશાં અમને સાંભળ્યા, પણ ફરી મળીએ ત્યારે એનું એ જ. શરીરને જે પોષકતત્ત્વો જોઈએ તે મેળવવાની કદી તેમણે જિજ્ઞાસા ન બતાવી—માત્ર તેમણે ધ્યાન રાખ્યું કામ તરફ. અને તેમની એ કાર્યપરાયણતાએ આપણને આપ્યા નવલકથાકાર અને નવલિકાકાર મેઘાણી; કવિ અને રાષ્ટ્રશાયર મેઘાણી; પત્રકાર અને ઉચ્ચ કોટિના વિવેચક મેઘાણી. અને સોના ઉપર કળશ ચડાવે તેવા લોકસાહિત્યના અખંડ અભ્યાસી અને નિરૂપક મેઘાણી.

અવસાનની આગળની રાત સુધી તેમણે સાહિત્યની જ ઉપાસના કરી છે. આર્થિક વિડંબનાઓનો તેમણે હસતે મુખે સામનો કર્યો છે; કૌટુંબિક ઉપાધિઓ મોંની રેખા બદલાવા દીધા સિવાય સેવી છે; અને બીજી અનેક આતાપનાઓ વચ્ચે સાહિત્યસર્જનની જ્યોતને તેમણે પ્રકાશ આપતી રાખી છે. શ્રી. મેઘાણીની આ જેવી તેવી સિદ્ધિ નહોતી. આ સિદ્ધિએ જ તેમને સદા હસતા રાખ્યા છે; સદા પ્રફુલ્લ રાખ્યા છે કદી કોઈને ખ્યાલ પણ નહિ હોય કે, અનેક શ્રોતાજનોને પોતાના કંઠથી મુગ્ધ કરનાર મેઘાણી, એના દિલની વેદનાને દાબી દાબી કંઠને વહેતો મૂકતા હતા શ્રી મેઘાણીની જીવનકથા એક નવલકથાની ગરજ સારે તેવી કથા છે—ગુજરાતના એક શ્રેષ્ઠ પુરુષની કથા છે.

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયે જે જે વ્યક્તિઓનું સર્જન કર્યું એ વ્યક્તિઓ જ આજે એક એક સંસ્થા જેવી—વટવૃક્ષ સમી થઈ છે. શ્રી. અમૃતલાલ શેઠ, " જન્મભૂમિ " સંભાળે છે તો શ્રી. સામળદાસ ગાંધી ' વન્દેમાતરમ્ ', શ્રી. ગુણવંતરાય આચાર્યે નવલકથાકાર તરીકેની કીર્તિ સંપાદન કરી છે; તો શ્રી. સુશીલે ' જૈન ' પત્રના તંત્રીલેખો દ્વારા જૈન અને જૈનેતરોની

[અનુસંધાન પાન ૯૪ ઉપર]

સર્વના સ્વજન

પ્રેમશંકર હ. ભટ્ટ

"મેઘાણી તો ગયા!"

"ક્યાં ગયા?" મેઘાણીનું અવસાન થયું હશે એવી તો કલ્પના પણ શાની આવે, ને એટલે જ જ્યારે એક વકીલ મિત્રના મ્હોંયેથી પહેલવહેલા મેઘાણીના મૃત્યુના સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે મૂઢ બની જવાયું. પગ પ્રિન્સેસ સ્ટ્રીટનો ધમાચકડી ભર્યો રસ્તો વળોટતા હતા, ને મન તેર ચૌદ વર્ષનો પડદો હટાવીને રાણપુર–બોટાદને રેલ–રસ્તે ભમતું હતું. ઇ. સ. ૧૯૩૩–૩૪ની એ વાત છે. ભાવનગર કોલેજમાં રજાઓ પડવાને કારણે ઘેર પાછા જતા હોઇએ કે ઘેરથી કોલેજમાં જતા હોઇએ, ત્યારે રાણપુર કે બોટાદને સ્ટેશને જ અમને ભેટો થઈ જશે એ આશાએ અમે શામળદાસ કોલેજમાં ભણતા જુવાનીઆઓ મેઘાણીને શોધીએ. ઝુલ્ફા હિલોળતું લીંબુની ફાડ જેવી મોટી આંખોવાળું એ મ્હોં અમને જોતાં જ હાસ્યથી મરક મરક થાય. અમે એમને રેલના ત્રીજા વર્ગના ડબામાં અમારી વચ્ચે બેસાડીએ ને પછી વાતો ચાલે; અભ્યાસની, સાહિત્યની, જીવનની, રાજકારણની. આષાઢીલા મેઘ જેવો ભર્યો ભર્યો એમનો પ્રીતિરંગ્યો મીઠો કંઠ વાતોના તારને અતૂટ રાખતો ને ત્યારે મેઘાણી કવિ કે સાહિત્યકાર કરતાં વધુ અંશે અમને સ્વજન લાગતા.

મેઘાણીની એ જ વિશિષ્ટતા હતી. એ કવિ હતા. લોકસાહિત્યના પ્રખર અભ્યાસી ને સંશોધક હતા. નવલિકાલેખક હતા, વિવેચક હતા, નવલકથાકાર હતા, પત્રકાર હતા, હજારોની મેદનીને ડોલાવે એવા ગાયક અને વક્તા હતા. પણ સૌથી વિશેષ તો એ એમના પરિચયમાં આવનાર સર્વ કોઇના સ્વજન હતા. અમરસ્થાનના અધિકારી એવા સાહિત્યકારો એમને આપ્તજન માનતા, ને પોલીસની ગોળીએ વીંધાઈને નવરાત્રના ગરબા જેવો બની મૃત્યુ પામતા ગંગારામ સોની સરખા. કોઈક સામાજિક વિષમતાના વસોપાતથી અપ્રિય બહારવટિયા બનેલાઓ પણ એમને સ્વજન ગણી, પોતાની હૈયાવરાળ એમની પાસે પત્રરૂપે ઠાલવતા. આનું કારણ છે મેઘાણીને બીજું કાંઈ જ નહિ, ફક્ત માણસાઈ વહાલી હતી. વેરઝેરના સામાજિક વિષમતાના, કુરૂપતાના ઉકરડામાંથી પણ એમની નજર માણસાઈની રત્નમણિકાને ફંફોળી લેતી. ઝપાટાબંધ પરિવર્તન પામતા આ યુગમાં એ સો વર્ષ પહેલાના સૌરાષ્ટ્રની પ્રતિમૂર્તિરૂપ હતા. એ જમાનાનું વાતાવરણ રીતરિવાજો, ખાનદાની, કુરબાની, આદર્શો, મનોરથો, રાખરખાવટ, હેતુ–મૈત્રીના ખ્યાલો, નામના ને માણસાઇ એમનામાં ઊંડા મૂળ નાખીને રોપાયાં. એ એમની સાચી દુનિયા હતી.

મેઘાણીના પુસ્તકોની યાદી પર જ નજર દોડાવનારને પણ એમના લેખનની બહુવિધતા ને વિપુલતાનો ખ્યાલ આવી જશે. એમનું ચિરંજીવ કાર્ય તો લોકસાહિત્યના સંશોધન સંપાદનનું. એમણે એને જ પોતાનું જીવનકાર્ય બનાવેલું. મેઘાણીના જ શબ્દ વાપરું તો 'ધરતીનું ધાવણ' એ જ એમના બાહ્યાભ્યંતર વ્યક્તિત્વને ઘડનારું મુખ્ય ને પ્રેરકબળ. એ કવિ હતા કે ઉપકવિ, એ વિવેચક હતા કે સર્જક, એ પત્રકાર હતા કે લેખક, એ ભાષાંતર ઉત્તમ કરતા કે રૂપાંતર. એ પ્રશ્નો જ અપ્રસ્તુત છે, એનો જવાબ જોઈતો હોય તો એક જ છે–એ પ્રાચીન સૌરાષ્ટ્રની પ્રતિમામૂર્તિ હતા. અર્વાચીન જમાનાને, ઇતિહાસને, સામાજિક બળાબળોને એઓ પ્રાચીન જમાનાને સૂત્રે મૂલવતા.

મેઘાણીના સ્મારકની આજે અનેક યોજનાઓ વિચારાઇ રહી છે. જંઈ જંઇનો હિસાબ રાખનરું આપણું ગુજરાત ગમે તેવા શ્રેષ્ઠ પણ જીવતા સાહિત્યકારને ભૂખ્યો મારશે, ને એના મૃત્યુ કેડે સેનાનાં સ્મારકો રચશે. લોકસાહિત્યની અનેક અનાવરૂ, અણદીઠી પગદંડી ખૂંદનારા થોડાક અકિંચન ખડતલ જુવાનો તૈયાર થાય એ જ મેઘાણીનું સાચું સ્મારક છે. ગુજરાતમાં એ ન બને?

('જન્મભૂમિ'માંથી ટૂંકાવેલું)

મહામના મેઘાણીભાઈ

જયન્ત પરમાર

સાતેક મહિના પહેલાની વાત છે. ધરાઈને નિહાળી લેવાનો એ પ્રથમ પ્રસંગ બાળપણમાં એકાદ વખત મેઘાણીભાઈને નિશાળનાં સમારંભમાં 'કોઈનો લાડકવાયો' ગાતા પ્રથમ સાંભળેલા. એને તો આજે દાયકો વીતી ગયો. પછી તો ગુજરાતથી દૂર વસવાનું થયું અને ગુજરાતનાં એવા કેટલાયે જ્યોતિર્ધરોનો લાભ અપ્રાપ્ય બન્યો. ભારતી સાહિત્ય સંઘના કાર્યાલયમાં હું અવારનવાર આવતો. તે દિવસે પણ અચાનક જ આવેલો. કાર્યાલયના અંદરનાં ભાગમાં પોતાનાં લેખનાં પ્રૂફ-વાંચનમાં મશગૂલ મેઘાણીભાઈને મેં દીઠા. કંઈક અદમ્ય માનભરી લાગણી અંતરમાં ઉદ્ભવી અને મનમાં વન્દના કરી લીધી.

પછી તો થોડાક દિવસોમાં હું જ સંઘમાં જોડાયો. અમારા સંઘનાં તો એ નિકટનાં સ્વજન. દરેકને આત્મીય બનાવી લેવાનો એ પ્રશસ્ય ગુણ ભાગ્યે જ કોઈ સાહિત્યકારે આટલી ઉદારતાથી કેળવ્યો હશે. અમે તેવા અજાણ્યા માટે પણ આત્મીયતા કેળવવી તેમને મન સહજ હતું. એટલે જ નવાનવા વછેરાઓને ઉત્તેજવાની, તેમને માર્ગદર્શન કરાવવાની, ખોટે ચીલેથી વાળી લેવાતી તેમની એ પ્રખર શક્તિને તેમને ક્યારેય કુંઠિત થવા નથી દીધી.

પછી તો એ એક દિવસ ફરી પાછા આવ્યા. સંઘના શ્રીમાળી સોસાયટીવાળા મકાનમાં તેમનો ઉતારો હતો. ત્યાં એમના જૂના દર્દ 'ગાઉટ'નો ફરી હુમલો આવ્યો. પગના સાંધા પકડાઈ ગયા. પથારીમાં ન હલાય કે ન ચલાય. અનિચ્છાએ પણ તેમને અમારી 'સેવા' લેવી પડી. ઈશ્વરભાઈ, કાન્તિભાઈ અને હું એ ત્રણ સિવાય ઘેર પણ બકેનોમાં કોઈ ન હતું. અમારા પ્રત્યેની તેમની લાગણી અને ઈશ્વરભાઈ પ્રત્યેની તેમની કાયમી મમતા તેમની સારસંભાળ રાખવામાં અમને તો પૂરક—મદદરૂપ—બની ગઈ હતી. છતાં તેમને તો લાગ્યાં જ કરતું કે અમારે તેમને લીધે ખૂબ મુશ્કેલીમાં મુકાવું પડ્યું છે.

લગભગ એક અઠવાડિયા સુધી 'ગાઉટ'ના દરદથી પીડાતા રહ્યા. દવા ચાલતી, સારવાર થતી; પણ એ દર્દમાં રીબાતા-પીડાતા માનવને કંઈ કાર્ય (લેખન-સર્જન) ન કરી શકવાને કારણે ખૂબ વિમાસણો થતી. તેમનો સમય પસાર કરાવવા અને ઘેર બીજું કોઈ જ ન હોવાને કારણે હું તેમની પાસે આખો દિવસ રહેતો. મને મળેલી આવી તક હુંયે શાને જતી કરું! મેં તેમની પાસેથી મેળવી શકાય તેટલી મૂડી એકઠી કરવા માંડી. જે થોડો ઘણો અપરિચિત તરીકેનો ક્ષોભ હતો તે પણ એક દિવસમાં જ અદશ્ય થઈ ગયો. પહેલે જ દિવસે અમે બધા સાંજે જમવા બેઠા હતા ત્યારે મારી—એક નવાગંતુક તરીકેની—. ઓળખાણ માગી; અને ભાઈએ તુરત ઓળખાણ આપી: "સારાં કાવ્યો લખે છે." બસ એટલી ઓળખાણથી મેઘાણીભાઈએ મને પોતાની નજરમાં લઈ લીધો.

'ગાઉટ'નાં હુમલાનાં એ દિવસોમાં તેમને દર્દ ભૂલવા માટે વાતો કરાવનાર (કે સાંભળનાર? કારણ કે બોલવાનું તો તેમને જ હતું, હું તો તેમનાં બોલને વાગોળતો અને શંકા પડયે પૂછતો.) તરીકે હું જ હતો. પહેલે જ દિવસે તેમને ભાઈએ મારે વિષે કહેલી વાત યાદ દેવડાવી અને કહ્યું લાવો જોઈએ તમારાં કાવ્યો. આવા યુગગાયક પાસે મારા ઢંગધડા વગરનાં એ કાવ્યો લાવતા જરા ક્ષોભ થયો, છતા કંઈક નવતર જિગીષાએ પણ ઉદ્ભવી અને મેં મારા કાવ્યોની બન્ને પોથીઓ તેમને આપી ખૂબ ધીરજપૂર્વક તેમને દરેક પાન ઉથલાવવા માંડયા કોઈ કોઈ કાવ્યનું અથેતિ વાચન પણ કર્યું. વચમાં પૂછી પણ લીધું. "કાંય પ્રગટ કરવા આપો છો?" મેં તે મટેની સ્પષ્ટ નિર્મોહિતા પ્રગટ કરી અને ઉમેર્યું કે એ તો નિજાનંદ ખાતરનાં જ સર્જનો છે. ત્યારે તેમની કાયમી ખાસિયતે મને તે માટે શાબાશી આપી સર્જનની બધીયે શિખામણો આપી છંદ-વૃત્ત-ઢાળનાં અટીકા માર્ગો ચીંધ્યા. એમાં નહોતું જરાયે વડીલપણું કે મહાન સાહિત્યકાર તરીકેનું

અભિમાન. એક મામૂલી માનવ પોતાની કાયમી માનવતા અને નાનેરા પ્રત્યેના મમત્વને કારણે જે મહામૂલી સલાહ આપે તે મને તેમાં જણાયા: "સર્જનનું મુખ્ય ધ્યેય તો આત્માનંદ હોવું જોઇએ. જે સર્જન પોતાનાં આનંદ-સંતોષ અર્થે ઉદ્ભવે તે પ્રજાના સાહિત્યમાં મહામૂલું સ્થાન મેળવી લે છે, વ્યક્તિ વ્યક્તિનાં અંતર્નાદ સમષ્ટિના સાચા સર્જન બને છે." આજે પણ તેમના આ વાક્યો યાદ છે.

મારા એ કાવ્યોની બે પોથીઓ સંપૂર્ણપણે ફંફોળી રહ્યા ત્યારે મેં તેમને મારા ગદ્ય લખાણો આપ્યા. વાર્તાઓ, પત્રો, લેખો અને વિચારનોંધોનું એ મારું અલ્પ ગદ્યસાહિત્ય પણ તેમને એટલી જ ધીરજપૂર્વક અવલોક્યું. બધામાંથી તેમને વિચારોની નોંધ ગમી. દરરોજ સાંજે એક નાનકડી 'ડાયરી'ને પાને પાને મારા રોજનાં વિચારોની નોંધ કરતો; અને તે રીતે બે વર્ષની નિયમિત વિચાર-સરણીની તે બે 'ડાયરી' તેમને ગમી. તે પછી મેં નોંધો લખવાનું બંધ કર્યું હતું તે જાણી મને મીઠો ઠપકો પણ આપ્યો. એ ઠપકાને માન આપીને મેં પાછા મારા એ નિત્યનાં નવનવા વિચારોની નોંધો લખવી શરૂ કરી છે. અવસાનનાં એક જ અઠવાડિયા પહેલા છેલ્લા અહીં આવેલા ત્યારે મેં આ નોંધો બતાવી. હવેથી કદી પણ તે ન બંધ થાય તે માટે કડક આજ્ઞા રૂપે બે શબ્દો કહ્યા.

*

આગલે જ દિવસે મેં તેમને મહાકવિ પ્રેમાનંદની આશ્રયદાતા નગરી નંદરબારની વાત કરેલી. તેના વિષે જાણવાની તેમની ખૂબ ઇચ્છા હતી. લોકસાહિત્યનાં 'ધૂળધોયા'ને પ્રેમાનંદનાં જીવનની એ નવતર કડી લોકસાહિત્યનાં એક મહત્ત્વનાં અંકોડા જેવી જણાઇ. વડોદરાનો વતની એ પ્રેમાનંદ તે કાળનાં નંદરબારનાં રાજ્યાશ્રયથી જ ટકી શક્યો હતો એ તેમની જાણમાં હતું. ગૂજરાતથી દૂર હોવા છતાં ત્યાં ગૂજરાતી ભાષાનો સારો એવો પ્રચાર કરી 'શુંસા પૈસા ચાર'નું મહેણું ટાળવા મથનાર એ ભટ્ટ પ્રેમાનંદની આશ્રયદાતા નગરી વિષે અનેક વાતો થઇ. સમય મળ્યે જરૂર નંદરબાર જવાની ઇચ્છા વ્યક્ત કરી. મને પણ સંતોષ થયો: ગૂજરાતને ગોંદરે આવેલા પ્રેમાનંદકાળથી ખ્યાત બનેલા નંદરબારને કોઈ પણ ગૂજરાતી સાહિત્યકારનો ક્યારે પણ લાભ નથી મળતો ત્યાં પહેલવહેલો, મેઘાણીભાઈ જેવા સાહિત્યનાં પીઢ પારખુને લઇ જઇ હું આત્મઝંખના જરૂર પોષી શકીશ. પણ 'કાળચક્ર'નાં ઘડવૈયાને એ જ કાળચક્ર આટલું જલદી ઝડપી લેશે એ તો અત્યારે પણ માન્યામાં આવતું નથી. ડગલે ને પગલે એમના ભણકારા તો વાગ્યા જ કરે છે. સ્મરણોની કાયમી ભૂમિકા તો ક્યારે પણ વિસારી શકાતી જ નથી.

*

'ગાઉટ'નાં ઇલાજો ચાલતા હતા. થોડોઘણો ફેર જણાય અને પાછો ઉથલો મારે. છતાં સહનશીલતા તો અનહદ કેળવી હતી. અને ત્યાં સુધી કોઈને જરાયે તકલીફ ન આપવાની તેમની ઉદારદિલી કેમે ભુલી ભૂલાય તેમ નથી. સાત-આઠ દિવસની પથારી અવસ્થા પછી કંઇક રાહત મળી. 'ગાઉટ'માં થોડો સુધારો જણાયો. બીજે કે ત્રીજે દિવસે બોટાદ પોતાને ઘેર જવા રવાના થયા. ઘરનું-નાનાબાળકોનું આકર્ષણ તેમને માટે 'Sweet-Home'નાં કાવ્યથીયે વધુ પ્રબળ હતું. છેલ્લે અવસાનકાળનાં અઠવાડિયા પહેલા જ્યારે અહીં આવેલા ત્યારે પણ બે ચાર દિવસ રોકાવાનો નિશ્ચય કરીને મુંબઇથી બોટાદ જતા અહીં ઊતર્યા હતા. પણ અહીં આવ્યાને બીજે જ દિવસે બોટાદથી ચિત્રાબહેનનો પત્ર વાંચીને પહેલી ગાડીમાં જવા તૈયાર થઇ ગયા. લાગણીની પ્રબળતા વિના આવા ઉત્કટ પ્રેમનાં દર્શન સાંપડે યે ખરા ?

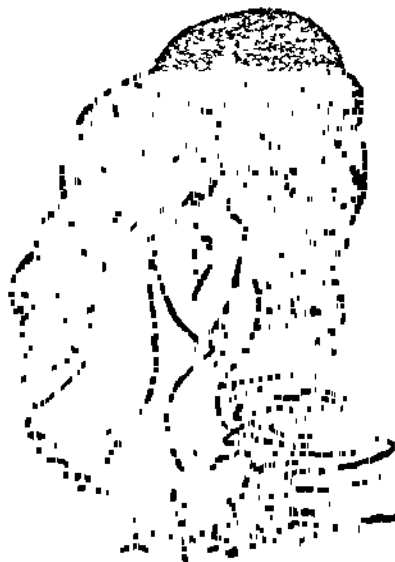
સંસ્મરણો તો ખૂટયા ખૂટે તેમ નથી. બધા લખવા જેટલી તો સ્વસ્થતા યે રહેતી નથી. આટલું લખતા યે હૃદયની ઝણઝણાટી પોતાનું કાર્ય કર્યે જ

જાય છે. એક પ્રસંગ વળી આંખ સામે તરવરે છે: બોટાદ જવા માટે અહીંથી સવારની ગાડીમા જવાનું હતું. સવારમાં નાસ્તાને બદલે રોજનું ભોજન બનાવી આપ્યું. બીજે જ દિવસે પત્રમાં લખ્યું હતું: "મારા અન્નદાતા-[1] ([1] રાંધી ખવાડનારને માટે વાપરેલો આ શબ્દ છે!) કાન્તિભાઇ-જયન્તભાઇની આપે રસ્તે ધિક્કાર પેટે યાદ કર્યા હતા."

Far off thou art, but ever nigh;
I have thee still, and I rejoice;
I prosper, cired with thy voice;
I shall not lose thee though I die.

(IN MEMORIUM)

[અનુસંધાન પાન ૯૦ થી ચાલુ]

મમતા. આ મૌમાંથ દીપી ઊઠતો શ્રી. ઝવેરચંદ મેઘાણીરૂપી વટવૃક્ષને કોઈ અદીઠ વાવાઝોડાએ ઉખેડી નાખ્યુ છે. તેમની અનેક ઉમેદો એનાથી જમીનદોસ્ત થઈ ગઈ છે. દોઢ વર્ષ ઉપર જ એક કાગળમાં તેમણે મને લખ્યું હતુ: "મને પચાસ વર્ષ પૂરાં થયાં એટલે તો હું હજુ માંડ માંડ કંઈક પકવતાની અવસ્થામાં આવવા લાગ્યો; હજુ તો આપણે કેટલું કેટલું કરવું બાકી છે!" જેમની સેવા ગુજરાતને હજુ મળવાની શરૂઆત હતી, તેમના અચાનક અવસાનથી ગુજરાતે એક નમ્ર સાચ્ચો સેવક ગુમાવ્યો છે. અમે સૌએ અમારા મુરબ્બી.

ગુજરાતને તેમણે ખોબલે ખોબલે પીરસ્યું છે; ગુજરાત તેમની સેવા ન ભૂલે એ જ તેમનું સાચું સ્મારક છે.

કાકાનાં સંભારણાં

રમણીક મેઘાણી

કલકત્તા
૨૬–૩–૪૭

પ્રિય ભાઈ,

તમારો પત્ર મળ્યો. સંસ્મરણો શું શું લખું? નાનપણ યાદ કરું છું ને ઘણું ઘણું યાદ આવી જાય છે. એ અહીં કલકત્તામાં હતા, જીવણલાલ કંપનીના એલ્યુમિનિયમના કારખાનામાં મેનેજર હતા, એ દિવસોમાં એમને ખભે ખપેલો ચડીને કંઈ કંઈ મઝા કરી છે, ને ઘણા ઘણા હેરાન પણ કર્યા હશે. પરંતુ કદી યે એમના ચહેરા પર કંઈ જ અણગમો જોયો હોય એવું યાદ નથી.

કારખાનામાં એ મેનેજર હતા, પણ પોતાના હાથ નીચેના સહુ—કારકુનથી માંડી કામદારો સુધી નાના મોટા સહુની સાથેનો એમનો સંબંધ બહુ મીઠો હતો. અને એથી જ '૨૨માં જ્યારે અહીંની નોકરી કાયમ માટે છોડીને એ કાઠિયાવાડ જતા હતા ત્યારે કારખાનાના જે કામદારો સ્ટેશને એમને વિદાય આપવા આવેલા એમની આંખોમાં આંસુ હતાં. પોતાના હમદર્દી મેનેજર બાબુને તેઓ ફળફૂલની ભેટ ધરી તેમની શુભ કામના કરતા હતા.

એમના અહીંથી ગયા પછી કારખાનાનાં માણસો જૂનાં અવારનવાર 'પઘડી બાબુ'ના કુશળ ખબર પૂછતા, ને કહેતા કે અમારી ભૂલોને એ પોતાની કરી લેતા. ઘણી વાર તો અમારો 'રોજ' કપાતો તે તેમનાથી ન સહેવાતું ને પગાર ચૂકવતી વખતે તેઓ એ ન કાપવા દેતા, ને કહેતા "ભાઈ હવેથી જરા ખ્યાલ રાખજો." એમની ટૂંકી 'ફટકા'શાહી પાઘડી ઉપરથી કારખાનાના કામદાર વર્ગમાં એમનું નામ 'પઘડીબાબુ' પડી ગયેલું. પોતાની મુશ્કેલીની વાત હરકોઈ કામદાર બેધડકપણે એમની પાસે કરી શકતો. સહુને એમની પાસેથી આશ્વાસન જડી રહેતું.

×

કોઇના યે કામમાં કંઈ ખામી હોય તો તેને તે મોઢેથી કહી બતાવવાની રીત એમની નહોતી. મને યાદ આવે છે કલકત્તામાં એક વાર મારા પિતા સાથે એમને મળવા જતાં એ કંઇક લોટો–પ્યાલો ઉટકી રહ્યા હતા. "કેમ માણસ નથી આવ્યો કે શું?" મારા પિતાના એ સવાલના જવાબમાં "માણસ આવ્યો છે અને એણે સાફ પણ કર્યા છે, પણ બરાબર નથી થયા એટલે હું સાફ કરી લઉં છું." એમ કહેલું. કામકાજમાં ભૂલ કરનારને મૂંગો બોધપાઠ આપવાનું તો જાણે એમના જીવનમાં વણાઇ ગયું હતું.

અહીં રહ્યા એ દરમ્યાન બ્રહ્મોસમાજમાં એ અવારનવાર જતા. એમના જીવન પર બ્રહ્મોસમાજની અસર ખૂબ જ હતી. બોલવું ઓછું. સાંભળવું ઝાઝું. બંગાળી સાહિત્યનો નાદ પણ એ દિવસોમાં જ લાગેલો. જે પાછળથી સાહિત્યજીવનમાં ખૂબ જ સહાયભૂત થયો. "દીવડો ઝાંખો બળે" એ કાવ્ય એ દિવસોમાં જ લખાયેલું.

×

બીજું મહાયુદ્ધ શરૂ થયા પછી અવારનવાર એમના પત્રો મળતા. ચાલુ પરિસ્થિતિને કારણે કલકત્તા છોડવું પડે તો બોટાદ આવવા એમનો આગ્રહ રહેતો. '૪૧ની આખરમાં કલકત્તાનું કામકાજ બંધ કરી મુંબઈ ગયો. ત્યાં પણ એમના પત્રો બોટાદ આવવા અને એમના કામમાં સાથ દેવા વિષેના આવતા જ રહ્યા, પણ કલકત્તાનું મમત્વ ઘટતું નહોતું, એટલે એ તક ઝડપી ન શકાઈ. આખરે '૪૩માં એમની પાસે જઈ શકાયું. એ ખૂબ પ્રસન્ન થયા. અઢી મહિનાના એ વસવાટ દરમિયાન ઘણાં ઘણાં સુખદ અનુભવો થયા ફૂલછાબ પુસ્તિકા શ્રેણીની પુસ્તિકા દર ૧૬મીએ બહાર પડતી. અઠવાડિકના થકવી નાખે એવા કામ વચ્ચે પણ પુસ્તિકાનું કામ કરવું તો રહેતું જ.

ઘણું કરીને ૧૦મી કે ૧૧મી તારીખ હતી. "રમણીકભાઇ, આ વખતની પુસ્તિકા માટે શું કરવું?" એમણે પૂછ્યું. મેં કહ્યું 'ફૂલછાબ'માં આવી ગયેલા ટૂંકા જીવનચરિત્રો ભેગાં કરીએ તો? 'ઝેક અજાને દ્વારે' વાળા દિલીપભાઇના લેખો એકત્ર કરીએ તો?

અને સાથોસાથ મે મારી પાસેના બંગાળી "તૃણકંક"ના મારા અનુવાદ વિષે પણ વાત કરી એમણે એ જોઈ જવાની પોતાની ઇચ્છા દાખવી વળતી સવારે બોટાદથી રાણપુર આવતા મે મારા અનુવાદની હસ્ત પ્રત સાથે લીધી ટ્રેનમાં જ એમણે એ વાચવી શરૂ કરી. વચ્ચે સુધારા કરતા ગયા અને રાણપુર ટ્રેન પહોચતા સુધીમાં તો એમણે તે લગભગ પૂરુ—પ્રેસમાં આપવા માટે સુધારાવધારા સાથે પૂરુ કરી નાખ્યુ

સ્ટેશનેથી અમે ટપ્પામા બેઠા ને કહે "રમણીક ભાઈ, આમને મળ્યા છો? તમે કલકત્તા વસો છો તો વારવારનવાર આજુબાજુના પ્રદેશોમા જઈ આવતા હો તે! આવા માણસને તો મળવુ જોઈએ એનુ આ પુસ્તક વાચીને તો હુ ખુશ થયો છુ માનવ સ્વભાવનુ કેવુ સચોટ આલેખન કર્યુ છે એમણે!"

×

રાણપુરથી બોટાદ જવા અમે કાર્યાલયથી સ્ટેશને આવતા હતા રસ્તામાં કહે "રમણીકભાઈ હવે તો એવુ થાય છે કે કાઠિયાવાડમા જ ક્યાક ખેતર લઇને આપણે સૌ-તમે, હુ, લાણુભાઇ, મહેન્દ્ર બધા સાથે રહીએ—ખેતી કરીએ અને ખેતરમા જ એક નાનુ છાપખાનુ પણ ઊભુ કરીએ ખેતી સિવાયના વખતમા સાહિત્યનુ કામ કરીએ આપણે બધા લખીએ, ત્યા જ છાપીએ અને પ્રકાશન પણ ત્યાથી જ કરીએ શ્રમનો રોટલો રળશુ ને સાહિત્ય પણ સરજીશુ ઉઘાડુ આભ, ચોખ્ખા હવા-પાણી ને નિરોગી જીવન—આપણ સહુ ભેગે હોઇએ પછી શી મણા રહે!"

અને છેલ્લા બેત્રણ વરસથી તો હુ યે સતત એ જ જીવન ઝખતો રહ્યો છુ. મનમા ઘણાં યે કોડ હતા, કે જીવડા, હવે છ-સાત વર્ષ ભાગી જા, ૧૯૫૫માં તો મોડામા મોડુ આ શહેરી જીવન મૂકી જ દેવુ છે કાઠિયાવાડમા ક્યાક ખેતી કરતાં કરતા સહુ સાથે જીવન જીવીશુ બાપુની ઇચ્છા તો હુ પાર પાડી ન શક્યો પણ કાકાની ઇચ્છા તો એમના જીવનકાળમાં પૂરી કરીશ જ એ મારી કલ્પના હતી, ને હુ મનમા ને મનમા ગાયા-ગણગણ્યા કરતો કે—

'કુંજાર લીના કો ખેતરે જઈ
હાકીશ હળ ને સીચીશ ધરા હુ
બેસીશ કૂવે બની કોષિયો ને
ગીતો જ ગાતો ફરતો રહીશ હુ
જીવન તણી સાથક એ મજૂરી'

પણ મારી તો મનની મનમાં જ રહી ગઇ, ને મારા બાપુની જેમ મારા કાકા પણ ચાલ્યા ગયા મારે માટે જેમને પ્રેમ હતો—પક્ષપાતપૂર્ણ પ્રેમ હતો એ આત્મીયજનની આ એકાએકની વિદાય અસહ્ય લાગે છે-પણ મૃત્યુનેય બિરદાવનારા

"સહારના સ્વામી! તમે છો સત્ય ને તમે છો
મંગળ રે..
તમે છો શિવને તમે છો સુદર રે
આખર તો એવા રૂપે ગાજ જો હો જી-"

તથા "જાવુ જગજનનીને ખોળને રે'માં મૃત્યુનો મહિમા વર્ણવનાર, ચિર નિદ્રામા પોઢી જનાર એ સ્વજન પાછળ આસુ સારવા નિરર્થક લાગે છે એ તો મરી ને પણ અમર થઈ ગયા છે જનહૃદયમાં એમની કૃતિઓ દ્વારા એ સદાયે જીવત રહેશે

×

ભાવનગરથી અમદાવાદ તરફ જતી ગાડીમા પસાર થતાં એક ભાઇને જોઈ એમણે મને કહેલુ કે, 'એ જીવણદાસ કુ મા કામ કરે છે અત્યાર એમની આવક માસિક ૧૫૦૦-૨૦૦૦ની સહેજે હશે મે કહ્યુ—તમે પણ તમારી મૂળ જગ્યાએ હોત તો આજે એટલુ બલ્કે એથી યે વધુ મેળવતા હોત ન!

"હા, કદાચ મેળવતો હોત, પણ તો આજે મે જે મેળવ્યુ છે, આજે જે હુ પામ્યો છુ તે ન પામ્યો હોત પૈસો જ ઓછો બધો આનદ આપી શકે છે? હુ જે પામ્યો છુ એમાં મને વધુ સતોષ છે,' એમણે આ કહેલુ

ને ખરે જ અર્થ કરતાં ઘણું વિશેષ એ એમનાં સાહિત્યજીવનમાં પામ્યા છે. લોકોનાં દિલ સાથેની મહોબ્બત. નિર્વ્યાજ પ્રેમ, અને સાહિત્યસર્જનમાં મળતો આનંદ—એની કિંમત આંકી ન શકાય તેવી છે.

છેલ્લે મુંબઇ લગભગ એક વરસ પર મળવાનું બનેલું. મેં એમને ખાસ કદી નહોતા સાંભળ્યા. મુંબઈ-વાસી સ્નેહીવર્ગની માગણી તો સદાય ઊભી જ હોય. બ્લેવેટસ્કી લોજમાં એમને સતત ત્રણ કલાક ધરાઈ ધરાઈને સાંભળ્યા. એ કોઇ અજબ moodમાં હતા. લોકોનાં દિલ ડોલાવ્યાં અને છેલ્લે પોતાનું ગીત-૧૯૧૭ માં કલકત્તા ખાતે રચેલું "દીવડો ઝાંખો બળે" ગાતી વેળા એ કોઇ અનેરી મસ્તીમાં હતા.

છેલ્લે મળ્યા ત્યારે એમની થેલીમાં ભજનવાણી વિષયક લખાણ ઘણું હતું. હવે તો આ સાહિત્યને સરખું કરીને લોકો પાસે મૂકી દેવું છે. સાચો રસાનંદ આપી શકે એવું ઘણું ઘણું આ ભજનસાહિત્યમાં પડ્યું છે. બોટાદમાં મુખ્યત્વે હવે એની પાછળ જ પડયો છું—એમ એ કહેતા હતા.

સંતવાણીનું પુસ્તક પ્રેસમાં ગયું છે એમ છેલ્લે જાણેલું—એ પ્રગટ થયેલું જોવા આજે એ નથી રહ્યા, છતાં "શબ્દના વેપાર"માં કહ્યા મુજબ—

'હૈડા કેરી ધારણે તારે ઉર ઊઠે જે સૂર જી

એ જ સૂરોના ઈમાની ભાઇ! ગાયા કર ચકચૂર...'

જ એમણે ગાયું છે—ને જીવન જીવ્યા છે એ ઓછા સુખની વાત છે?

સંતની સહિષ્ણુતા

કેશુભાઇ

મેઘાણીભાઇની સહિષ્ણુતા પરાકાષ્ટાએ પહોંચે તેવી હતી. હું પડોશમાં રહું છું. સામાન્ય રીતે વર્ષોનો તેમનો પરિચય છે, છેલ્લા બે વર્ષોથી તો તેમના નીકટ પરિચયમાં આવ્યો છું. તેઓને મેં ઊંચે અવાજે બોલતા સાંભળ્યા નથી. એક સંત પુરુષને શોભે તેવી સહિષ્ણુતા મેં તેમનામાં જોઈ છે. હું ઘણી વખત વિચારતો કે કદીયે ખીજાય એવા પ્રસંગો તેમના ઘેર ઊભા નહિ થતા હોય? પોતાની લેખન-સામગ્રીને તેમના બાળકો કોઈ કોઈ વખતે અવ્યવસ્થ કરી નાખતા એવા પ્રસંગોમાં પણ તેમની સ્વાભાવિક મૃદુતા-ભરી ભાષાથી જ બાળકોને મીઠો ઠપકો નહિ પણ શિખામણ આપતા મેં સાંભળેલા છે. પોતાનું અને પોતાના બાળકોનું કામ ઘણી વખત તેઓ હાથે જ કરી લેતા. એક પ્રતિભાશાળી લેખક હોવા છતાં, સૂગ ચડે એવા કામો પણ અતિ હોંશથી તેમને કરતાં મેં જોયા છે, ઘરના એ વસ્તારી હોવાથી પોતાની પત્નીને જે જે કામમાં મદદરૂપ થઈ શકાય, તે સઘળામાં તેમનો સાથ હોય જ.

નાના નાના બાળકોને સાથે લઈને જ્યારે તેઓ વાડીએ ના'વા અને કપડાં ધોવા જતાં ત્યારે એક સાદાઈનો આદર્શ સામાન્ય જનતા સામે ખડો કરતા. મેઘાણીભાઈ જ્યારે અને ત્યારે ઘરમાં કાંઈ પણ કામ કરતા જ હોય—પછી ગાયોને નીરણ નાખવાનું હોય, કે ઝાડોને પાણી પાવાનું હોય, રસોઈ કરવાનું હોય, કે બળતણ ગોઠવવાનું હોય. લખવામાં જેટલો સમય ગાળતા તે કરતાં વધુ સમય ઘરના કામકા-જમાં ગાળતા.

મેઘાણીભાઇના ઘરની આસપાસ સામાન્ય જનતાનો વસવાટ છે. એ બધાયમાં મેઘાણીભાઇએ આપ્તજન જેટલું સ્થાન મેળવેલું. સાંજે જ્યારે ફરવા જાય ત્યારે જેમ સામે આવતા મિત્રોની ખબરઅંતર પૂછે તેમ જે જે ભાઇઓ કે બહેનો તેમને સામે મળે તેઓના ખબરઅંતર પૂછે. તેમના અવાજમાં લાગણીના પૂર દેખાતા. માણસો તેમની પાસે દિલ ઠાલવતા.

' કાગા એની કાંણુ, (હવે) ઘર ઘર મંડાણી '

કવિ દૂલા ભાયા કાગ

કયો પ્રસંગ લખું અને કયો જાતો કરું ? એમનાં ગીતોની કઇ લીટી લખું ને કઈ ન લખું ? એમના જીવનના કેટલાં પાસાં યાદ કરું અને કેટલાં વિસરું ? શું લખું અને શા માટે લખું ? કોણ જાણે કાંઈ ખબર પડતી નથી.

આજથી પચીસ–ત્રીસ વર્ષો અગાઉ ચારણ એ શબ્દ કાને પડતાં શહેરીજનો સુગાતાં અને બીતાં. પ્રજાવર્ગમાં કોઇ ખુશામદખોરની વાત આવે તો એમ બોલે કે હું કાંઇ ચારણ–ભાટ થોડો છું : ગુજરાતની સાચી બનેલી એક વાત છે, કે એક ચારણ જુવાને એક બાઇ પાસે પાણી પીવા માગ્યું. બાઇએ પૂછ્યું: કેવો છો ? કે ચારણ છું એટલે વિસ્મય પામેલ દીસે બાઈએ કહ્યું કેઃ 'અરરર ? નાનો બાળક બીચારો ચારણ થઈ ગયો છે !' એટલે કે બાવો થઈ જાય તેમ ગમે તે માણસ ચારણ થઇ શકે !

છેલ્લે છેલ્લે ચારણોની પરખ આ જાતની રહી હતી. એ જ અમો ચારણો પર શ્રી મેઘાણીનો અનંત ઉપકાર છે, ચારણ કોણ, કેવો હોય, એની સાચી જીવનની ટેક અને જીવતર કેવા હોય, એની સાચી છબી એણે એચી શહેરે અને પાટણે, બંગલે અને ઝૂંપડે, દેશ અને દેશાવરમાં રસધાર–મહારવટિયા અને ચારણી સાહિત્યની ચોપડીઓ દ્વારા એ છબી રજૂ કરી.

×

ચારણી સાહિત્યમાં પાંચસો વર્ષના ઇતિહાસમાં કોઈ અન્ય કવિ, પંડિત કે લેખકનો પગપેસારો થયો જ નથી. એટલું એ અગમ્ય સાહિત્ય છે. વેદોના સંસ્કૃતનું વ્યાકરણ જેમ બીજા સંસ્કૃતથી જુદું છે તેમ ચારણી સાહિત્યના મર્મો, માપ, છંદો, ગીતો, પીંગળ અને શબ્દજોડણી સાવ જુદાં જ છે. ચારણી સોરઠા, દોહા, સપાખરાં અને સાવજડા ગીતો બીજા કોઈ કવિઓ હજી સુધી લખી શકયા નથી. એ જાતિનો સાચો કે ખોટો પણ ચારણ કવિઓનો એક ગર્વ છે.

એ સાહિત્ય સંપાદન કરવું એટલે તો લકડાથી હેમ લાવવા જેવું કઠણ છે એવા દોયલા કામને શ્રી મેઘાણીએ સોયલું કેમ કરેલું ? દિવસોના દિવસો, રાતોની રાત ચારણો સાથે એ વસેલા. આગલાની જ રીતભાતથી રહેલા. ધીરે ધીરે વાતો ચાલે, વળી બંધ પડે, કયારેક તો વાર્તાકાર શંકાશીલ બને કે આપણું જૂનું બધું આ કયાક લઇ જશે ! એમને બોલાવવાના રસ્તા શોધવા એ કઠણમાં કઠણ કામ. એમનાં બધાનાં અંતરમાં વસી જઇને એમણે એવું કામણ કરેલું કે પછી તો એને જોઇને કોઈ ચારણ, બારોટ કે વાર્તાકાર મેને જોઈ મોગલો હરખે તેમ હરખી ઊઠતા. બાવડાં ઝાલી ઝાલી જૂની નવી બધી વાતો ગીતો એમની આગળ મોકળે મોંએ ઠાલવતા. એકની એક વાત પચીસ રીતે રજૂ થાતી. એકનાં એક ગીતદોહા વિધવિધ રીતે રજૂ થાતાં. એ બધા ખાતરના ધૂળના ઉકરડામાંથી સોનું શોધી કાઢવાનો સંચો કુદરતે એમના હૈયામા ગોઠવ્યો હતો.

×

ચારણી સાહિત્યના કેટલાક શબ્દાર્થો અમે પોતે અને વૃદ્ધો પણ ન સમજતા. એવા અર્થો મેઘાણીએ સાચોસાચા કરેલા છે. દાખલા તરીકે એક મિત્રના વિયોગે ગવાયેલ બાર માસનું એક કાવ્ય છે. એમાં ભાદરવા મહિનાના વર્ણનની એક પહેલી અને એક છેલ્લી બે લીટીઓ છે, જેનો અર્થ રચનારે કલ્પો હશે અને બીજો મેઘાણીએ કરેલો.

> દધફૂલાં વાગે ડમર કંગામગા કૈલાસ,
> વીજ ઝળકે ચોવળા પ્રપજ ભાદ્રવ માસ—

એમાં પહેલી લીટીમાં જે દધફૂલાં છે એનો અર્થ અમો બેચાર મિત્રો વચ્ચે એમણે પોતે તુરત જ એવો કરી આપેલો કે, એ તો દૂધફૂલીઆઃ કુંડા ચારણી ભાષાના પ્રયોગમાં દૂધફૂલા મૂળ કવિએ કરેલું હશે.

બીજી એની છેલ્લી લીટી એવી છે કેઃ—

> કાગ રખી મખ ધ્રમ કિયા

ભાદરવા મહિનાના વર્ણનમાં કવિ કહે છે કે શ્રાદ્ધપક્ષમાં લોકો કાગઋષિને જમાડીને ધર્મ કરે છે. પણ અમને કોઇને એ અર્થ સૂઝેલો નહીં. એ અર્થ પણ એમણે જ કરી આપેલો.

×

'કાગવાણી'નો પહેલો ભાગ છપાતો હતો, તેમાં ગાંધીજીનો મેં એક ભુજંગી છંદ લખેલો. એની ત્રીજી કડીમાં—

> તુંહી સોવરં જેલ જાડા કિનારો
> હૈયા નિર સરવાણ ફુટયાં હજારો—

એનો ભાવાર્થ એવો છે કે ગાંધીજીરૂપી તળાવના પાણીને રોકવા જેલરૂપી પાળ બાંધી છે, છતાં સરવાણ તો વહ્યા જ કરે છે.

પણ કાવ્યને માપે પહેલી લીટી બરાબર ન ગણાય. આખો દિવસ બોટાદમાં તેમની મેડી પર એ લીટી બદલવા હું મથ્યો, પણ કંઈ મેળ ન થયો. રાતે એ રાણપુરથી આવ્યા. વાતચીત થઇ. હોકો પીતાં પીતાં એમણે લીટી પૂરી કરી :

> મહા શક્તિનો ધોધ તું બંધ જાડા
> તને રોકવા દોખીએ બાંધ્ય આડા
> ચીરી ત્યાંય પાષાણ સરવાણ વ્હેતાં
> નમો હિંદના પાટવી સંત નેતા.

શુદ્ધ ચારણી સાહિત્યને દિપાવે એવા ભાવવાળી આ કડી એમની રચેલ છે.

બીજાં એમનાં ગીતો 'વીર બંદો' રાત ધંટા 'ચાર વાગે' અને 'શિવાજીનું હાલરડું'–ચારણી ઢાળનાં, માપનાં અને ચારણી શબ્દોના પ્રયોગથી રચાયેલાં છે. 'શિવાજીના હાલરડા'માં—

> તેદી તારે શીર ઓશીકાં મેલાશે તીર બંધૂકાં.

એ પૂરેપૂરો ચારણી પ્રયોગ છે.

ચારણી ભાષા ઘણી અગમ્ય અને તુરતમાં લોકભોગ્ય ન બને એટલે એમણે એ ભાષામાં વધારે ગીતો નહોતાં લખ્યાં.

×

રસધાર લખાતી હતી. પોરસાવાળાના દુહા થોડાક વધારે મળે તો ઠીક, એમ એમણે મને કહેલું. હું મારા દીર્ઘસૂત્રી સ્વભાવ પ્રમાણે ભૂલી ગયેલો. ઉપરાઉપર ત્રણ પત્તાં આવ્યાં, એટલે છ દુહા ઘરના જ બનાવી મોકલી દીધા અને લખ્યું કે આટલા મળ્યા છે.

વળતાં એમનો કાગળ આવ્યો કે દુલાભાઇ! આ દોહા જો તમારા લખેલા હોય તો થોડાક વધારે લખી નાંખો ને?

કાગળ વાંચી હું તો ઠરી ગયો કે વાહ મેઘાણી! કયા પુણ્યથી પ્રભુ માણસને આવી અક્કલ આપતો હશે? આ દોહા—

> વાછરૂડું વાળા! ભાંભરતાં ભળાય,
> પણ પરનો આતમ થાય પરસ્યા વીણના પોરહા. ૧
> ઊડી મન અંબર ચડે સકવાં જેમ સદાય,
> ત્યાં કફરી રાત કળાય હજુ પો ન ફાટે પોરહા. ૨

હે પોરસાવાળા! સામે વાછરુ બાંધ્યું હોય અને ગાય દૂર ઊભી હોય. પણ એ વાછરુને અને ગાયને બન્નેને મળ્યા સિવાય શાંતિ થતી નથી. ૧

વિયોગરૂપી રાત પડી છે. ચકવીચકવો સૂર્યોદય જોવા ઊડી ઊડીને ઊંચે ચડે છે, પણ ક્યાંયે સંયોગનો સૂર્ય દેખાતો નથી. ૨

એ રીતે સાત દોહાઓ લખેલા. રસધારમાં એમણે બધી વિગત આપી આ દોહા લખ્યા છે.

પછી તો આગળના અને મારા રચેલા નવા દુહા ઘણા કવિમિત્રોને મોકલ્યા કે આમાંથી નવા દુહા શોધી કાઢો, પણ એક મેઘાણી સિવાય કોઇથી એ બની શક્યું નથી.

×

જોગડાની વાતના દોહા અમે નાનપણથી શીખેલા અને બોલતા. પતિ મરી ગયા પછી સ્ત્રી કહે છે કે–

સેંથો સ્થાને માટ અમે પાટી ઢાળીને પૂરીએ
લખેલ છે લલાટ હવે જટા વણવી જોગડા.

કડલાં કેને કાજ પગડા ધોઇને પહેરીએ
ભાંગુ દઉં ભડથાર તું જોખમતે જોગડા,

મરકીન હસતે મુખ કદી બરકીન બોલાવ્યાં નહીં
એનું દીલમાં રહ્યું દુઃખ જનમોજનમનું જોગડા.

એવા એવા પચીસ દોહાઓ છે. આ વારતા મેં તુળશીશામ રૂખમણીના ડુંગરા પર માંડેલી. એક પછી એક બધા દોહા ફેંકયા. વાત પૂરી થઇ. એકબીજાના હાથ ઝાલી આથમતે સૂરજે હેઠા ઊતરતાં ઊતરતાં એમણે પૂછયું કે આ દુહા કેના કહેલ છે? મેં કહ્યું કે આ તો એ વાત બની તે દિવસના છે. મારા બાપુ પાસે પણ મેં સાંભળેલા. એ વાત એમને ગળે ન ઊતરી. એ કહે કે આ તો રચાણ લાગે છે. એની પાછળથી શોધખોળ ચાલી. છેવટે એમાં સાચું એમ નીકળ્યું કે એ દોહા વીકટર તાબે ડોળીઆ ગામના મહાકવિ અને ભકતરાજ શ્રી ગીગા રાવળના પાછળથી રચેલા છે. હજુ સુધી અમો પારખી શકતા નથી કે આ દોહા પાછળથી રચાણા એમ એમણે શા પરથી કલ્પ્યું હશે.

×

રસધારની વાતો એ તો ચારણોની વાર્તાનો ફોટો છે, વેવલાં લખાણ નથી. સાથોસાથ ચારણો ઘેલા થઇ સાંભળે એવી એ વાર્તા માંડી શકતા હતા હજુ સુધી ચારણી વાર્તા અન્ય કવિઓ માંડી શકતા નથી. આજથી નવ વર્ષ પૂર્વે રાજકોટ મુકામે અખિલહિંદ ચારણ સંમેલન મળ્યું હતું.

કચ્છ, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, સિંધ, થરાદી, માળવા, મેવાડ, મારવાડ અને મધ્ય પ્રાંતના સુકવિઓ અને વર્તાકારો મળેલા. એક ચારણ બેઠો હોય તો પણ વાત કરવાનો અન્ય માણસોને સંકોચ થાય. એને બદલે એવા બે હજાર ચારણ ત્યાં મળ્યા હતા અને એમાં ઘણા તો કવિરાજો હતા. એમની વચ્ચે બધાના આગ્રહથી એ વામન પણ વૈરાટ સમો માંચડા પર ઊભો થયો. એની કસુંબલ, તૃમ અને રિઘીયલ કેરીની ફાડ જેવી આંખ સભાને ખૂણે ખૂણે આડીઅવળી ફેરવી અને મારવાડી ગીતથી શરુ કર્યું. મોરલા સામા હોંકારા દેવા માંડયા. રાજકોટ ગાંધર્વનગર સમુ બની ગયું. મેદનીનાં હૈયેહૈયાં દળાવા માંડયાં. બરાબર પોણાબે કલાક કોઇએ હોકાની ઘૂંટ ન ખેંચી. હોકા ઓલવાઈ ગયા.

લીંબડી કવિરાજશ્રી શંકરદાનજી તો ઊભા થઈ એમને ભેટી પડયા. હસવા લાગ્યા કે મેઘાણી, કળજુગ આવ્યો લાગે છે. એ સિવાય કાંઈ વાણિયો ગાય અને બે હજાર ચારણો ચૂપચાપ ઘેટાં જેમ સાંભળે એ બને ખરું?

મેઘાણીએ કહ્યું કે મુરબ્બી! આ તો આપનુંજ છે. હું તો ચારણોનો ટપાલી છું, બધે પહોંચાડું છું.

×

એમનાં લોકગીતો વિષે મારે લખવું નકામું હું માનું છું. એમણે કબર ખોદી કાઢી મૈયતોને ઉઠાવ્યાં અને જિવાડયા. એણે મસાણે મસાણ જગાડયાં. કાળી રાતે મસાણોમાં સાદ પડયા. મુડદાંએ હોકારા દીધા. હજારો પ્રેતોને એમણે કપડાં પહેરાવ્યાં. એ પ્રેત નથી નીચાં નથી, લુચ્ચાં અને હરામખોર નથી એમ સાબિત કરી જગતના ચોકમાં ઊભાં રાખ્યાં. માણસોએ કબૂલ કર્યું કે હા, એ સાચાં માણસ છે.

'ગગો અને કુંવર' 'વીકઇ અને કમો' 'સૂરજની સાખે' ઓળીપો' એવી ઘણી ઘણી વાતો રસધારમાં લખી. આ બધી સોરઠી ઊંચામાં ઊંચા જીવનની વાતો. કહેવાતા શિષ્ટ અને સારા વર્ગના માણસો વચ્ચે એવી વાતો બોલાતી જ નહિ. દોહા કે ગીતો ગવાતાં નહિ. એ બધું હલકું સાહિત્ય લેખાતું.

આપણા બધાના આવા જૂઠા અન્યાયથી બળી ઓલાણેલા એ સાચેસાચા માનવીઓને એણે પોતાની કલમથી અમૃતજળ છાંટી બેઠા કર્યા, ઠંડા કર્યા, સજીવન કર્યા.

ધૂળમાં ખોવાઈ ગયેલ જૂના માણસોની એણે ઓળખાણ આપી, એટલે હું એને ધૂડધોયાની ઉપમા આપું છું. પોતે ધૂડ ફાકીને સાચું સોનું આપણને આપતો ગયો.

×

ડાકુ, રાક્ષસ, નરાધમ, નાલાયક, ફાંસીને માંચડે લટકવા યોગ્ય, એવા એવા હલકામાં હલકા શબ્દો બહારવટિયાને લગાડવામાં ખપી ગયેલા. એમણે એની કલમના પ્રયોગથી એ બધા આત્માને જીભ આપી બોલાવ્યા અને જગતના ચોકમાં એનો ઇતિહાસ લખ્યો. કોઈને કાંઇ કહેવું હોય તો વેળા આપી. એમની સામે કોઈ પણ સાક્ષર વિરોધમાં એક હરફ ઉચ્ચારી શક્યો નથી. માણસ બહારવટિયો ક્યારે બનતો? કાંતો ખોટાં ખોટાં ખત પાડી વેપારીઓના ચોપડાંથી બબ્બે ચાર ચાર પેઢી સુધી એ ગળે પકડાતો ત્યારે; કાં તો રાજ્યસત્તા એનું સર્વસ્વ ઝૂંટી લેતી ત્યારે, કાંતો અમલદારો એના ચામડાં, માંસ અને હાડકાં સુધી પહોંચતા ત્યારે, કાંતો નિર્બળને કોઈ બળવાન રહેંસી નાખતો ત્યારે જ સાચો મર્દ, સાચો માણસ, સાચો ભક્તશૂરવીર બહારવટિયો બનતો. એ ડાકુના સ્વાંગ ધરતો, ઝૂઝતો, ખપી જતો. એમની કવિતાની લીટીમાં જ લખ્યું છે કે:

સત્યના સ્વાંગ પહેરી ઊભું જૂઠ જ્યાં,
બંધુ શું ખડગ લઇ તું ન ધાયો
તું રિપુહીણ બળહીણ કંગાળ તું,
સ્વાદ ચાખ્યા નથી તેં જખમના.

×

એ લાગણી પ્રધાન એવા હતા કે પોતાની રાઈ જેવડી ભૂલ એમને મેરુ પર્વત જેવડી મોટી લાગતી હતી, એનો એક દાખલો છે. માણસને જેમ ભૂત વળગે એમ થોડાક દિવસ એમને છાપું વળગેલું. એક દિવસ હું રાણપુર ગયેલો. સાંજના અમે સ્ટેશન પર આવતા હતા. રમૂજી ટુચકા કહેતો હતો, પણ એ જાણે સાંભળતા જ ન હોય એમ ચાલ્યા આવતા હતા. ચાલતાં ચાલતાં એકદમ ઊભા રહ્યા. મેં પૂછ્યું 'કાંઇ ભૂલી ગયા નથી નાં?' એમણે કહ્યું: 'ના, ના કાંઇ ભૂલી ગયો નથી, પણ લખાણમાં થોડીક ભૂલ રહી ગઈ છે એમ મને યાદ આવે છે.' મેં પૂછ્યું: 'શી બાબતમાં?'

જાણે કે મોટામાં મોટી ભૂલ થઇ ગઇ હોય તેમ કહે કે 'ભાઈ! રવીન્દ્રનાથ શબ્દમાં દીર્ઘ ઈ ને બદલે હ્રસ્વ ઇ લખાઈ ગઇ હોય એવો મને વહેમ આવે છે.'

મેં પૂછ્યું કે 'એમાં કાંઈ સરકારી ગુનો તો બનતો નથી નાં? કે કોઇને છાપાનો અન્યાય થતો નથી નાં?' એવો મેં વિનોદ કર્યો, એટલે કહે કે 'ના, ના એવું કાંઇ નથી.' એમ કહી હસ્યા. પોતાની નાનકડી ભૂલ એમને ઘણી મોટી લાગતી. એવું લાગણીનું યંત્ર એમના દિલમાં હતું.

×

ગોપનાથથી તુલશીશ્યામ સુધી અમે સાથે મુસાફરી કરેલી ને એ વાતને પંદર વર્ષ વીતી ગયાં. મહાશિવરાત્રિની એ રાત હતી. ગોપનાથમાં શિવરાત્રિ કરી અને દરિયાકાંઠાના પીથલપર, કોટડા, નૈપ, નીકોલ, કળસાર વગેરે ગામડાં ભટકતા ભટકતા, વચ્ચે રાત રહેતા રહેતા મહુવા આવ્યા.

અમે કતપુર થઈ મહુવાના બંદરે ગયા. ત્યાં એક સિત્તેરક વર્ષની ડોશી પાકલ ઈંટો વહાણમાં ચડાવતી હતી, એમની સાથે વાત શરૂ કરી. ડોશીનો એકનો એક દીકરો એક મહિના અગાઉ વહાણ બૂડી ગયાથી બૂડી મરેલો. મહુવાના કોઇ વેપારીનું એ વહાણ હતું અને આ એના જૂના વહાણવટી હતા. મેઘાણીએ પૂછ્યું કે 'તમે તમારી આજીવિકા માટે શેઠ પાસે કેમ ન ગયાં?' ડોશીએ કહ્યું કે 'ભાઈ!, મારું તો કાળું મોઢું થયું. શેઠનું વહાણ મારા દીકરાને હાથે બૂડયું. હવે શું મોઢું લઇને જાઉં?'

માનવતાના મંદિરો સના પડ્યા

સોપાન

એમનાં ગુણગાન કરતાં કલમ થાકે એમ નથી, ઘણું ઘણું કહ્યા—લખ્યા પછી પણ જીવને જંપ વળે એમ નથી. એમ થયા જ કરે છે કે, હજી આ રહી ગયું...તે રહી ગયું !

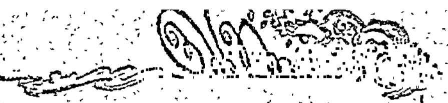
સ્વ૦ મેઘાણીનું વ્યક્તિત્વ આવું અસાધારણ હશે એવું ભાન તો જાણે એમના મૃત્યુથી જ સૌને થયું. આનો અર્થ એ નથી કે ગુજરાતે જીવતાં એમની કદર નથી કરી.

ગુજરાતે એમની કદર કરી છે; અને સ્વ૦ મેઘાણીનાં વચનોને પ્રમાણરૂપ સ્વીકારીએ તો એમણે અનેક વાર કહ્યુ છેઃ 'હું આપું છું તેને હજારગણું કરી ને ગુજરાત સત્કારે છે. ગુજરાત બેકદર છે એમ કોઈ કહેશો નહિ, યોગ્યતા કરતાં યે વધુ કદર કરે છે.' બીજાંઓને માટે ગમે તે હોય, સ્વ૦ મેઘાણીની ગુજરાતે દિલ ભરીને કદર કરી છે. એમનાં પુસ્તકો હોંશે હોંશે અને હજારોની સંખ્યામાં ગુજરાતે વાંચ્યાં છે અને વસાવ્યાં છે. જ્યાં તેઓ ગયા ત્યાં તેમની આસપાસ ટોળાંઓ રચાયાં છે. જ્યાં એમની વાણી કે કંઠ વહેતા મુકાયા છે ત્યાં સભાખંડોની દીવાલો ભિંસાઈ ગઈ છે. એમને સાંભળવા હંમેશાં લોકોનો મહેરામણ ઊમટ્યો છે, એમને જોવા માટે હજારો યુવકો, યુવતીઓ, બાળકો, વૃદ્ધો પાગલ બન્યા છે. મેઘાણીએ ગુજરાતનું દિલ જીતી લીધું હતું તેનાં એક નહિ, અગણિત પ્રસંગો આંખ સામે આજે તરવરે છે.

લડત શરૂ થવાને હજી વાર હતી. પ્રચાર અર્થે અમે ગામડાંઓ ઘૂમતા હતા. ઉત્સાહ હતો અને કંઇક બોલતાં ય આવડતું એટલે હું યે સભા 'ગજાવતો.' એ દિવસોમાં મેઘાણીનું જાદૂ લોકો ઉપર કેવું છે તે મેં પહેલવહેલું જોયું. 'કંકુ ધોળજોજી'ની પ્રાણવાન શબ્દાવલિ ત્યારે હજી ગોઠવાતી હતી, એમની લાલ લાલ આંખો યુદ્ધની પ્રેરણા આપતી હતી. તા. ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે મેં થોડાક 'પોકારો' તૈયાર કર્યા. 'રણભેરી આ વાગે ક્યાં ? ધોલેરા ! ધોલેરા !' કૂદીકૂદીને હું ગાતો હતો. હજારો ઝીલતા હતા. મેઘાણીભાઇએ જાહેર સભામાં મને નામ આપ્યુંઃ "યુદ્ધકવિ" હું ફુલાયો હતો. કવિતામાં હું કશું સમજતો નહોતો. બીજાઓને બિરદાવવાનો, મોટા બનાવવાનો, માન આપવાનો મેઘાણીભાઇનો સ્વભાવ હતો. એમની આ નમ્રતા, જેને હું મહત્તા કહું છું, તે કારણે અમે સૌ એમના ઉપર મુગ્ધ બની ગયા હતા. એમનાં ગીતો ગાતાં આવડે કે ન આવડે, અમે મસ્તી અનુભવતા ગાતા હતા. ગામડે ગામડે એ ગીતોએ નવચેતનાનાં પૂર રેલાવ્યાં હતાં.

અનેક પ્રસંગોએ મેં જોયું છે, તેઓ જે માનતા તે નિર્ભય રીતે લખતા. તેઓ ખુશ થતા ત્યારે ખારે મેઘ વરસતા અને નાખુશ થતા ત્યારે ઝંઝાવાત જાગી ઊઠતા; પરંતુ એમની સચ્ચાઇમાં કદી યે ઊણપ આવતી નહિ. એમને નજીકથી જોનાર જાણતાં કે, એમણે કોઈનું બૂરું કરવાનો વિચાર સુદ્ધાં કદી કર્યો નથી. એમની કલમ આરંભથી અંત સુધી પવિત્ર રહી છે, રાગદ્વેષથી કદી જ ખરડાઈ નથી. એમના માટે ગેરસમજો થતી, કોના માટે નથી થતી ? પરંતુ જ્યારે નજીક આવવાનું બનતું ત્યારે એ ગેરસમજોનાં ઝાળાંઓ એક ક્ષણમાં દૂર થઈ જતાં. એમની સચ્ચાઈ અને નમ્રતા એમને હજારોના મિત્ર બનાવતી હતી.

પણ આ બધું સંભાર્યા કરવાનો શો અર્થ છે ? કોને શંકા છે એમની સચ્ચાઇ વિષે, નમ્રતા વિષે, માનવતા વિષે ? ગુજરાત આજે રડે છે તેનું રહસ્ય પણ એ સિવાય બીજું કશું છે ? એમની સર્વતોમુખી પ્રતિભાનું અજવાળું હવે બંધ થશે તેનું દુઃખ ઓછું નથી; પરંતુ હજારો હૈયાં આજે આંસુ સારે છે તે તો જીવનનાં માધુર્ય જેવી એમની મૈત્રી લૂંટાઈ ગઇ એટલે જ. આ દુનિયામાં અમર તો કોણ રહ્યું છે ? પ્રતિભાવંતો પણ સલામ કરીને ચાલ્યા ગયા છે. પ્રકાશ દૂર થતાં અંધકારના અનુભવે માનવજાતે દુઃખ પણ પોકાર્યું છે,પરંતુ અંતરનો ઊંડો જખમ તો સ્વજનના ચિરવિયોગે જ પેદા થાય છે. મેઘાણીભાઈ સેંકડો અને હજારના સ્વજન હતા. એમની સાહિત્યોપાસના અને સ્નેહસંબંધો

પરસ્પર પરોવાઈ ગયા હતા. કેટલાય કુટુંબો આજે આંસુ સારે છે તેનું આ જ રહસ્ય છે. ગુજરાતના કવિઓમાં એમણે જ કુમારિકાના કોડ, યુવતીઓના ઉલ્લાસ અને માતાનું વાત્સલ્ય ગાયું છે. એમણે કુટુંબોના શુષ્ક જીવનમાં રસ સીંચનાર કાવ્યસાહિત્ય સર્જ્યું છે. એમણે જ્યાંથી જે લીધું, ત્યાં જ આપ્યું, પણ તે પોતાની પ્રતિભાથી સંસ્કારીને.

મેઘાણીભાઈ ગુજરાતના એક શ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર હતા, અનેક નવલેખકોનું પ્રેરણાસ્થાન હતા, ધૂળમાં રગદોળાતા લોકસાહિત્યનાં રત્નોને પ્રકાશમાં લાવનાર હતા, માનવજીવનનાં ઊંડાણોને પારખનાર હતા, કુશળ પત્રકાર હતા, ઘણું હતા; પરંતુ આ તમામ સિદ્ધિ કરતાં વધુ મહાન સિદ્ધિ તો એમની માનવતામાં ઝળહળતી જોઈ છે. તેઓને પ્રસિદ્ધિ મળી છે સાહિત્યકાર તરીકે. સાહિત્યકાર તરીકે તેઓ મહાન એમાં શંકા નથી. સાહિત્યનું કોઈ ક્ષેત્ર એમની પ્રતિભાથી અણસ્પર્શ્યું રહ્યું નથી. લોકસાહિત્યમાં પ્રવેશ કર્યો અને સાચી યશપ્રાપ્તિ કરી લીધી. અંતરના રસે રસેલું સંશોધન ગુજરાત–સૌરાષ્ટ્રવાસીઓએ જોયું ને માણ્યું. કવિ અને ગાયક તરીકેની એમની કીર્તિ ૧૯૩૦માં જ પરાકાષ્ટાએ પહોંચી હતી. તે પછીના સોળ વર્ષ સુધી કવિતાદેવીની પૂજા એમણે ચાલુ જ રાખી, મળેલી મહત્તાને ટકાવી રાખી હતી. નવલકથા, નવલિકા, વિવેચન, નાટક, જીવનચરિત્ર, પ્રવાસવર્ણન એમણે શું નથી આપ્યું? અને જે ક્ષેત્રમાં પગ મૂકચો ત્યાં એ લોકપ્રિય બન્યા, ઝળકી ઊઠચા.

કોઈ વાડામાં એ કદી પુરાયા નથી તેમ જાતે વાડો ઊભો કર્યો નથી, કોઈની શેહમાં દબાયા નથી તેમ પોતાની શેહમાં કોઈને દબાવવાનો પ્રયાસ એમણે કર્યો નથી. એમનાં ગીતો સાંભળવાં, પ્રવચનો સાંભળવાં એ તો લહાવો હતો જ, પરંતુ એથીયે મોટો લહાવો તો એમની વાતો સાંભળવામાં હતો. એ લહાવો તો સેંકડો મિત્રોએ હવે ગુમાવ્યો જ. એમનામાં લાગણીની સચ્ચાઈ હતી. એમની ખ્યાતિ અને શક્તિથી તેઓ અજાણ નહોતા. છતાં ગમે તેવા નાના માણસ પાસેથી પણ એ શીખવાનું શીખી લેતા. પ્રસિદ્ધિનો મોહ, માનપ્રતિષ્ઠાનો લોભ એમને કદી સ્પર્શ્યો જાણ્યો નથી. માનપાનના સ્થાનોથી સામાન્ય રીતે તેઓ દૂર રહેવાનું જ પસંદ કરતા હતા, છતાં તેઓ અતડા કે એકલવિહારી નહોતા. પ્રેમ આપતા ને ઝીલતા, એમનું મિત્રમંડળ અનેકવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રસરેલું છે. જ્યાં તેઓ ગયા છે ત્યાં પોતાની સુવાસ મૂકી આવ્યા છે. મેઘાણીભાઈનાં જવાથી સાચે જ ગુજરાત દરિદ્ર બન્યું છે.

આટલું લખ્યા પછી પણ જીવને નિરાંત ઊપજતી નથી. દુઃખ તો રહી રહીને ઊમટ્યા જ કરે છે. એમ થાય છે કે આજે અમે, એમના મિત્રો ને સ્વજનો આંસુ સારીએ છીએ અમારા સ્વાર્થને કારણે, અમારું સ્વજન ઝૂંટવાઈ ગયાને કારણે, ગુજરાતના હજારો નરનાર રડે છે એમને સાહિત્યનો પરમ રસનું પાન કરાવનારના વિયોગને કારણે; પણ આજે સોરઠની ધરતીનો કણેકણ રડતો હશે તેનું શું? અને છેલ્લે છેલ્લે એમને આમંત્રી રહેલી ગુજરાતની ભૂમિના કોડ અધૂરા જ રહ્યા તેના દુઃખનું શું? મેઘાણીભાઈ ગુજરાતની ધરતીના પડ હવે ઉખેળવાના હતા. ગુજરાતનાં રત્નો ઉપરથી ધૂળ ખંખેરવાના હતા. ગુજરાતની નદીઓને લડાવવાના હતા. મહી નદીની ભેખડોનો ઇતિહાસ ઉકેલવાના હતા. ચરોતરની કુંજોના ગીતો ગજાવવાના હતા. નર્મદાના તીરે તીરે ગુર્જર સંસ્કૃતિના મૂળ શોધી ઉપાસવાના હતા. એ બધું રહી ગયું.
...અધૂરું નહિ, અણસ્પર્શ્યું રહી ગયું.

મેઘાણીભાઈના જતાં આજે ગીરનાં જંગલો રોતાં હશે, એને એમણે સજીવન કર્યાં હતાં. ઊંચો ગઢ ગિરનાર આંસુ સારતો હશે, એમણે ગિરનારને જીવતા–જાગતા પુરુષનું રૂપ આપ્યું હતું. બરડાના ડુંગરો ધણધણી ઊઠચા હશે, એમણે એની ગોદમાં ખેલાયેલા ધિંગાણાની કથાઓ સાંભળીને ગાઈ હતી. પાદરના પાળિયાઓ ખળભળી ઊઠચા હશે, એમણે એ પથ્થરમાં વાચા મૂકી હતી. સોરઠના ખંડેરો આજે 'ભૂત રૂવે ભેંકાર'નું સ્મરણ કરતા હશે, એમણે એમાં ધબકતા પ્રાણને બિરદાવ્યા હતા. માનવતાનાં મંદિરો આજે સૂનાં બન્યાં હશે, એમણે ત્યાં પ્રેમ, મૈત્રી અને કરુણાની મૂર્તિઓનું પ્રતિષ્ઠાન કર્યું હતું.

('પ્રવાસી'માંથી ટૂંકાવેલ)

ઊર્મિનો અણખૂટ મહેરામણ

દિલીપ કોઠારી

મૃત્યુને સૌથી વધારે દ્વેષ કોઇ ઉપર હોય તો તે સ્નેહ ઉપર લાગે છે. એમ ન હોત તો સેંકડો હૈયામાં સ્નેહનું આવું વિપુલ વાવેતર કરનાર મેઘાણીભાઇને આ રીતે ચૂપચાપ, છેતરપિંડીથી કોઈને ખબર પડવા દીધા વિના એ ઉઠાવી ન જાત. એને ડર હશે કે મૃત્યુના આગમનની ગંધ સરખી આવી જતાં એમને ચાહનારાં અનેક સ્વજનો એનો માર્ગ રૂંધવા આડાં ઊભશે, સ્નેહબળે મથશે. એટલે જ, કોઇને ખબર પડવા દીધા વિના ચુપચુપ છાપો મારી મેઘાણીભાઇને એ ઉઠાવી ગયું.

મૃત્યુની ચાલબાજી સફળ નથી થઈ. મેઘાણીભાઇને એ ઉઠાવી ગયું છે પણ એમણે હૈયે હૈયે વાવેલી સ્નેહની કૂંજેનો એ નાશ કરી શકે એમ નથી. મેઘાણીભાઇના સર્જન અને સુવાસને એ આંગળી પણ અડકાડી શકશે નહીં.

સાહિત્યક્ષેત્રે આટલું બધું, ધોધમાર વરસવા છતાં આટલાં બધા માણસો ઉપર આટલો ઊંડો પ્રેમ કઇ રીતે એ વરસાવી શકયા હશે? એમનું હૃદય, એમનું ઊર્મિધન કેટલું વિપુલ હશે? સ્નેહ કરવા માટે માણસે ખૂબ પ્રાણશક્તિ ખરચવી પડે છે, જાતને ઘસી નાખવી પડે છે. રવીન્દ્રનાથે "ચિત્રાંગદા" નાટકમા ચિત્રોને મોંએ બોલાવ્યું છે તે પ્રમાણે it takes the labour of a life-time to make one's true self known and honoured–પોતાના સાચા સ્વરૂપને ઓળખાવવામાં અને પ્રેમ તથા આદર પામવા માટે તો માણસને આયુષ્યભર સાધના કરવી પડે છે. સરસ્વતીની આટઆટલી ઉપાસના કરવા છતાં સ્નેહની આટલી લીલી કુંજાર કુંજે એ જ્યાં ગયા ત્યાં પ્રગટાવી શકયા એ એક અજબ વસ્તુ છે.

માધુર્ય, ગરવાપણું, સામા માણસને સમજવા, પહોંચવા, પામવા અને એના હૃદયના ઊંડા ઊંડા તંતુઓને સ્પર્શવાની કોઈ અજબ, સ્વાભાવિક કળા મેઘાણીભાઈમાં હતી. જેટલું લેતા એથી અનેકગણું એ આપતા. કૃતજ્ઞતાના તો એ મહેરામણ હતા.

૧૯૩૪માં ઉત્તર હિંદના પ્રવાસે હું ગયો હતો ત્યારે શાન્તિનિકેતનથી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરનાં કાવ્યોનો "સંચયિતા" નામનો સંગ્રહ મેં એમને મોકલ્યો હતો અને એમાં એ (મેઘાણીભાઈ) આ કાવ્યોનો અનુવાદ કરે એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી. ત્રણ વર્ષ ઉપર એમણે જ્યારે આ કાવ્યોનો અનુવાદ શરૂ કર્યો ત્યારે એ વિષે એમણે મને લખ્યું એટલું જ નહિ, પણ "નવવર્ષા" જેવા નિતાન્ત સુંદર અનુવાદની હસ્તપ્રત મને તરત જ જોવા મોકલી. સુંદર મરોડદાર હસ્તાક્ષરવાળી એ હસ્તપ્રત હજુ મારી નજર સમક્ષ તરે છે. "રવીન્દ્રવીણા"ના આમુખમાં પણ મેં એમને "સંચયિતા" મોકલેલી અને એ અનુવાદ કરે એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરેલી એનો ઉલ્લેખ પ્રેમપૂર્વક એમણે કર્યો છે. નાનામાં નાની વસ્તુ, સૂચના કે સહાય કોઈએ પણ એમને આપી હોય તો તેનો ઉપકાર એ પ્રેમથી, મુક્તકંઠે ગાતા. એમનાં લખાણોમાં આ પ્રકારની આભારવશતા અને કોઇની પણ વસ્તુ જરા પણ રાખી ન લેવાની વૃત્તિનાં ઠેર ઠેર દર્શન થાય છે.

મનુષ્યનાં હૃદયને જીતી લેવાની એમની આ કળાને લીધે જ એ લોકસાહિત્યનું આવું વિરાટ કામ કરી શકયા હતા. માણસોનાં હૃદયપારો ઉઘાડી, એમના ખીડાયેલા કંઠ અને જબાનો પરનાં સંકોચનાં તાળાં હટાવી કથાઓ, ગીતો, વાતો વ૦ નો આટલો જબ્બર સંચય કરનાર માણસમાં માત્ર પરિશ્રમ સહન કરવાની શક્તિ, ધૂળે દટાયેલાં ગામડાંઓમાં એકલા રખડી શકવાની ખંતલતા, લોકસાહિત્ય માટેની તીવ્ર લગની અને સોનું તથા પિત્તળ પારખવાની સંશોધક દૃષ્ટિ જ હતી એમ ન્હોતું; મનુષ્યહૃદયને જીતવાની એમની અનોખી કળાનો પણ એ કાર્યની સફળતામાં ઓછો ફાળો ન હતો. વિવિધ પ્રકારના સ્વભાવ, વિચિત્રતાઓ, પૂર્વગ્રહો, ભયો, વ. થી ભરપૂર ભડકી ઊઠે એવા માણસોનાં દિલ ખોલાવવાનું કામ કેવી ચતુરસુજાણ સહાનુભૂતિથી એમણે કર્યું હશે એ વિચારવા જેવું છે.

ઝવેરચંદભાઈનું કામણ માત્ર એમના અંગત પરિચયમાં આવેલા માણસો ઉપર જ હતું એમ નથી. લોકહૃદય ઉપરનું એમનું કામણ પણ એટલું જ ગાઢ હતું. યાદ આવે છે મુંબઇ યુનિવર્સિટીના કોન્વોકેશન હોલમાં થયેલી એમની વ્યાખ્યાનમાળા વખતે જામેલી પ્રચંડ લોકભીડની. કોઇ સાહિત્યકારને કોઈ સંસ્કાર-સ્વામીને સાંભળવા આટલી તાલાવેલી હિન્દમાં ક્યાંય પણ પ્રજાએ દર્શાવી હોય એવો ખ્યાલ નથી.

સાચી કવિતા માટેની જીવનરસથી ભરપૂર કલા-રસની લોકતૃષા એ બરાબર સમજતા, અને એ તૃષાને સંતોષવામાં એ પરમ તૃપ્તિ અનુભવતા. જનતા પાસે ગમે તેવી મોટી સભાઓમાં બોલવાની અને ગાવાની તથા જનતાને મંત્રમુગ્ધ કરવાની કળા છેક ૧૯૨૫-૨૬ થી ચાલુ રહેલા એમના સતત અનુભવને લીધે એમની પાસે દાસી બનીને બેઠી હતી; છતાં પ્રજા પાસે જતાં પહેલાં એ હમેશાં તૈયારી કરતા: યુનિવર્સિટી વ્યખ્યા-નોની અગાઉ ડૉ. ભાનુભાઈ (શુકલ)ને ત્યાં આ માટેની તૈયારી કરતા, દુહાઓ ગીતોને વ. ને ગળામાં અને સ્મૃતિમાં ફરી પાછા ઘૂંટી જોતા મેં એમને જોયા છે.

પ્રિય પાત્રને મળવા જતી વખતે માણસ કેવી તૈયારી કરે છે! જેને માટે સ્નેહ હોય છે તેને નિજનું સર્વોત્તમ આપવાની ઝંખના અને પ્રયત્ન દરેકને હોય છે. જનતા માટે મેઘાણીભાઇને એવો જ સ્નેહ હતો. ગમે તેમ તૈયારી વિના શ્રોતાવર્ગ સમક્ષ લઘરાઈથી બે વાતો આમ ફેંકી ચાર વાતો આમ ફેંકીને ચાલ્યા –એ વાત એમને કદી કબૂલ નહોતી. "લોકો શું સમજે!" એવો જનતા વિષેનો હીન ખ્યાલ એમના મનમાં કદી ડોકાતો નહિ. જનતા માટે એમને આદર હતો, પ્રેમ હતો અને જનતાના હૃદયમાં પણ એમને માટે ખૂબ પ્રેમ ભરેલો છે.

કલાકારો સામાન્ય રીતે પોતામાં જ મસ્ત રહેતા ગણાય છે. પોતાની ઇચ્છાઓ, પોતાની રુચિઓ, પોતાના શોખો પોષાય–પછી બીજા કોઈનું શું થાય છે એ પરવા એમને ન હોવી જોઇએ એવો ખ્યાલ કેટલાકના મનમાં હોય છે. કલાકાર કે કવિ વિષેના આવા કોઇ ઘમંડી કે તરંગી ખ્યાલને એમનું મન સંઘરી શકતું જ નહોતું. એ મસ્ત હતા, એમનામાં ખુમારી હતી પણ બીજાને ઉવેખવાની બેપરવાહી એમનામાં નહોતી.

એ ખૂબ Considerate હતા, સામા માણસને ન દુભવવાનો તથા એની ઝીણામાં ઝીણી રસરુચિઓનો ખ્યાલ રાખનાર હતા. એમના ઉપર કાતિલ ઘા કરનારાઓ, કૃતઘ્નો અને બેવફા મિત્રો ઉપર પણ એ કોઇ દિવસ હીન પ્રહાર કરતા નહિ, અને બેવફા-ઇઓના જખમો ભૂલી ફરીથી એમને ભેટવા તૈયાર રહેતા. એ વસ્તુનાં અધિક ઉદાહરણો હું જાણું છું. તીવ્ર સંવેદના અનુભવતું, નાનામાં નાના પ્રવાહથી પણ કંપાયમાન થતા અતિ સૂક્ષ્મ યંત્ર જેવું એમનું હૈયું હતું. એટલે ઉપહાસો અને બેવફાઇઓ, નિંદાઓ અને છલનાઓથી એ ભારે વેદના અનુભવતા, પરંતુ એ વેદના એમના દિલના ઔદાર્યને, સરસતા અને સ્નેહાળતાને જરાયે શોષી શકતા નહીં.

પોતાના ઉપર ઘા કરનારાઓના ઘા ભૂલી જઇને એમને ભેટનાર મેઘાણીભાઈ પોતાનાં સ્વજનોની જે દરકાર રાખતા, જે રીતે એમને માથે સ્નેહ વર્ષાવતા એ રીત તો જીવનના કોઈ પરમ કલાકાર પાસે જ હોય છે. બે એક વર્ષ ઉપર પોતાની ભત્રીજી નીમ-બેનનાં (શ્રી. લાભચંદ મેઘાણીના બેનનાં) લગ્ન કરવા એ મુંબઇ આવ્યા હતા ત્યારે એમના દશેક વર્ષના પુત્ર બંટુને પણ સાથે લાવેલા. અમે લોકો રાત્રે કાં તો મારે ઘેર અથવા તો લાભુભાઈને ઘેર મળતા, ખૂબ વાતો કરતા, ગાતા, જમતા, વાતો કરતાં મોડું થઈ જતું. આખા દિવસના થાકેલા બંટુને વહેલી ઊંઘ આવતી. એ સૂઇ જાય તે પહેલાં માતા કરતાં ય વધારે ચીવટથી બંટુને પેશાબપાણી જે કંઇ કરવું હોય તે કરાવી લેતા. એને સારી રીતે સૂવાડી દેતા અને મારે ઘેરથી લાભુભાઇને ત્યાં કે લાભુભાઇને ત્યાંથી મારે ત્યાં પોતાને સૂઈ રહેવા આવવું હોય તો ઊંઘેલા

બંટુને ઊંચકી એ સૂવાને સ્થળે લઈ જતા. સૂઈ ગયેલા બંટુને પણ પોતે જ્યાં સૂવાના હતા તેથી અન્ય સ્થળે—જ્યા પોતે સ્વગૃહ માનતા હતા તેવા અન્ય સ્થળે—પણ મૂકતા ન હતા. "રાતમાં કદાચ જાગે તો તમને તકલીફ થાય, એને ફાળ પડે" એમ એ કહેતા.

બંટુને લઈ શ્રી રતિલાલ ઝાટકીઆની ગાડીમાં મેઘાણીભાઈ, માણેક (શ્રી કરસનદાસ માણેક) અને હું કોલાબાના રેકલેમેશન ગ્રાઉન્ડ પરની સાગરપાળે ફરવા ગયેલા એ દૃશ્ય આબેહૂબ નજર સામે તરે છે. દરિયા વિષે દૂર દેખાતી મલબાર હિલ વિષે, આસપાસની સર્વ વસ્તુઓ વિષે બંટુને પ્રેમ અને ચીવટથી સમજણ આપતા, વચમાં વચમાં અમારી સાથે અનેક અવનવી વાતો કરતા એ જાણે હજુયે મને સંભળાય છે. કિનારા પર અમે ગયા ત્યારે કોઈ લાંબી દોરી અને આંકોડાથી મચ્છી પકડતું હતું. કઇ રીતે મચ્છી પકડાય છે એની વિગત બંટુને એમણે સમજાવી હતી અને પાછા ફરતાં અમે નાળિયેરનું પાણી પીધું હતું. છોકરાઓને એમની મેળે મોટા થવા દેતા, એમની સાથે જરા પણ મૈત્રી ન કેળવતા દુનિયાનું હિત અને દુનિયાના પ્રશ્નમાં ડૂબી ઘરનાંઓની અંતર ઉપેક્ષા કરતા Public manલોકનેતા કે સંસ્કાર-નેતા જેવા એ ન્હોતા, કલાકાર હતા, સંશોધક વિદ્વાન હતા, ગુજરાત–જીવનના એક અતિ લોકપ્રિય સંસ્કાર–સ્તંભ હતા છતાં કલા કે સાહિત્ય સંશોધન કે વિદ્યા, જાહેર જીવન કે લોકપ્રિયતા કોઇ ચીજે એમના પ્રેમને એમની માણસાઈના શતશત શિખાએ સદૈવ પ્રજ્વલિત રહેતા પ્રદીપને ક્ષણભર પણ ઝાંખો નહોતો કર્યો. અજબ પ્રેમી હતા એ તો !

એમની વાતો અને એમનાં સ્મરણોની પરંપરા તો ન ખૂટે એવી છે. મનમાં એ ચિત્ર અને શબ્દો ફરીફરીને ઊભા થાય છે અને શોક, સ્નેહ અને ભક્તિની ભઠ્ઠીમાં જલાવે છે. કલાકાર અને માનવી—બંને દૃષ્ટિએ આટલી સમૃદ્ધ વ્યક્તિ બહુરત્ન વસુંધરાએ પણ બહુ ઓછી પકવી હશે. ('પ્રવાસી'માંથી ટૂંકાવેલું)

સૌજન્યમૂર્તિ મેઘાણીભાઈ

પીતાંબર પટેલ

મેઘાણીભાઈ કવિ હતા, વાર્તાકાર હતા, વિવેચક હતા, શાયર હતા...પણ એથી યે મોટા તે માનવપ્રેમી હતા. તેમને માણસજાત માટે ઉત્કટ પ્રેમ હતો. માણસાઈ સાથે મહોબ્બત હતી. એમના સર્જનમાં જે જીવંતતા આવે છે, જે વાસ્તવિકતા આવે છે અને જે વેધકતા આવે છે તેનું મૂળ તેમના લોકપ્રેમમાં છૂપાયેલું છે. સામાન્ય લોકોમાં પણ તે હળતાભળતા. જ્યાં ને ત્યાં માણસાઈ શોધતા, લોકો માટેની તેમની સહાનુભૂતિ જ તેમની પાસે લોક-સાહિત્ય લખવા પ્રેરતી. છેલ્લા બે દાયકામાં મેઘાણી-ભાઈ જેવો લોકપ્રેમી કવિ કોઈ થયો નથી. તેમના સર્જનમાં, તેમનાં ભાષણોમાં કે તેમનાં ગીતોમાં ક્યાંય લોકોનો અનાદર થયો નહિ દેખાય. તેમના હૈયામાં આમજનતા માટેનો પ્રેમ છલકાતો હતો. એ સ્વભાવે પણ નમ્ર, વિનમ્ર હતા. તેમની સુજનતા કદી તિરસ્કાર કરી શકતી નહિ. એ સૌની સાથે સૌજન્યભર્યો વર્તાવ કરતા, નાના, ઊગતા લેખકો માટે તો એ સૌજન્યમૂર્તિ બની ગયા હતા. એથી જ સૌ કોઇ વિના સંકોચે તેમની પાસે પહોંચી જતા.

તેમની ખ્યાતિ ઘણી હતી. ગુજરાતમાં તો સમર્થ લેખક તરીકે તેમણે આદર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. છતાં તેમનામાં કદી એ વસ્તુનું ગુમાન આવ્યું ન હતું. હું તો મોટો શાયર! હું લખું તે લેખ! હું આપું તે જ સાહિત્ય! હું કહું તે સાચું વિવેચન! આવો ભાવ, આવું ભાન તેમને કદી થયું નહતું. એટલું જ નહિ પરંતુ તે સમયે જાગૃત રહેતા, વિવેચકો શું કહે છે તે જાણવા આતુર રહેતા તેમ વાચકોનો અભિપ્રાય પણ ગંભીરતાથી વિચારતા. તેમના વિરુદ્ધ કંઇ લખ્યું હોય તોયે તે વિરોધ કરનારનો અનાદર કરતા નહિ. ઊલટું તેની દલીલો સમજવા સભાન પ્રયત્ન કરતા. એવો તેમનો ગુણગ્રાહી સ્વભાવ હતો. મેં એકાદ વર્ષ પહેલાં પ્રતિમામાં તેમની ખૂબ જ વખણાયેલી નવલ-કથા 'તુલસીક્યારો' વિરુદ્ધ લેખ લખેલો. મેં તેમાં દૃષ્ટાંતો ટાંકી સાબિત કરવા પ્રયત્ન કરેલો કે એનું પાત્રાલેખન નબળું છે. કેટલાક પ્રસંગો અપ્રતીતિકર છે. એ લેખ વાંચ્યા પછી મેઘાણીભાઇએ મને પત્ર લખેલો. તેનું એક જ વાક્ય તેમના સૌજન્યને અને તેમની પ્રતિભાને સમજવા માટે પૂરતું છે. તેમણે લખેલું: સામાન્ય વાચકની વિવેચનાયે મારા જેવા માણસને તો વિચારવા પાત્ર થઈ પડે છે.

તેમને વખાણ જ ગમતાં એમ નહિ, ટીકા ય ગમતી, અને ક્યારેક તો તે મુક્તમને તેની ચર્ચા ય કરતા. આ રીતે તે ટીકાકારોને વિશ્વાસમાં લેતા. જેને જે કહેવું હોય તે, જે સાચું લાગે તે કહ્યા કરતા. આથી જાગરુકતામાંથી જ તેમણે સર્જન સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરી હતી. તેમની સાહિત્યિ કૃતિઓ લોકોને ખૂબ ગમે છે તેનું કારણ પણ આ જ છે. તેમની પાસે લોકનાડ આવી ગઇ હતી. અનેક લોકોના સંપર્ક પાડી તેમને લોકરુચિનો ખ્યાલ આવી ગયો હતો. તે તેમના સર્જનમાં લોકહૃદયનો પડઘો પાડતા. તે અનેક લોકોનો, વાચકોનો પ્રેમ સંપાદન કરી શક્યા હતા તેનું કારણ તેમની સુજનતા છે. આટલા જ માટે તેમને સૌજન્યમૂર્તિ કહેવા વધુ યથાર્થ છે.

મેઘાણીભાઈએ તો અંગ્રેજી ફિલ્મચિત્રોની વાર્તાઓ પરથી ગુજરાતીમાં રૂપાંતર કરી 'પ્રતિમાઓ' અને 'પલકારા' નામના બે વાર્તાસંગ્રહો પણ કર્યા છે. તેમને સીનેવાર્તાનો ખ્યાલ હતો. ફિલ્મવાર્તાના કલેવરને, તેના આયોજનને તે બરાબર પિછાનતા હતા. તો તે ફિલ્મવાર્તા જ કાં ન લખે? આવા મુનશીઓ જો એકાદ વાર્તાના પાંચહજાર લઈ જાય તો મેઘાણીભાઈ જેવા કેમ ન કમાય? એક તો લોકોને સારી વાર્તા મળે અને લેખક એ પૈસાને લીધે દોડધામ મૂકી સર્જન પાછળ સારો સમય આપી શકે, મેઘાણી જેવા એ તો સીનેવાર્તા લખવી જ જોઇએ! અને મેં એક વાર ખૂદ મેઘાણીભાઈને જ એ પ્રશ્ન કર્યો. અમદાવાદ લેખકમિલન પ્રસંગે તે મળી ગયા. વાત કહેવાની તક મળતાં મારા મનમાં જે વાત રમ્યા કરતી હતી તે નીકળી ગઈ.

'મેઘાણીભાઈ ! તમે ફિલ્મચિત્ર માટે વાર્તા કાં ન લખો ?

'મે વાર્તાઓ લખી જ છે ને જેને તેની ફિલ્મ ઉતારવી હોય તે ઉતારી શકે છે. હું પણ માનું છું કે મારી કેટલીક કૃતિઓ પડદા પર સારી પેઠે ચાલી શકે તેમ છે.'

'તો પછી એનો કેમ વિચાર કરતા નથી ?'

એક બે જગ્યાએથી વાત થયેલી હમણાં જ અપરાધીનું નક્કી થયું. પણ હું તો તમારા એ સીનેમાવાળાઓથી ડરું છું. એ લોકો કલાકૃતિના જે હાલ કરે છે તે મારાથી જોયા જતા નથી. મારાં પાત્રોને એ મચડી નાખે, ફેરવી નાખે કે બગાડી નાખે તો મને ન ગમે. અશ્રેષ્ઠ ચિત્રોવાળા મહેનત કરી વાર્તાને અશેષ રીતે ભક્ષે છે. તેવું કષ્ટ કરી બતાવે તો હોસે હોસે વાર્તા આપું. બાકી મારાં પાત્રોની વિકૃતિ પડદા પર રજૂ થાય તે મારાથી કેમ જોઈ જાય !'

'આપ કહો છો તે ભયસ્થાન તો છે જ. અને દિગ્દર્શકો તેમની બીન આવડત ઢાંકવા માટે અગાઉથી જ કહે છે કે નવલકથા પડદા પર ન ચાલે. હું આપને કહું છું તે નવલકથા માટે નહિ. ફિલ્મ માટે સ્વતંત્ર – વાર્તા કેમ ન લખો ? મને લાગે છે, તમે એ કામ સુંદર રીતે કરી શકશો.

'મને તો નવલકથા અને ફિલ્મવાર્તા એવા ભેદ પાડવા જ ગમતા નથી. નવલકથા કેમ ફિલ્મવાર્તા ન બની શકે ? મને તો કોણ જાણે કેમ પણ એવો કોઈ અભરખો ય નથી.

'પણ લેભાગુ વાર્તાકારો એકાદ વાર્તાના પાંચ હજાર લઈ જાય છે તો તમારા જેવા કેમ ન કમાય ? તો તમે સાહિત્યસર્જન પણ સ્વસ્થતાથી કરી શકો.'

'હું એવું માનતો નથી. અને મારે હજાર પાછળ જ ભમવું હોત તો આ રીતે લેખન વ્યવસાયમાં જ ન પડત. આ તો શોખનો વિષય છે. ફિલ્મવાળા ભલેને પાંચહજાર આપે. એ મૂલ્યો જ ખોટા છે. હું તો ઊલટો કોઈ લેખકને બે પૈસા વધારે મળતા હોય તો હરખાઉં છું. લેખકને પાંચહજાર આપતા હોય તો યે હું કહું છું કે એ ઘણી ઓછી રકમ છે, નટનટીને જો લાખ જેટલા આપી શકાય તો લેખકને કેમ નહિ ? હોલીવુડવાળાઓ લેખકની કિંમત સમજે છે તેવું આપણે ત્યાં નથી.'

આપ કહો છો તે સાચું છે. પણ એમાં જો કદી ય સુધારો થવાનો હશે તો તે તમારા જેવા સારા વાર્તાકારોના આગમનથી. તમારા જેવા એ ક્ષેત્રમાં આવે તો બીજા લેખકોની પણ માગ વધે.

'તમે કહો છો તેવી ફિલ્મવાર્તા હું ન લખું તેવું યે નથી. પણ તેને માટે મારે ચિત્ર ઉતારનારને જોવો જોઈએ. એવો કોઈ પૂછતો આવશે તો હું જરૂર વિચાર કરીશ.'

મેઘાણીભાઈના જીવને કોઈ ગુજરાતી નિર્માતા તેમને મળ્યો હોય તો તેની ખબર નથી. હવે તો મેઘાણીભાઈ આપણી વચ્ચે નથી. પણ તેમની સર્જનકૃતિઓ તો મઘમઘી રહી છે. જો દિગ્દર્શકને કદીએ સારી વાર્તાઓની જરૂર પડે તો તેમણે મેઘાણીભાઈની કૃતિઓ જોવા જેવી છે. એમાંથી ઘણી ફિલ્મો ઊતરી શકે તેવો મસાલો તેમાં ભર્યો છે.

મેઘાણીભાઈ સત્યના પૂજારી હતા. સાહિત્યની નિષ્ઠાવાળા હતા. એથી જ તેઓ નવીનોને હંમેશા સર્જન પ્રત્યે કાળજી રાખવાની સલાહ આપતા. 'ઊર્મિ' માં રસ લેવા માંડ્યા ત્યારથી તેઓ ઘણા ઊગતા જૂના-નવા લેખકોના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ સહવાસમાં આવ્યા હતા. તેમની સાહિત્યનિષ્ઠ તેમની શિષ્ટરુચિ કદી સામાન્ય કૃતિથી સંતોષાતી નહિ. ઘણી વાર તો તે એક પછી એક વાર્તા પરત કરતા. પણ તેની પાછળ તેમની રસવૃત્તિ જ કામ કરતી. તેમણે હંમેશાં લેખનનો મહિમા ગાયો છે. લેખકનો નહિ. એવી જ વ્યક્તિ માટે તેમના હૃદયમાં હમેશાં પ્રેમની હૂંફ જ રહી છે.

એ મેઘાણીભાઈ તો ગયા ! પણ તેમનું સૌજન્ય, તેમનું વ્યક્તિત્વ અને તેમની કલા પાછળ મૂકતા ગયા છે. કાળબળે બધું યે ભૂનાશે પણ આ ત્રણ વસ્તુઓ તો નહિ જ ભૂસાય.

મેઘાણીભાઈ લોકહૃદયમાં જીવતા જ છે.

અટૂલો પ્રવાસી

રવિશંકર મ. રાવળ

કોઈ ચોક્કસ સાલ યાદ રહી નથી પણ સૌરાષ્ટ્ર-કાર્યાલયની મુલાકાત માટે અમૃતલાલભાઈએ મને અનેક વાર કહેલું. મેઘાણીભાઈને નામે પણ આગ્રહ કરેલો. હું દમનો દરદી, એટલે કોઇને ઘેર રાત રહેવાનું અગવડરૂપ થતું. સ્વજન જેવું હોય ત્યાં જ મુકામ ફાવે. રાતની મુસાફરી તો મારે માટે અશક્ય હતી એટલે ભાવનગરથી અમદાવાદ આવતાં એક વાર બપોરની મેઇલમાં રાણપુર ઊતરી ગયો. સાથે મારાં બેન નર્મદાબેન હતાં. સૌરાષ્ટ્રકાર્યાલયને દરવાજે જઈ ખબર આપ્યા કે તુરત મેઘાણીભાઇ જ સામા આવ્યા. જૂના સંબંધી હર્ષએ એવા ઊમળકે મળ્યા અને બેન અને સામાન સાથે માણસને મોકલી સૂચના આપી કે આપણે ઘેર લઈ જાઓ.

હું કાર્યાલયમાં બેઠો. અહીં કકલભાઈ બિરાજે છે. પેલા ખંડમાં અમૃતલાલભાઈનું ટેબલ છે અને હું આ ટેબલ પર છું. વ્યવસ્થાપકોની પણ પિછાન કરાવી. બધે ઉમંગ, શાંતિ ઉત્સાહ અને સાદાઈનું વાતાવરણ જોયું. વેલો અને થોડાં ફૂલઝાડથી ઉભરાઈ આવતો નાનો બગીચો, લાંબા એક ઢાળિયામાં વિનય અને અદાથી કામ કરતાં માણસો એક મોટા કુટુંબવિસ્તારનો ખ્યાલ આપતા હતા. કારખાનાના જીવનમાં એકએક મધુર સ્વપ્નું લાગતું હતું આજે કદાચ એવું ક્યાંઇ નહિ જડે.

રાત્રે હું જમતાં પણ બીનો કે રખે દમને ઉત્તેજન મળે. પણ અમૃતલાલભાઈને ત્યાં મહેમાન માટે દૂધ પૂરીશાક થઈ ગયાં હતાં એટલે ભૂતના ઓછાયા નીચે થોડું પણ ખાવું પડ્યું. સૂવાનું મેઘાણીભાઇની પરસાળમાં રાખ્યું હતું. રાત જરા ખરાબ જવાનો ભણકાર હતો છતાં ગમે તે કારણે મેઘાણીભાઈની સાથે વાત કરતાં આંખ મળી ગઈ, કે હવે વહેલું પડજો સવાર.

મેઘાણીભાઈએ તો રાત્રે પ્રેસમાં જઈને છેલ્લાં ફોર્મનું કામ કરેલું અને પત્ર પૂરું કર્યું હતું. એટલે સવારમાં ઊઠતાં જ મારી ખબર લેવા ઊભા જ હતા. અને જણાવી દીધું કે તે દિવસે હું તેમનો જ સુવાંગ મેમાન હતો. રાણપુરની હવાના આશીર્વાદે હું સરસ ઊંઘ લઈ સ્ફૂર્તિમાં આવી ગયો હતો, એટલે મેં જૂનો કિલ્લો જોવાની દરખાસ્ત મૂકી. મને ક્યાંથી એ પુરાણાં સ્થાનો જોવાનો શોખ ઘણા વખતથી લાગ્યો હતો. કદાચ મેઘાણીભાઈની વાતોનો એ પડઘો હોય. હું અને મેઘાણીભાઇ રાણપુરના એ ખંડેર-કિલ્લામાં સાથે ફર્યા, વાતો કરી. મારા ઉત્સાહી સૂચનો પર તે ઉત્તેજનવાણી વર્શાવતા. મને લાગે છે કે તે દિવસથી અમે એકબીજાને સમજી ગયા હતા. એ સમયનો અમારો એક ફોટોગ્રાફ પણ છે. રાણપુરના એ જુના કિલ્લાની મેં છબીઓ લીધી તે પણ પહેલી જ વારની હતી. એકાદ ક્યાંક પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે.

જમવાટાણે ઘેર આવ્યા ત્યારે દમયંતીબેને ખૂબ ભાવથી મીઠું ભોજન તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. નાનો મહેન્દ્ર હાથમાં રમાડવા જેવડો હતો. જાહેર પરિચિતો મટી અમે તે દિવસે સ્વજનો બન્યા. પછી તો એમની મુંબઇ કે અમદાવાદની રપેટીઓમાં એક રાત તો મારા શહેરમાંના બડિવાની પોળના મકાનના મેડા ઉપર તેમનો ડાયરો થતો જ. સ્ટેશનથી સીધા ગમે તે સમયે મોટી બગલથેલી ચડાવી આવતા મેઘાણીભાઈનું અમદાવાદનું મથક જ ત્યાં રહેતું. એ મેડો નસીબદાર હતો. કુમારનું ત્યાં મંડાણ થયું. અને ગુજરાતના કૈંક મહાપુરુષો, વિદ્વાનો, કવિઓ, સાક્ષરો, પરદેશના પનોતા અતિથિઓ અને કળાકારોએ તેમની પદરજથી મારા ઘર અને કુટુંબ ઉપર આશીર્વાદ પાથર્યા છે—એમાં મેઘાણીભાઈ તો શિર મોડ રહ્યા હતા.

એમણે એની કથનકળા અને જાહેર ગીત વ્યાખ્યાન પહેલવહેલું સર ચીનીભાઈને ઘેર એક રાત્રે નજરાવ્યું. ત્યારથી તેમની પ્રતિભાનો હું દાસ બની ગયો. એમનો ગીતરણકાર જનતાને જગાડી નવી ભાવનાલહરીઓમાં તરબોળ કરવા લાગ્યો અને લોકો

'મેઘાણીભાઈ! તમે ફિલ્મચિત્ર માટે વાર્તા કાં ન લખો?'

'મેં વાર્તાઓ લખી જ છે ને જેને તેની ફિલ્મ ઉતારવી હોય તે ઉતારી શકે છે. હું પણ માનું છું કે મારી કેટલીક કૃતિઓ પડદા પર સારી પેઠે ચાલી શકે તેમ છે.'

'તો પછી એનો કેમ વિચાર કરતા નથી?'

'એક બે જગ્યાએથી વાત થયેલી. હમણાં જ અપરાધીનું નક્કી થયું. પણ હું તો તમારા એ સીનેમાવાળાઓથી ડરું છું. એ લોકો કલાકૃતિના જે હાલ કરે છે તે મારાથી જોયા જતા નથી, મારાં પાત્રોને એ મચડી નાખે, ફેરવી નાખે કે બગાડી નાખે તો મને ન ગમે. અંગ્રેજી ચિત્રોવાળા મહેનત કરી વાર્તાને અશેષ રીતે ભક્ષે છે તેવું કંઈ કરી બતાવે તો હોસે હોસે વાર્તા આપું. બાકી મારાં પાત્રોની વિકૃતિ પડદા પર રજૂ થાય તે મારાથી કેમ જોઈ જાય!'

'આપ કહો છો તે ભયસ્થાન તો છે જ. અને દિગ્દર્શકો તેમની ખીન આવડત ઢાંકવા માટે અગાઉથી જ કહે છે કે નવલકથા પડદા પર ન ચાલે. હું આપને કહું છું તે નવલકથા માટે નહિ ફિલ્મ માટે સ્વતંત્ર – વાર્તા કેમ ન લખો? મને લાગે છે, તમે એ કામ સુંદર રીતે કરી શકશો.'

'મને તો નવલકથા અને ફિલ્મવાર્તા એવા ભેદ પાડવા જ ગમતા નથી. નવલકથા કેમ ફિલ્મવાર્તા ન બની શકે? મને તો કોણ જાણે કેમ પણ એવો કોઈ અભરખો ય નથી.

'પણ લેભાગુ વાર્તાકારો એકાદ વાર્તાના પાંચ હજાર લઈ જાય છે તો તમારા જેવા કેમ ન કમાય! તો તમે સાહિત્યસર્જન પણ સ્વસ્થતાથી કરી શકો.'

'હું એવું માનતો નથી. અને મારે હજાર પાછળ જ ભમવું હોત તો આ રીતે લેખન વ્યવસાયમાં જ ન પડત. આ તો શોખનો વિષય છે. ફિલ્મવાળા ભલેને પાંચહજાર આપે, એ મૂલ્યો જ ખોટાં છે. હું તો ઊલટો કોઈ લેખકને બે પૈસા વધારે મળતા હોય તો હરખાઉં છું. લેખકને પાંચહજાર આપતા હોય તો યે હું કહું છું કે એ ઘણી ઓછી રકમ છે, નટનટીને જો લાખ જેટલા આપી શકાય તો લેખકને કેમ નહિ? હોલીવુડવાળાઓ લેખકની કિંમત સમજે છે તેવું આપણે ત્યાં નથી.'

'આપ કહો છો તે સાચું છે. પણ એમાં જો કદી ય સુધારો થવાનો હશે તો તે તમારા જેવા સારા વાર્તાકારોના આગમનથી. તમારા જેવા એ ક્ષેત્રમાં આવે તો બીજા લેખકોની પણ માગ વધે.

'તમે કહો છો તેની ફિલ્મવાર્તા હું ન લખું તેવું યે નથી. પણ તેને માટે મારે ચિત્ર ઉતારનારને જોવો જોઈએ. એવો કોઈ પૂછતો આવશે તો હું જરૂર વિચાર કરીશ.'

મેઘાણીભાઈના જીવને કોઈ ગુજરાતી નિર્માતા તેમને મળ્યો હોય તો તેની ખબર નથી. હવે તો મેઘાણીભાઈ આપણી વચ્ચે નથી. પણ તેમની સર્જનકૃતિઓ તો મઘમઘી રહી છે. જો દિગ્દર્શકને કદીએ સારી વાર્તાઓની જરૂર પડે તો તેમણે મેઘાણીભાઈની કૃતિઓ જોવા જેવી છે. એમાંથી ઘણી ફિલ્મો ઊતરી શકે તેવો મસાલો તેમાં ભર્યો છે.

મેઘાણીભાઈ સત્યના પૂજારી હતા. સાહિત્યની નિષ્ઠાવાળા હતા. એથી જ તેઓ નવીનોને હમેશાં સર્જન પ્રત્યે કાળજી રાખવાની સલાહ આપતા. 'ઊર્મિ'માં રસ લેવા માંડ્યા ત્યારથી તેઓ ઘણા ઊગતા, જૂના-નવા લેખકોના પ્રત્યક્ષ-પરોક્ષ સહવાસમાં આવ્યા હતા. તેમની સાહિત્યનિષ્ઠ, તેમની શિષ્ટરુચિ કદી સામાન્ય કૃતિથી સંતોષાતી નહિ. ઘણી વાર તો તે એક પછી એક વાર્તા પરત કરતા. પણ તેની પાછળ તેમની રસવૃત્તિ જ કામ કરતી. તેમણે હમેશાં લેખનનો મહિમા ગાયો છે, લેખકનો નહિ. એવી જ વ્યક્તિ માટે તેમના હૃદયમાં હમેશાં પ્રેમની હૂંફ જે રહી છે.

એ મેઘાણીભાઈ તો ગયા! પણ તેમનું સૌજન્ય, તેમનું વ્યક્તિત્વ અને તેમની કલા પાછળ મૂકતા ગયા છે. કાળબળે બધું યે ભૂલાશે પણ આ ત્રણ વસ્તુઓ તો નહિ જ ભૂલાય.

મેઘાણીભાઈ લોકહૃદયમાં જીવતા જ છે.

અટૂલો પ્રવાસી

રવિશંકર મ. રાવળ

કોઈ ચોક્કસ સાલ યાદ રહી નથી પણ સૌરાષ્ટ્ર-કાર્યાલયની મુલાકાત માટે અમૃતલાલભાઇએ મને અનેક વાર કહેલું. મેઘાણીભાઈને નામે પણ આગ્રહ કરેલો. હું દમનો દરદી, એટલે કોઇને ઘેર રાત રહેવાનું અગવડરૂપ થતું. સ્વજન જેવું હોય ત્યાં જ મુકામ ફાવે. રાતની મુસાફરી તો મારે માટે અશક્ય હતી એટલે ભાવનગરથી અમદાવાદ આવતાં એક વાર બપોરની મેઇલમાં રાણપુર ઊતરી ગયો. સાથે મારાં બેન નર્મદાબેન હતાં. સૌરાષ્ટ્રકાર્યાલયને દરવાજે જઈ ખબર આપ્યા કે તુરત મેઘાણીભાઇ જ સામા આવ્યા. જૂના સંબંધી હઈએ એવા ઊમળકે મળ્યા અને બેન અને સામાન સાથે માણસને મોકલી સૂચના આપી કે આપણે ઘેર લઈ જાઓ.

હું કાર્યાલયમાં બેઠો. અહીં કકલભાઈ બિરાજે છે. પેલા ખંડમાં અમૃતલાલભાઈનું ટેબલ છે અને હું આ ટેબલ પર છું. વ્યવસ્થાપકોની પણ પિછાન કરાવી. બધે ઉમંગ, શાંતિ ઉત્સાહ અને સાદાઈનું વાતાવરણ જોયું. વેલો અને થોડાં ફૂલઝાડથી ઉભરાઈ આવતો નાનો બગીચો, લાંબા એક ઢાળિયામાં વિનય અને શ્રદ્ધાથી કામ કરતાં માણસો એક મોટા કુટુંબવિસ્તારનો ખ્યાલ આપતા હતા. કારખાનાના જીવનમાં એકેએક મધુર સ્વપ્નું લાગતું હતું આજે કદાચ એવું ક્યાંઇ નહિ જડે.

રાત્રે હું જમતાં પણ બીનો કે રખે દમને ઉત્તેજન મળે. પણ અમૃતલાલભાઈને ત્યાં મહેમાન માટે દૂધ પૂરીશાક થઈ ગયાં હતાં એટલે ભૂતના ઓછાયા નીચે થોડું પણ ખાવું પડયું. સૂવાનું મેઘાણીભાઇની પરસાળમાં રાખ્યું હતું. રાત જરા ખરાબ જવાનો ભણકાર હતો છતાં ગમે તે કારણે મેઘાણીભાઈની સાથે વાત કરતાં આંખ મળી ગઈ, કે હવે વહેલું પડજો સવાર.

મેઘાણીભાઈએ તો રાત્રે પ્રેસમાં જઇને છેલ્લાં ફોર્મનું કામ કરેલું અને પત્ર પૂરું કર્યું હતુ. એટલે સવારમાં ઊઠતાં જ મારી ખબર લેવા ઊભા જ હતા. અને જણાવી દીધું કે તે દિવસે હું તેમનો જ સુવાંગ મેમાન હતો. રાણપુરની હવાના આશીર્વાદે હું સરસ ઊંઘ લઈ સ્ફૂર્તિમાં આવી ગયો હતો, એટલે મેં જૂનો કિલ્લો જોવાની દરખાસ્ત મૂકી. મને ક્યાંથી એ પુરાણાં સ્થાનો જોવાનો શોખ ઘણા વખતથી લાગ્યો હતો. કદાચ મેઘાણીભાઈની વાતોનો એ પ્રભાવ હોય. હું અને મેઘાણીભાઇ રાણપુરના એ ખંડેર-કિલ્લામાં સાથે ફર્યા, વાતો કરી. મારા ઉત્સાહી સૂચનો પર તે ઉત્તેજનવાણી વર્ષાવતા. મને લાગે છે કે તે દિવસથી અમે એકબીજાને સમજી ગયા હતા. એ સમયનો અમારો એક ફોટોગ્રાફ પણ છે. રાણ-પુરના એ જુના કિલ્લાની મેં છબીઓ લીધી તે પણ પહેલી જ વારની હતી. એકાદ ક્યાંક પ્રસિદ્ધ પણ થઈ છે.

જમવાટાણે ઘેર આવ્યા ત્યારે દમયંતીબેને ખૂબ ભાવથી મીઠું ભોજન તૈયાર કરી રાખ્યું હતું. નાનો મહેન્દ્ર હાથમાં રમાડવા જેવડો હતો. જાહેર પરિચિતો મટી અમે તે દિવસે સ્વજનો બન્યા. પછી તો એમની મુંબઇ કે અમદાવાદની રપેટીઓમાં એક રાત તો મારા શહેરમાંના બકુવાની પોળના મકાનના મેડા ઉપર તેમનો ડાયરો થતો જ. સ્ટેશનથી સીધા ગમે તે સમયે મોટી બગલથેલી ચડાવી આવતા મેઘાણીભાઈનું અમદાવાદનું મથક જ ત્યાં રહેતું. એ મેડો નસીબદાર હતો. કુમારનું ત્યાં મંડાણ થયું. અને ગુજરાતના કૈંક મહાપુરુષો, વિદ્વાનો, કવિઓ, સાક્ષરો, પરદેશના પનોતા અતિથિઓ અને કળાકારોએ તેમની પદરજથી મારા ઘર અને કુટુંબ ઉપર આશીર્વાદ પાથર્યા છે—એમાં મેઘાણીભાઈ તો શિર મોડ રહ્યા હતા.

એમણે એની કથનકળા અને જાહેર ગીત વ્યાખ્યાન પહેલવહેલું સર ચીનીભાઈને ઘેર એક રાત્રે નજરાવ્યું. ત્યારથી તેમની પ્રતિભાનો હું દાસ બની ગયો. એમનો ગીતરણકાર જનતાને જગાડી નવી ભાવનાલહરીઓમાં તરબોળ કરવા લાગ્યો અને ે

તેમને પોતપોતાના આવાસમાં ખેંચી લાવવા પડાપડી કરતા, અને તે સરળપણે તેમને વશ થતા. ત્યારે હું તેમની કળાના ભક્ત તરીકે સાથમાં જતો અને અંતે ઘેર ખેંચી લાવતો. પણ ઘર આગળ તેમને કદી એક પણ ગીત ગાવાનું કહી શકયો નહિ. એમાં એમના સમાગમ પર મારી માગણીથી સ્વાર્થની છાયા ઢળશે એવું વિચારી ચૂપ જ રહેતો. અને મારા કુટુંબીજનોને સબૂરી રાખવા સમજાવતો છતાં એ દીલાવર આદમી સૌના મનોભાવ સમજી જતાં અને હું ન હોઉં ત્યારે બાળકોની કે ગૃહમંડળની માગણી સંતોષવા કંઈ ગાઈ નાખતા ત્યારે મારે રોકવા પડતા.

પ્રસંગેપ્રસંગ મુલાકાતો અને સહવાસ વધતા ગયા તેમ અમારાં સ્નેહબંધનો ગાઢ થતાં ગયાં. ખબર જ ન પડી કે કોણ કેટલું આગળ વધી ગયું છે.

એમની અંગત આપત્તિઓ અને વિપત્તિઓ થોડીઘણી કહી નાખતા પણ તે વધારે તો મારી માંદગી, મારી કાર્યાલયની ઉપાધિઓ અને ગુજરાતની બેકદરદાની પર વધુ વલોપાત કરતા. કુમાર કાર્યાલયમાં વધતો જતો કલાકારોનો અખાડો અને સાહિત્યની અવનવી રંગથાળીઓ ત્યાંથી બહાર પડતી જોઈ તે ખુશ થતા, બિરદાવતા અને ઉમળકો ધરતા. કલાકારોએ કાઠિયાવાડી પાત્રોને ચિત્રમાં વધુ પ્રમાણમાં ઉતારવા માંડયા તેમાં તેમની કથાઓ અને તેમનાં ગીતોનો પ્રધાન હિસ્સો હતો.

તેમનાં પુસ્તકનો પ્રેરણા ચિત્રશણગાર કરવાનું પણ મેં એ વખતે જ શરૂ કર્યું અને ખૂબ જ ચિત્રસામગ્રીથી પ્રકાશનો કરવાના તેમના કોડ હતા.

સૌરાષ્ટ્ર કાર્યાલયની વિવિધ ઊથલપાથલો ફેરફારો અને મુખ્ય સંચાલકોના સ્થળાંતરો અને નવા ચીલાઓએ તેમને બહુ ખિન્ન કરી નાખ્યા હતા. ઘણી વાર કહેતા કે પત્રકારત્વની આ દશા જોવાની તેમણે કદી આશા રાખી ન હતી.

એવામાં વીજળી પડે એમ એમના ગૃહજીવનમાં દમયંતીબ્હેનનું અગ્નિસમર્પણ—એમને પડે એટલું દુઃખદ બન્યું. છતાં નાના બાળકોને પોતાનાં વૃદ્ધ માતાની સંભાળ નીચે રાખી તેમની ઉપાસનામાં મંડયા રહ્યા. એવામાં સત્યાગ્રહનો શંખ ફૂંકાયો અને તેમનાં કાવ્યોએ તેમાં સિંધૂડો સૂર પુરાવ્યો સરકારને બીતિ લાગી કે એની વાણી પર જનતાનો સાગર ઊછળી પડશે. એટલે પહેલી ઝડપ એમના પર દીધી અને કંઈ પણ બચાવ કર્યા વગર તેમણે બે વર્ષનો કારાવાસ વહોરી લીધો. એ વખતે એમના જેવા વ્હાલસોયા પિતાને પોતાના નાનાં બાળકોને માટે શું શું હૃદયમાં ઉભરા ચડયા હશે તે અકથ્ય છે.

જેલમાંથી બહાર આવ્યા અને બાળકોને છાયામાં લઇ મુંબઇ રહેવા લાગ્યા. અને એ જ બાળકોના સુખ ખાતર ફરી વાર લગ્ન કર્યું તે પછી હું પારલામાં એક ગને તેમને મળવા ગયો. તેમના નવાં પત્ની શ્રી. ચિત્રાબેનને મારી સ્વજન તરીકે ઓળખાણ કરાવી. એમના પહેલા બાળકને આશીર્વાદ આપી હું ત્યાંથી પાછો વળ્યો. તે પછી ઘણા વખતે પરિવાર સહિત એ બોટાદમાં સ્થિર થયા. ફૂલછાબ હાથમાં લીધું એ બધી વાતોનો અગલ ઇતિહાસ છે.

પણ ૧૯૪૨ના ઓકટોબરમાં મારો દમનો વ્યાધિ અતીવ પ્રકોપ પામ્યો અને મને લગભગ મૃત્યુના મુખ સુધી ખેંચી ગયો. અનેક ઉપચારોથી થાકી અમદાવાદ છોડી કયાંક પણ જવાનો નિશ્ચય કર્યો "અને ગણપુરની પહેલી સુખરાત યાદ કરી બોટાદની હવા માફક આવશે ધારી ત્યાં મારા મુ. મિત્ર નથુશંકર વૈદ્યની સારવાર નીચે રહેવાનું નક્કી કરી મારા બેનને મકાનની સગવડ માટે મોકલ્યાં. મેઘાણીભાઈને વાત કરતાં જ તેણે પોતાના મકાનનો સારો ભાગ મારા માટે ખાલી કરી આપ્યો અને મેં મારી પથારી ત્યાં ફેરવી.

જમવું એ નિત્યક્રમ હતો. બાપુને વાટે જ ઝંખતાં છોકરાં ઝંખતાં સૂઈ ગયાં હોય. ચિત્રાબેન વાટ જોતાં બેઠાં હોય અગર મારા કુટુંબ સાથે બેસી વાતો કરી રહ્યાં હોય. ત્યાં સ્ટેશનને રસ્તે પગરવ થાય અને એ જ હળવેથી મારા ખબર પૂછે "રવિભાઈને કેમ છે? ઊંઘી ગયા હોય તો જગાડશો નહીં."

મને આરામ થવા લાગ્યો તેમ તેમને ખૂબ આનંદ થતો. લખવાનું કામ હોય તો ય નિયમિત મારી પાસે આવીને સમાચારો આપે વિચારો જણાવે અને મને ઉત્સાહી અને આનંદી રાખવા પ્રયત્ન કરે. મારી માંદગીએ મારા મન ઉપર નિરાશા અને ઉદ્વેગનું પ્રચંડ મોજું ફેલાવ્યું હતું. 'કુમાર કાર્યાલય બંધ કરવાનો નિશ્ચય કરી બેઠો હતો અને તેમણે કહ્યું કે "તમારા મન પર એનો ભાર રહેતો હોય તો તે ગમે તેટલી મૂલ્યવાન સંસ્થા હોય તો પણ તેનો લોભ છોડી દેજો." મારા નવા નિશ્ચયોમાં તેમની સલાહ અને ટેકો મળતાં. એમની પીડા તો હું ધીરેધીરે સમજતો થયો પણ એમણે મારાં સુખદુઃખનો ચોપડો જોઈ નાખ્યો હતો. એ વખતની એમની ફૂલછાબની મજૂરી ગજબ હતી. સવારથી સાંજ સુધી રાણપુર રહેતા. સવારના અંધારામાં ટ્રેન પકડવા દોડતા. સાંજે અંધારામાં દશ વાગે ઘરની ડેલી ખખડાવતા—ફૂલછાબ બંધ હતું છતાં તેમાં માણસો નિભાવવા નાની પુસ્તિકાઓ કાઢતા તે માટે દરેક હપ્તાના સાહિત્યની તૈયારી કરવા નવાં પુસ્તકોનાં અઢારસો કે ઓગણીસસો જેટલાં પાનાં વાંચી વિચારી તેનું દોહન કરી છાપખાના માટે કામ તૈયાર કરી નાખતા. અને એના વળતરની વાત હું જાણી શક્યો ત્યારે સ્તબ્ધ થઈ ગયો. સવાસો રૂપિયાના માસિક પગારથી એમણે સ્વેચ્છાએ સાહિત્યના એક કુલીનું કામ કરવા માંડ્યું હતું.

ઘણી વાર અમે મોડી રાત સુધી વાત કરતા પણ તે બહુ જુક્તિથી પોતાનાં હૃદયના કમાડ ભીડયા કરતાં, પણ કયાં સુધી છાનું રહે? દુનિયાને ડહાપણ અને સલુકાઈની વાતો શીખવનાર અંતરે સદા કળકળતો હતો. એના આંતરિક મનોમન્થનમાં સાથ કે સહાય આપે એવો મિત્ર કે મુરબ્બી વિનાનો એ એકલો અટૂલો સંસાર-ધરતી પરનો પ્રવાસી હતો.

એની અને પરિવારની પાછળ સમાજની યથોચિત પૃષ્ટરચના બની શકી નહોતી. બધી ચિંતાઓ તેનામાં જ જન્મ્યા કરતી તેનામાં જ સમાતી. નાના નાના આકદસ બાળકો અને પત્નીના વિચારોએ તેના આંતરજીવનમાં વિષમતા પેદા કરી હતી. તેણે ખૂબ કામ કરીને આત્મસમર્પણનો યોગ શરૂ કરી દીધો હતો. કામમાં જ ખતમ થવું. કામમાં જ બધું ભૂલી જવું એ તેનો મંત્ર બન્યો હતો.

એને બીજો ઈલાજ જડતો ન હોતો. નવો માર્ગ લેવાની તૈયારી નહોતી. જખમો વેદનાઓ વલોપાતોનો ભાર લઈ તે જિંદગીને ઘસી રહ્યો હતો. ઘણી વાર તેને નવા નવા વાતાવરણમાં ખેંચી લાવવા મારા નમ્ર પ્રયાસો સફળ થતા મારા નિવાસ-ચિત્રકૂટમાં તે આરામથી સૂતા અને કહેતા અહીં મને ખૂબ રાહત-નીંદ મળે છે. સાથે સાથે માણસાઈના દીવાની રોજ સાંભળેલી વાતો, રવીન્દ્ર-વીણાના નવાં કાવ્યો રચાતાં હતાં. છતાં આ તેમના નાના પ્રવાસો અને મુલાકાતોનો પાછળ પણ થોડી વાર અજંપાને દાબી દેવાનો તેમનો પ્રયોગ ચાલતો હતો. સમજી ગયેલા મિત્રોએ અનેક માર્ગો સૂચવ્યા અનેક સાધનો અને યોજનાઓ બતાવી હતી. પણ જગત આગળ પોતાની વાત રખે બહાર પડી જાય એવી કોઈ મન ઉપજાઉ ભ્રમણાએ તેને નવો જીવનક્રમ શરૂ કરતાં રૂકાવટ કરી; અને તેનાથી થાકેલા લોહીમાં ઘર કરી ગયેલા ગાઉટ, અર્શ, આંખની પીડા વગેરે વ્યાધિઓનું જોર અને અમલ વધી ગયાં. એમનાં દર્દોએ કોઈ દાક્તર દવા કે કરામતોને અફળ બનાવ્યાં. છેવટે દુનિયાને નિરાશ બનાવી આપણે એને ખોઈ બેઠા.

૨૧-૧૨-૪૨ના પત્રમાં એમણે જ લખ્યું હતું :

"હવે તો ઈશ્વરને જ ખોળે માથું મૂકું છું. દુઃખના દરિયા કયાં જઈ ઠાલવવા?"

—ઝવેરચંદના વં.

એ ભાઈના ઉમળકા ને આવકાર હૈયે જડાઈ રહ્યાં છે.

મેઘાણીભાઈ

ઉમાશંકર જોષી

'જાગો જગના ક્ષુધાર્ત ! જાગો–' મેઘાણીના મુખથી સાંભળેલા આ પહેલા શબ્દો લાહોરમા પં જવાહરલાલના પ્રમુખપદે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ થવાના દિવસો ગણાતા હતા ડિસેમ્બર ૧૯૨૯ની આખરે અમદાવાદમાં મુંબઈ ઇલાકા યુવક પરિષદ ભરાઈ હતી સભામંડપ વચ્ચે મંચ ઉપર એક યુવક આવીને ઊભો ગરદન સુધીનાં વાંકડિયા કાળા ઝૂલ્ફા અને મોટી સહેજ રતાશવાળી આંખો ડાબી બાજુ ડોક સહેજ ઝુકાવી ને જમણો હાથ કર્યો ઊંચો અને ગાવા માંડ્યું અવાજમા આરજૂ હતી અને હતી ખુમારી

જાગો જગના ક્ષુધાર્ત ! જાગો દુર્બલ અશક્ત !
ઇનસાફી તખ્ત પર કરાલ કાલ જાગે

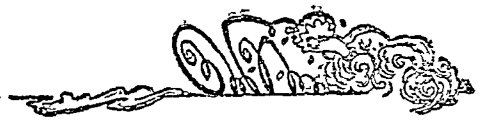
આ હુંકારના શબ્દોની સભાને ભારે ચોટ વાગી કળ વળી ત્યા દર્દ ભર્યા ટહુકાના મીઠા વિલંબીત સરોદ આવતા હતા કવિ ! તને કેમ ગમે ?' સભા એક કાન બનીને એ સૂર પી રહી હતી મારે માટે તો આ અનુભવ હતો

પછીના માર્ચ ૧૨મીની આગલી સાંજે ગાંધીજી જોડે સાબરમતી આશ્રમમાં છેલ્લી પ્રાર્થના કરવા ટોળા જામ્યા હતાં નદીની રેતમાં પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી પગથિયા ચઢતાં જોઉં તો મેઘાણીની સાથે હું ચઢી રહ્યો હતો એ તો તરત જ મારી જોડે—અજાણ્યાની જોડે—વાતે વળ્યા આસપાસ જામેલી મેદનીના ઉત્સાહ વિષે એ ઐતિહાસિક ઘડીઓ વિષે એમના ઉદ્‌ગારો હતા એવું આછું સ્મરણ છે

અમારી ઓળખાણ તો ચારેક વરસ પછી અને અનોખી રીતે થઈ ૧૯૩૪ના ઉનાળામાં હું મુંબઈ ગયો ત્યારે મારા એક સહાધ્યાયી આવીને કહે ચાલો મેઘાણીભાઈ પાસે એમને તમારે મળવાનું છે પૂછતા વાત એમ નીકળી કે મહિનાઓ પહેલાં આ ભાઈ સવારે છજામાં ઊભા ઊભા એકાગ્રતાથી એક વાર વાંચતા હશે ને પાસેના મકાનના ઝરૂખામાંથી કોઇએ એમને હાક મારી જુએ તો મેઘાણી ! તમે એ 'વિશ્વશાંતિ'ના લેખકને ઓળખો છો ? મને મેળવી આપશો ?—એવી વાત થયેલી એને આધારે મને એ મુલાકાત માટે લઈ જવા આવ્યા હતા અમે મળ્યા મને એ ચાર વરસ પહેલાના યુવક ન લાગ્યા આત્મ સ્વાસ્થ્ય માટે મથતા ભાંગેલ માણસ લાગ્યા

થોડા દિવસ પછી મને એમનો કાગળ મળ્યો 'કુમાર'માં મારી એક ગ્રામજીવનની વાર્તા એ દરમ્યાન પ્રગટ થયેલી તેની એમાં વાત હતી અને એ દિવસે મળ્યા ત્યારે સાહિત્ય અને જીવનના મારા વલણમાં પોતાને રસ પડ્યો છે એમ કહી આપણે વધુ મળીએ એવી આશા દર્શાવી હતી પોતે 'જન્મભૂમિ'માં 'કલમકિતાબ'નું સાહિત્યપૃષ્ઠ શરૂ કરવાના છે એ સમાચાર પણ હતા પછી તો હું એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજની હોસ્ટેલમા—કોટમા— રહેવા ગયો એટલે અમે 'જન્મભૂમિ'ની ઓફિસમા કલાકોના કલાકો મળતા મારે જૂનિયર બી એ નું વર્ષ અને મેઘાણી જેવાની સંગત ! એમને કામ કરતા, વિચાર કરતા, કંટાળતા, ઉત્સાહમાં આવતા, જે મિત્રો આવે તેને હસતે મુખે વધાવતા—અનેક છટાઓમાં એ સમયમાં જોવાની તક મળી છે (જન્મભૂમિના ટેબલ પર, વિચારમગ્ન દશાની છબી મુંબઈ તા ૧૦–૧૧–૧૯૩૫ની એમના હસ્તાક્ષરની મારી પાસે છે)

આ દિવસોમાં હું જોતો કે કલમકિતાબના પાનાને કારણે એમણે પોતાના રાગદ્વેષ ઘણા પાતળા કરી દીધા હતા ન્યાય કરવા તે તલપાપડ રહેતા પોતાના હાથમા શસ્ત્ર છે તો વિઘાતક ન થવું સામાવાળાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવું એવી વૃત્તિ રાખતા પોતાની કાવ્યરુચિ કરતા જુદી જ જાતની રુચિઓની ઉદારતાથી એ માવજત કરતા અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓના અને પરદેશની સાહિત્યની વાનગીઓ છૂટે હાથે પીરસતા દર અઠવાડિયે નવા નવા નુસખાઓ પણ લઈ આવતા એકવાર આપણા લેખકોની ખાસિયતો 'ચાંદને તો આનંદ કરનો, દાઢી તો—' એમ લાકડાનો ઘોડો ગોઠવી દીધો મને એક ડોક્ટરે કહ્યું હતું કે મેઘાણીના 'કલમકિતાબ'ના અવલોકન ઉપરથી ચોપડી ખરીદવાનું હું નક્કી કરું છું

મેઘાણી જન્મે વણિક, પણ એમનામાં વણિકવૃત્તિ ક્યાંઇ મેં જોઇ નથી. હા, કોઇનો ઓશિયાળો રોટલો ખાવો ન પડે, ફંડો ઉપર જીવવાવારો ન આવે, છાશમાં માખણ જાય ને બાઇ ફૂવડ ગણાય એવું ન થાય એટલે પોતાની કૃતિઓના સર્વ અધિકારોની ખાલાશ રાખતા. પણ લોલુપતા ક્યાંય જોઇ નથી. આટલા પૈસા મળે છે તો લાવ ઘસડી કાઢું એવું પણ જોયું નથી. એવી દાનત હોત તો આંગળાં ચાટીને પેટ ભરવાના આ બ્રાહ્મણિયા વ્યવસાયમાં એ પડત શા માટે? પોતાનાં ગીતો માટે કોઈ ગ્રામોફોન કંપની જોડે એમને મુશ્કેલી ઊભી થયેલી–અને એમાં એમની વાત માન્ય થઈ હતી. મુંબઇ યુનિવર્સિટી મૅટ્રિકના ગદ્યપદ્ય સંગ્રહમાં લેવાતી કૃતિઓ માટે લેખકોને કંઈ જ આપવાની કૃપા કરતી નહિ. લેખકગણ પણ ત્યારે એવી પસંદગીને જ મોટો પુરસ્કાર માનતો હોત તો નવાઇ નહિ! મેઘાણીએ ના પાડીઃ તમે કમાણી કરો ને લેખકોના હક અવગણો એ કેમ ચાલે! મને યાદ છે ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટી આ કૃતિઓના પુરસ્કાર આપતાં શીખી તેમાં મેઘાણીનો ઠીક ઠીક ફાળો છે. આવી વસ્તુઓ તરત તો પોતીકા લાભ માટે ઉપાડાઈ હોય એમ ભાસે છે, પણ એક સામુદાયિક ફરજ રૂપે પણ આરંભાઈ હોવાનો સંભવ વિચારવો ઘટે છે.

ઑલ ઈન્ડિયા રેડિયો ઉપર, હું ધારું છું, એ ભાગ્યે જ ગયા હોય. મને યાદ છે કે એમની વાત સાદી સીધી એટલી જ હતી કે સંગીત માટે ફલાણીજાન કે ઢીંકણીબાઈ, અમુકખાન કે તમુકરાવને તમે આવવાજવાનાં બીજા વર્ગનાં ખર્ચ આપો અને પુરસ્કાર જુદો, તો શું કવિઓ જ વાટમાં પડ્યા છે?

મેઘાણી સ્વમાની પૂરા હતા. કદાચ લેખકની–બ્રાહ્મણની તો એ જ એક મોટી મૂડી હોય છે. અને વિનય અને ખુશામત વચ્ચે ફેર છે એવો સ્વમાન અને અભિમાન વચ્ચે છે તે પણ એ જાણતા. સરતા ચતા નહિ. એમને તો કંઠની બક્ષિસ હતી, જ્યાં ને ત્યાં નિમંત્રણો મળ્યાં કરે. ઘણે ઠેકાણે જતા, પણ દિલ દેખે તો જ જતા, તમાશા થવા દેતા નહિ. માણસોનો, મેદનીનો એમને કેફ ચઢતો, લોકલાગણીનો કટોરો અમૃતમય ગણી ગટગટાવી જતા, પણ એની પાછળ પાછળ ભમતા કદી દેખાયા નથી. એમનો એક તરફ અઢળક જનતાપ્રેમ અને બીજી બાજુ જનતાની તેમના કંઠ માટેની માગ—એ બંનેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમણે જાળવેલી સમતુલા માટે માન જ થાય છે.

મિત્રો પાસે ઊલટમાં આવી જઈને ગાવા મંડી પડતા. કોઈ પક્ષે કોઇ ઉપચારની જરૂર ન રહેતી. એક વાર કડી બીજાપુર તરફ કસબાઓની કોડભરી જનમેદનીઓ સમક્ષ નવા નવા તૈયાર થયેલા 'એકતારા'નાં ગીતો ગાઈ અમદાવાદ આવેલા ને ખરા મધ્યાહ્નને બુલંદ અવાજે મારે ત્યાં એ ગીતો એમણે (Possessed હોય એમ) ગાયેલાં. એમનો ઘાંટો પાછલા વર્ષોમાં સહેજ કથળ્યો હતો. પણ ભાવ બધા ઉતારી શકતા. શરદના એક મધ્યાહ્ને બુલંદ સ્વરે એમણે એકતારાનાં ગાયેલાં એ ગીતોનો અનુભવ મારે માટે જીવનનો એક પ્રસંગ જ બની રહ્યો છે. સ્નેહાળ એટલા કે એ 'પ્રથમ નકલ' મારી પાસે મૂકતા ગયા. આ મેઘાણી. અને મુંબઈમાં મારા એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના દિવસોમાં મેં શું સાંભળ્યું હતું? કૉલેજમાં બોલાવવામાં સફળતા મળી નહિ હોય એટલે નરસિંરાવભાઇ–જે થોડાક ટીખળી પણ હતા જ–એક કાનો ને અનુનાસિક ઉમેરીને કહે કે મેઘાણી તો મોંઘાણી છે! સાચે જ એ સસ્તાણી તો નહોતા જ.

સામાન્ય રીતે સૌના સંબંધમાં એ બહુ વિવેકથી વર્તતા. નાના અમથા માણસને માટે પણ આપ, પધારો, માફ કરજો, આપનો સમય બગડ્યો,–એવા ઉદ્‌ગારો કાઢતા. મેં જોયું છે કે એમના સ્વભાવનું ઉપરનું આ મીઠપનું પડ એ એમની સિદ્ધિ હતી. એમણે પચાસ વરસની ટૂંકી ઉંમરમાં પણ ઠીક ઠીક સહન કરેલું હોવું જોઇએ. બીજાના હૃદયને મુલાયમ રીતે સ્પર્શવાનું એ સહન કરવાની શાળામાંથી તેઓ શીખેલા. એમનો વિવેક ઠાલો ન હતો, લાગણીથી એ સાચો

મેઘાણીભાઈ

ઉમાશંકર જોષી

'જાગો જગના ક્ષુધાર્ત ! જાગો–' મેઘાણીના મુખથી સાંભળેલા આ પહેલા શબ્દો લાહોરમાં પં. જવાહરલાલના પ્રમુખપદે સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાનો ઠરાવ થવાના દિવસો ગણાતા હતા ડિસેમ્બર ૧૯૨૯ની આખરે અમદાવાદમાં મુંબઈ ઇલાકા યુવક પરિષદ ભરાઈ હતી સભામંડપ વચ્ચે મંચ ઉપર એક યુવક આવીને ઊભો ગરદન સુધીનાં વાંકડિયાં કાળા ઝૂલફા અને મોટી સહેજ રતાશવાળી આંખો ડાબી બાજુ ડોક સહેજ ઝુકાવી ને જમણો હાથ ઊંચો કર્યો અને ગાવા માંડ્યું અવાજમાં આરજૂ હતી અને હતી ખુમારી

જાગો જગના ક્ષુધાર્ત ! જાગો દુર્બલ અશક્ત !
ઇનસાફી તખ્ત પર કરાલ કાલ જાગે

આ હુંકારના શબ્દોની સભાને ભારે ચોટ વાગી કળ વળી ત્યાં દર્દ ભર્યા ઢપકાના મીઠા વિલંબીત સરોદ આવતા હતા 'કવિ ! તને કેમ ગમે ?' સભા એક કાન બનીને એ સૂર પી રહી હતી મારે માટે તો આ અનુભવ હતો

પછીના માર્ચ ૧૨મીની આગલી સાંજે ગાંધીજી જોડે સાબરમતી આશ્રમમાં છેલ્લી પ્રાર્થના કરવા ટોળાં જામ્યા હતાં નદીની રેતમાં પ્રાર્થના થઈ રહ્યા પછી પગથિયાં ચઢતાં જોઉં તો મેઘાણીની સાથે હું ચઢી રહ્યો હતો એ તો તરતજ મારી જોડે–અજાણ્યાની જોડે–વાતે વળ્યા આસપાસ જામેલી મેદનીના ઉત્સાહ વિશે એ ઐતિહાસિક ઘડીઓ વિશે એમના ઉદ્ગારો હતા એવું આછું સ્મરણ છે

અમારી ઓળખાણ તો ચારેક વરસ પછી અને અનોખી રીતે થઈ ૧૯૩૪ના ઉનાળામાં હું મુંબઈ ગયો ત્યારે મારા એક સહાધ્યાયી આવીને કહે ચાલો મેઘાણીભાઈ પાસે, એમને તમારે મળવાનું છે પૂછતાં વાત એમ નીકળી કે મહિનાઓ પહેલાં આ ભાઈ સવારે છજામાં ઊભા ઊભા એકાગ્રતાથી એક વાર વાંચતા હશે ને પાસેના મકાનના ઝરૂખામાંથી કોઈએ એમને હાક મારી જુએ તો મેઘાણી ! તમે એ 'વિશ્વશાંતિ'ના લેખકને ઓળખો છો ? મને મેળવી આપશો ?'—એવી વાત થયેલી એને આધારે મને એ મુલાકાત માટે લઈ જવા આવ્યા હતા અમે મળ્યા મને એ ચાર વરસ પહેલાંના યુવક ન લાગ્યા આરોગ્ય સ્વાસ્થ્ય માટે મથતા ભાંગેલ માણસ લાગ્યા

થોડા દિવસ પછી મને એમનો કાગળ મળ્યો 'કુમાર'માં મારી એક ગ્રામજીવનની વાર્તા એ દરમ્યાન પ્રગટ થયેલી તેની એમાં વાત હતી અને એ દિવસે મળ્યા ત્યારે સાહિત્ય અને જીવનના મારા વલણમાં પોતાને રસ પડ્યો છે એમ કહી આપણે વધુ મળીએ એવી આશા દર્શાવી હતી પોતે 'જન્મભૂમિ'માં 'કલમકિતાબ'નું સાહિત્યપૃષ્ઠ શરૂ કરવાના છે એ સમાચાર પણ હતા પછી તો હું એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજની હોસ્ટેલમાં–કોટમાં– હેવા ગયો એટલે અમે 'જન્મભૂમિ'ની ઓફિસમાં કનાકોના કલાકો મળતા મારે યુનિવર્સિટી બી એ નું વર્ષ અને મેઘાણી જેવાની સંગત ! એમને કામ કરતા, વિચાર કરતા, કંટાળતા, ઉત્સાહમાં આવતા, જે મિત્રો આવે તેને હસતે મુખે વધાવતા,—અનેક છટાઓમાં એ સમયમાં જોવાની તક મળી છે. ('જન્મભૂમિ'ના પેપર, વિચારમગ્ન દશાની છબી મુંબઈ તા ૧૦–૧૧–૧૯૩૫ની એમના હસ્તાક્ષરની મારી પાસે છે)

આ દિવસોમાં હું જોતો કે કલમકિતાબના પાનાને કારણે એમણે પોતાના રાગદ્વેષ ઘણા પાતળા કરી દીધા હતા ન્યાય કરવા તે તનતોડ રહેતા પોતાના હાથમાં શસ્ત્ર છે તો વિઘાતક ન થવું, સામાવાળાનું દૃષ્ટિબિંદુ સમજવું એવી વૃત્તિ રાખતા પોતાની કાવ્યરુચિ કરતાં જુદી જ જાતની રુચિઓની ઉદારતાથી એ માવજત કરતા અન્ય પ્રાન્તીય ભાષાઓના અને પરદેશની સાહિત્યની વાનગીઓ છૂટે હાથે પીરસતા. દર અઠવાડિયે નવા નવા નુસખાઓ પણ લઈ આવતા એકવાર આપણા લેખકોની ખાસિયતો 'વાંચો તો આનંદ કરનો, દાઢી તો—' એમ લાકડાથી હાંકો ગોઠવી દીધેલો મને એક ડૉક્ટરે કહ્યું હતું કે મેઘાણીના 'કલમકિતાબ'ના અવલોકન ઉપરથી ચોપડી ખરીદવાનું હું નક્કી કરું છું

મેઘાણી જન્મે વણિક, પણ એમનામાં વણિક-વૃત્તિ ક્યાંઇ મેં જોઇ નથી. હા, કોઈનો ઓશિયાળો રોટલો ખાવો ન પડે, ફંડો ઉપર જીવવાવારો ન આવે, છાશમાં માખણુ જાય ને બાઇ ફૂવડ ગણાય એવું ન થાય એટલે પોતાની કૃતિઓના સર્વ અધિકારોની બાલાશ રાખતા. પણ લોલુપતા ક્યાંય જોઈ નથી. આટલા પૈસા મળે છે તો લાવ ઘસડી કાઢું એવું પણ જોયું નથી. એવી દાનત હોત તો આંગળાં ચાટીને પેટ ભરવાના આ બ્રાહ્મણિયા વ્યવસાયમાં એ પડત શા માટે? પોતાનાં ગીતો માટે કોઈ ગ્રામોફોન કંપની જોડે એમને મુશ્કેલી ઊભી થયેલી-અને એમાં એમની વાત માન્ય થઈ હતી. મુંબઇ યુનિવર્સિટી મેટ્રિકના ગદ્યપદ્ય સંગ્રહમાં લેવાતી કૃતિઓ માટે લેખકોને કંઈ જ આપવાની કૃપા કરતી નહિ. લેખકગણ પણ ત્યારે એવી પસંદગીને જ મોટો પુરસ્કાર માનતો હોત તો નવાઇ નહિ! મેઘાણીએ ના પાડીઃ તમે કમાણી કરો ને લેખકોના હક અવગણો એ કેમ ચાલે! મને યાદ છે ત્યાં સુધી યુનિવર્સિટી આ કૃતિઓના પુરસ્કાર આપતાં શીખી તેમાં મેઘાણીનો ઠીક ઠીક ફાળો છે. આવી વસ્તુઓ તરત તો પોતીકા લાભ માટે ઉપાડાઈ હોય એમ ભાસે છે, પણ એક સામુદાયિક ફરજ રૂપે પણ આરંભાઈ હોવાનો સંભવ વિચારવો ઘટે છે.

ઑલ ઇન્ડિયા રેડિયો ઉપર, હું ધારું છું, એ ભાગ્યે જ ગયા હોય. મને યાદ છે કે એમની વાત સાદી સીધી એટલી જ હતી કે સંગીત માટે ફલાણીજાન કે ઢીંકણીબાઈ, અમુકખાન કે તમુકરાવને તમે આવવાજવાનાં બીજા વર્ગનાં ખર્ચ આપો અને પુરસ્કાર જુદો, તો શું કવિઓ જ વાટમાં પડ્યા છે?

મેઘાણી સ્વમાની પૂરા હતા. કદાચ લેખકની-બ્રાહ્મણની તો એ જ એક મોટી મૂડી હોય છે. અને વિનય અને ખુશામત વચ્ચે ફેર છે એવો સ્વમાન અને અભિમાન વચ્ચે છે તે પણ એ જાણતા. સસ્તા થતા નહિ. એમને તો કંઠની બક્ષિસ હતી, જ્યાં ને ત્યાં નિમંત્રણો મળ્યાં કરે. ઘણે ઠેકાણે જતા, પણ દિલ દેખે તો જ જતા, તમાશા થવા દેતા નહિ. માણસોનો, મેદનીનો એમને કેફ ચઢતો, લોકલાગણીનો કટોરો અમૃતમય ગણી ગટગટાવી જતા, પણ એની પાછળી પાછળ ભમતા કદી દેખાયા નથી. એમનો એક તરફ અઢળક જનતાપ્રેમ અને બીજી બાજુ જનતાની તેમના કંઠ માટેની માગ-એ બંનેનો વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે એમણે જાળવેલી સમતુલા માટે માન જ થાય છે.

મિત્રો પાસે ઊલટમાં આવી જઈને ગાવા મંડી પડતા. કોઈ પક્ષે કોઇ ઉપચારની જરૂર ન રહેતી. એક વાર કડી બીજાપુર તરફ કસબાઓની કોડભરી જનમેદનીઓ સમક્ષ નવા નવા તૈયાર થયેલા 'એકતારા'નાં ગીતો ગાઈ અમદાવાદ આવેલા ને ખરા મધ્યાહ્નને બુલંદ અવાજે મારે ત્યાં એ ગીતો એમણે (Possessed હોય એમ) ગાયેલાં. એમનો ઘાંટો પાછલા વર્ષોમાં સહેજ કથળ્યો હતો. પણ ભાવ બધા ઉતારી શકતા. શરદના એક મધ્યાહ્નને બુલંદ સ્વરે એમણે એકતારાનાં ગાયેલાં એ ગીતોનો અનુભવ મારે માટે જીવનનો એક પ્રસંગ જ બની રહ્યો છે. સ્નેહાળ એટલા કે એ 'પ્રથમ નકલ' મારી પાસે મૂકતા ગયા. આ મેઘાણી. અને મુંબઈમાં મારા એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજના દિવસોમાં મેં શું સાંભળ્યું હતું? કૉલેજમાં બોલાવવામાં સફળતા મળી નહિ હોય એટલે નરસિંરાવભાઇ-જે થોડાક ટીખળી પણ હતા જ-એક કાનો ને અનુનાસિક ઉમેરીને કહે કે મેઘાણી તો મોંઘાણી છે! સાચે જ એ સસ્તાણી તો નહોતા જ.

સામાન્ય રીતે સૌના સંબંધમાં એ બહુ વિવેકથી વર્તતા. નાના અમથા માણસને માટે પણ આપ, પધારો, માફ કરજો, આપનો સમય બગડયો,-એવા ઉદ્ગારો કાઢતા. મેં જોયું છે કે એમના સ્વભાવનું ઉપરનું આ મીઠપનું પડ એ એમની સિદ્ધિ હતી. એમણે પચાસ વરસની ટૂંકી ઉંમરમાં પણ ઠીક ઠીક સહન કરેલું હોવું જોઇએ. બીજાના હૃદયને મુલાયમ રીતે સ્પર્શવાનું એ સહન કરવાની શાળામાંથી તેઓ શીખેલા. એમનો વિવેક ઢાલો ન હતો, લાગણીથી એ સાચો

અને સભર બનતો. જેઓ એ લાગણીને સામી એવી લાગણીથી મળવા માગતા ન હોય સત્તાથી દબાવવા કે ક્રોધથી અંજવા માગતા હોય તેની સામે એ જ વિવેક આવા એકરંગી માણસોનું કવચ પણ નીવડે છે. કોઈને એ અકળાવે સુદ્ધાં. મને મુંબઈમાં કોઈ વિચક્ષણ માણસે કહેલું સાંભરે છે કે મેઘાણી તો riddle–સમસ્યા–કોયડારૂપ છે. મેં કહ્યું ભાઈ, મારે માટે તો એ open book–ખૂલ્લી કિતાબ છે. પોતાની પાસે ચાવી ન હોય તો શું એ તિજોરીનો વાંક?

મેઘાણીની નજર ઝીણી હતી. વાતચીતમાં એકધારી મધુરતા અને લેખનમાં ભાતીગળ શૈલી એટલે કદાચ વરતાય નહિ, પણ એમની ચકોર આંખ પોતાની આસપાસની રજેરજ વસ્તુ સહેજમાં જોઈ લેતી. માણસનું અને પરિસ્થિતિનું માપ લઈ લેવાનો એમની પાસે સૂક્ષ્મ કાંટો ન હોય! સ્નેહ આપવામાં જ એનો એ ઉપયોગ કરતા અને સ્નેહનો અભાવ જુએ ત્યાં અકળાતા નહિ, ખમી ખાતા. એક બાજુ લાવા જેવી લાગણી અને બીજી બાજુ આવી ખામોશી! હું એમના સંબંધમાં આવ્યો ત્યારથી જોતો આવતો હતો, પણ હમણાં હમણાં મને એમના વ્યક્તિત્વમાં સૌથી વધુ આસ્વાદ્ય વસ્તુ એમની સમજણ લાગી હતી. સંસારને સમજી ગયા હોય અને એની સાથે પોતાની સ્વેચ્છાએ–લાપરવાહીથી નહિ પણ સામે ચાલીને મેળ કરી દીધો હોય એવી આ છેલ્લા વરસની એમની સમજણભરી પ્રસન્ન વર્તણૂક હતી! દુણાયેલા, દુનિયાથી રિસાયેલા માણસો માટે એમને આકર્ષણ ન હતું, દુનિયાની વચ્ચે ઊંઝરો કર્યા વગર ઉન્નતમસ્તક ઊભા રહી શકનાર મરદને એમનું હૃદય લળતું. કલાપીના મિત્ર દરબાર વાજસૂરવાળાની કરુણ ભવ્ય મૂર્તિ એક વાર એમણે વાતચીતમાં આલેખેલી તે મારા હૃદયમાં કોતરાઈ ગઈ છે. મને થયું મેઘાણીભાઈ ઉઘાડી આંખે ફર્યા છે અને દુનિયામાંથી—માણસોમાંથી એ શીખ્યા છે; બધી આળપંપાળ જતી કરી, શીખ્યા છે એક સહાનુભૂતિ—હમદર્દી. અમદાવાદ લેખકમિલનના બીજા અધિવેશનમાં, રાજકોટમાં સાહિત્યવિભાગના પ્રમુખપદે અને વડોદરા મહીડા પારિતોષિક માટે જવામાં એમની પાઘડીમાં કોઈ નવાં પીંછાં ઉમેરાય એવું હરગિજ ન હતું, છતાં ચાહીને—જાણે ઉપકૃત થતા હોય એમ—જઈ ને ઊભા રહ્યા અને અમદાવાદ આવે ત્યારે પોટલી છોડે: 'અરે, ભાઈ, આ રમણલાલ દેસાઈને તો પહેલી જ વાર નિકટથી જોયા. કહે કે મહેમાનગીરીમાં ઊણપ રહે તો આપણી નહિ કોઈ કરનાર નથી! મારાથી કહેવાઈ ગયું, How sadly true it is! એમનું ઘર બંધાય છે એ બતાવવા લઈ ગયા…અને આ ચાવડા, એણે કામ કર્યું છે!…અને રમણ વકીલને તો પહેલી જ વાર ઓળખ્યા. ભારી પ્રેમાળ છે…' રાજકોટના એમના ભાષણ વિષે આપણા દુરારાધ્ય પ્રો૰ બલવન્તરાય ઠાકોરે પોતે પ્રસન્ન થયાનો પત્ર લખેલો, તેની વાત કરતાં એમનો જરીક નિર્વેદમિશ્રિત આનંદ જોઈ શકાતો. આપણા આવા ક્ષેત્રમા શા માટે રાગદ્વેષ એવો નિર્વેદ, પણ જો જરીક કાંક સારું કરી બેસીએ—અને હૈયાને ધીરજ હોય—તો સૌ પ્રેમ વરસાવવાનું જ એ વિચારે આનંદ સમજુના જરીક અમથા પ્રેમને પણ ગાડાનાં ગાડાં એ ગણતા.

બીજાઓને માટે એ બહુ ચીવટ રાખતા. ભાઈ મહેન્દ્રે એમને ત્યાં કામ કરનાર વાળંદ બાઈના જમાઈનો ખરખરાનો પત્ર–આવેલો બતાવ્યો. જોઈ ને મને આશ્ચર્ય થાય એમ ન હતું. અહીં અમદાવાદ એક વાર આવેલા ને મને સાથે લઈ ગાડી કરી સારંગપુરમા મહામુશ્કેલીએ જમાઈનું ઘર શોધી કાઢી માએ દીકરીના સમાચાર મંગાવેલા તે લેવા પાછળ બે ત્રણ કલાક કાઢેલા એ મને યાદ હતું. મારી વાત કહું તો ૧૯૩૪માં મેટ્રિક પછી મોઝારે એલ્ફિન્સ્ટન કૉલેજની હૉસ્ટેલમાં દાખલ થઈ ગયો હતો, પણ આસપાસનો કાંઈ વિચાર કરેલો નહિ મેઘાણીભાઈનો વણિકઘેર જન્મ એમને જો કોઈ એક બાબતમાં હંમેશાં ખપ લાગ્યો હોય તો એમની વ્યવહારની—વાસ્તવની સમજમાં. ધીરે રહીને એમણે મને એક વાર પૂછ્યું કે ખર્ચનું

ક્રમતું છે. પોલ પકડાતાં, મને છોભીલા પડવા દીધા સિવાય ક્યાંઈકથી મદદ સ્વીકારવા વિષે પૂછ્યું. લોન મળે તો લઉં એમ જાણ્યું તેવી તજવીજ કરી.

એમને બીજાની સેવા લેવી પડે એ માથાવાઢ લાગતું એમ ચોખ્ખું જોઈ શકાતું. હું છૂટો હતો. અવારનવાર એમની કને જાઉં અને લાંબા સમય સુધી —કલાકો સુધી—ગપાટા ચાલે. જાઉં એવો એમના પગના 'ગાઉટ'ના સમાચાર, 'ચરણકમલ બલિહારી!' કરીને પૂછું ત્યારે હસતા હસતા એની બલિહારી વર્ણવે. 'જમજે અગ્રુની થાળ તું એકલો!'—એ વચન ઓછું એમણે બીજાઓને માટે જ લખ્યું હતું?

મારા મનમાં એમને માટે એક વાતને લીધે બહુ જ આદર થયેલો. મુંબઈમાં એ સ્થિર આસને બેઠા હતા. દુનિયાની દૃષ્ટિએ વધુ વિકાસ પણ સાધી શકાય એવું હતું. શ્રી. ચિત્રાદેવીને પણ કદાચ મુંબઈ વધુ ફાવે. પોતે પણ મુંબઈમાં આસાએશથી રહી શકત. પણ 'ફૂલછાબ' માટે શ્રી. નાથાભાઈ શાહે એમને આગ્રહ કર્યો ત્યારે એમણે કહ્યું કે આ ભાઈ જેવું માણસોનો રોટલો સ્થિર કરવા આટલી જહેમત ઉઠાવે છે તો એમને અનુકૂલ થવા બનતું કરી છૂટવાની મારી ફરજ છે. અને વતનમાં બોટાદ જઈને એ રહ્યા.

રખડવાની—લોકસાહિત્યના સંશોધનાર્થે રખડવાની એમને ખૂબ જ હોંશ હતી. અમારા ઈડરપ્રદેશમાં એકબે વાર જવાનો વિચાર કર્યો ને ભાંગી પડ્યો. એમણે સાહિત્યના ઘણા પ્રકારો ખેડ્યા હતા અને બધામાં જ એમની કલમને જશ મળ્યો હતો. મને એમની કેટલીક વાર્તાઓ ને નવલકથાઓ તેમ જ ગીતો ગમતાં, તેમ છતાં લોકસાહિત્યનું તો જેટલું એમની પાસે હોય તે એમણે તરત જ ગ્રંથસ્થ કરી દેવું જોઈએ એમ હું કહ્યા કરતો. 'કયામતને દિવસે તમારી બૂમ પડશે ત્યારે ક્યાં ગયો પેલો લોકસાહિત્ય-વાળો!—એમ પડશે', એમ હું કહેતો અને હસતા હસતા એ કહેતા કે, 'એવી જ બૂમ પડે એમ મારી અંતરની આકાંક્ષા છે.' ટાંચણપોથીના બેએક સંગ્રહો એમણે આપ્યા. અને બધી નોંધપોથીઓનું દોહન બેત્રણ વરસમાં તો આપણા હાથમાં આવી જાત! હજી તો પશ્ચિમથી યંત્ર મંગાવી મૂળ રાગોમાં તે તે સ્થળે જઈ ગીતોને સ્વરમાં ઉતારી (રેકર્ડ કરી) લેવાની વાતો ચાલતી હતી!

રખડવાનો એમનો લહાવો છેલ્લાં વરસોમાં શ્રી. રવિશંકર મહારાજે પૂરો કર્યો. મને બરોબર યાદ છે કે રવિભાઈને ત્યાં પ્રજ્ઞાચક્ષુ મણિભાઈનાં ભજનો ચાલતાં હતાં ત્યાં પછીથી કેવા એકરસ થઈને હોસ્પિ-ટલમાંથી મહારાજ પાસેથી બારૈયા બહારવટિયાઓની વાતો સાંભળી લાવેલા તે એ ઉલટથી કહેતા હતા. સાચું કહું તો મને મનમાં છૂપો ડર લાગ્યો હતો: સાધુ સભાન થશે, કવિ જયગાથામાં પડશે. પણ મેઘાણીભાઈએ સારી સમતુલા જાળવી. પોતે મહા-રાજમાં ભળી જાય અને મહારાજ એમની ધરતીનાં બાળકો પાછળ અલોપ થાય,—એ રીતે કેવળ ધરતીને આગળ ધરીને એમણે 'માણસાઈના દીવા' આપ્યું. મહારાજને માટે હમણાં વાતચીતમાં એમણે કાઢેલો ઉદ્‌ગાર બ્રાહ્મણની સાચી વ્યાખ્યા આપે છે, મેઘાણીની દર્શનની શક્તિ દાખવે છે, કહે કે 'મહારાજના હૃદયમાં, મેં કોઈને માટે તિરસ્કાર જોયો નથી!'

મહિના પહેલાં દિલ્હી સુધીની હવાઈ મુસાફરી કરી આવ્યા હતા અને પાંખો આવી હોય એમ જમીનથી અદ્ધર ઊડતા એ રીતે એની વાતો કરતા. જોઈને આપણને થાય—તેમના તંતુએ તંતુમાં ચેતન ઊભરાતું હતું. (He was living in every fibre.) સ્ત્રીબાળકોને વાયુપ્રવાસે લઈ જવા જોઈએ એવો એમનો ખાસ આગ્રહ હતો. જેની જોડે દિલ્હી ગયા હતા તે ભાઈને સકુટુમ્બ મુંબઈથી અમદાવાદ ઉડાડી બોલાવ્યા ત્યારે એમને જંપ વળ્યો. ભાઈ ઝાટકિયા અને હું મરોડામાં સાથી હતા, એટલે એમને સૌને એ મારે ત્યાં લઈ આવ્યા અને સૌ મંડળી વચ્ચે આનંદથી બાળક જેમ બેઠેલા એ મૂર્તિ ભૂલી શકાય એમ નથી. વલ્લભવિદ્યાનગર અને શુક્લતીર્થ જઈ આવેલા તેની વાતો પણ ભારે ઊલટભેર કરતા. એમનો

પ્રેમ ગુજરાત તરફ વળ્યો હતો. છેલ્લા મળ્યા ત્યારે સૂરતનાં લોકગીતો ભાઈ મધુભાઈ પટેલ પાસે મુંબઈમાં સાંભળ્યાનો આનંદ વર્ણવતા હતા.

છેલ્લા મહિનાઓમાં એમના જીવનમાં પરમ પ્રસન્નતા દેખાતી. ગુજરાતે–જનતાએ પોતાને ઘણું આપ્યું છે એમ એ, કવિશ્રી નાનાલાલની જેમ જ, કહેતા. પોતાનાં પુસ્તકોની સારી આવૃત્તિઓ જતી તેનો પણ ઉલ્લેખ કરેલો. કહે કે આથી વિશેષ શું જોઈએ? હવે તો કાંઈક સારું આપણે હાથે થઈ આવે એ જ! જીવનમાં આથી વિશેષ એમને સ્પૃહા ન હતી. અને આટઆટલું વિવિધ રસભર્યું સાહિત્ય આપ્યા પછી પણ 'કાંઈક સારું' આપવાની વિનમ્ર તમન્ના! ઉત્સાહ તો યુવકનો હતો. ગઈ શ્રાવણ વદ પાંચમે અમારે ત્યાં વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ અઢી કલાક ભજનસાહિત્ય પીરસ્યું. સાંજે મારે ત્યાં જમવાનું હતું. આવ્યા પછી કહે કે આજે મને પચાસ થયાં. મેં કહ્યું, તો તો વિદ્યાર્થીઓની વચ્ચે ઠીક ઊજવણી થઈ. જમતાં જમતાં, મેં કહ્યું, 'હજી તો તમે જુવાન જ લાગો છો, You can very well begin life afresh—હજી તો નવેસરથી જીવન શરૂ કરી શકાય. પાછલું તો બધું નકામાં!' એમ કહી અમે યુરોપમાં તો પચાસે માણસને દાંત ફૂટવા ગણે છે, ત્યાં સુધી તો માણસ કાચામાં ખપે, વગેરે વાતે ચઢ્યા. અમારી નાની દીકરી એમને દાદા કહે એ ઉપરથી એમણે લખ્યું કે, 'નંદિની મને દાદો બનાવે છે પણ મન તો હજી યુવાન બનવા ચાહે છે.' અને તેમ છતાં શરીરે જ નહીં, મનથી પણ એ પકવતા પામતા આવતા ન હતા! એક વાર અમથું મેં પૂછ્યું: 'કવિતા કાંઈ લખાતી નથી હમણાં?' એમનો ઉત્તર અર્થપૂર્ણ હતો: હમણાં ભજનસાહિત્યનું સંશોધન કેટલા વખતથી ચાલે છે એટલે એ ભજનોની લહેમાં મારી કવિતા લખવાની વૃત્તિને તૃપ્તિ મળી રહે છે.

જીવન જોગવવામાં–જીવનમાંથી સાચો આનંદ લૂંટવામાં એ માનતા. એમના મૃત્યુ ઉપર વિચાર કરતાં સમજાય છે કે જે પ્રેમ પામ્યા–બલકે વરસ્યા અને જે કાંઈ કામ કર્યું એ જ જીવનની કમાણી. મેઘાણીભાઈએ કામ તો છેલ્લા દિવસ સુધી કર્યું. આગલે દિવસે બોટાદમાં પ્રાથમિક શિક્ષકો સમક્ષ પ્રવચન કર્યું અને દુહાઓની પુસ્તિકા એ દિવસે ચાલતી હતી. આગલે દિવસે જ એમનો છેલ્લો લેખ 'સંસ્કૃતિ' માટે મારી ઉપર રવાના કર્યો હતો. ક્ષણભર એ નવરા બેસે એ અશક્ય હતું. અને પ્રેમ આપવામાં તો એ કદી પાછા પડ્યા ન હતા. અનેક ગુજરાતીઓ એની સાક્ષી પૂરશે. એક માણસ કેટલી બધી માયા જમાડી શકે છે એ જોઈ તાજુબ થવાય છે! પણ સૌથી મહત્ત્વની વાત તો એ છે કે એ પ્રેમ પામ્યા પણ છે. દુનિયા કોઈને પૈસા આપે છે, કોઈને માન આપે છે, ઘણા બધાને આવી કોઈ ને કોઈ સ્થૂલ વસ્તુઓ વિનાસંકોચે આપી દે છે. પણ દુનિયા પ્રેમ કોઈકને જ આપે છે. એ તેલ જુએ છે, તેલની ધાર જુએ છે, પછી જ પ્રેમ તો આપે છે. મેઘાણીને આટલો પ્રેમ મળ્યો કેમકે લોકો પાસે ક્યારેય એમણે હૃદયચોરી કરી ન હતી.

આવા સ્નેહીઓને—પુરુષાર્થીઓને મૃત્યુ નથી. મેઘાણીભાઈ નથી એ માનવાની જ મન ના પાડે છે. એવા એ આપણી સમક્ષ જીવતાજાગતા છે. આ લખતાં લખતાં પણ જાણે લાગે છે કે હમણાં એ આવી પહોંચશે અને એમનો મધુરઘેરો અવાજ સંભળાશે: 'કાં ભાઈ, આ શું માંડ્યું છે?'

['સંસ્કૃતિ'માંથી ટુંકાવેલું]

કાયા ઢળી, કીર્તિમંદિર બાકી રહ્યું

સામળદાસ ગાંધી

પૂવનમાં પવન ચાલી ગયો...અને પીંજરું ખાલી પડ્યું. પંચમહાભૂતો પાંચ તત્ત્વોમાં મેળવાઈ ગયાં. કવિતા કાવતામાં લીન બની. ધરતી પરનો એક અજબ સૂર બ્રહ્માંડની અદ્‌ભુત અને અનંત સુરાવટમાં મેળવાઇ ગયો. તેજ તેજની પથારી પર પોઢી ગયું. અને જગતનો નેહ છોડીને, ગુજરાતી સાહિત્યનો એ ભવ્ય ને અનેરો પ્રાણ, સરસ્વતીના પોતાના સ્વરૂપમાં જ, અકાળે અને અણધાર્યો, નિમિષમાત્રમાં જ, વિલીન બનીને બેસી ગયો.

ઝવેરચંદ મેઘાણી એ-ક-જ હતા. સૂર્યમાળા ભલે ફરતી... સૂરજ તો એ-ક-જ હતો. ઝવેરચંદ મેઘાણી એટલે ગુજરાતી સાહિત્યનો એક જીવનો યોગ. પચીશ વરસોમાં બીજો મેઘાણી પાક્યો નથી અને ક્યારે પાકશે તે, આજે તો, કલ્પનાને પણ સૂઝતું નથી.

મેઘાણીના અવસાનથી ગુજરાતી સાહિત્યનો એક એવો જનમજોગી ઊડી ગયો જેની કાયાની કણીએ કણીમાં સાહિત્ય હતું ને કવિતા હતી, ચિંતન હતું ને વિવેચન હતું, રોમાંચ અને ઇતિહાસ હતો અને જેટલો સ્વર એટલો જ અક્ષર પણ રમતો હતો.

મેઘાણીની કલમ બધાય રસોને ટપકાવી રહી—એકધારી અને એક જ સરખી મંત્રમુગ્ધ કરનારી એક વિલક્ષણ છટા સાથે. એનો એક શબ્દ મુડદાઓમાં પ્રાણ સીંચી રહ્યો: એનો એક શબ્દ આશકના અંતરની દિલગીરીને આખેઆખી ઉછળાવી રહ્યો: એનો એક શબ્દ જિગરના યુગથી સૂતેલા ડુંગરાઓને ડોલાવી રહ્યો: અને સહરામાં પલટી ગયેલાં નયણાંઓને પણ પળવારમાં જ સજીવન કરીને, એની એક પંક્તિ, આંસુની ગંગાજમના એમાંથી પ્રકટાવી રહી.

મેઘાણીની અજોડ વિપુલતામાંથી પરાધીન રાષ્ટ્રના કંઈક ક્ષુધાર્તોને વાચા મળી, ભારતવર્ષના વાવટાને લહરાવાનું આકાશ મળ્યું, ગુજરાતની નવવધૂને મહાલવાની ધરતી મળી, સોરઠના કો લવરમૂછિયા ભરથારને ફિડાનો પટ સાંપડી ગયો, ધરતીનાં વહેતાં પાણીને જોનારી નવી જ આંખો લાધી રહી, કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યને સંજીવની મળી, ફોરમતાં ફૂલને ઊડવાનું ઠેકાણું મળ્યું, ઉન્હાં આંસુને વહેવાનું સાધન મળ્યું અને પડછંદ દેશભક્તિને ઉછળનારી કમાનો મળી.

મેઘાણીની કલાએ તો કોઇક કલ્પતરુ જેવી જ શોભાઓ રચી.

મેઘાણીનું મૂલ્ય આજે કોણ આંકી શકે? એ મૂલ્યાંકન થશે—એ જ દિવસે, જ્યારે મહાગુજરાતના ખોળામાંથી એક બીજા મેઘાણીનું પ્રાકટ્ય થશે.

પણ દુર્ભાગી મહાગુજરાત! એક બીજા આવતા મેઘાણીની તો, કોઇક નાનકડી ઝંડી પણ, તારા ગિરનારને શિખરે અથવા તો તારા મહીસાગરનાં ભયાનક કોતરોના ઘેરા અંધકારમાંથી ફરકતી પણ આજે તો દેખાતી જ નથી!

મેઘાણી નથી? અનેકવિધ ભરચક કલ્પનાઓથી તરબોળ બનેલા એ મસ્તક પરનાં એ વાંકડિયાં ઝુલ્ફાંઓ, લોકસાહિત્ય લલકારતી જીભને એક લાક્ષણિક શોભા આપવાને, ફરી વાર ઉડનાર નથી? એ પાતળા અને પરસ્પર ચંપાયલા હોઠમાંથી રેલાવાને મેઘાણીનું મીઠું હાસ્ય ફરી વાર જાગનાર નથી? અને આખા વાયુમંડળ પર અસવારી માંડીને ઘૂમનારો કલાધર પોતાની અનેરી કલા આપણી દુનિયાને, હવે, ફરી વાર, દેખાડનારો જ નથી?

પણ મોતના અંધકારની મજાલ કેટલી છે, મેઘાણીની અમરતાના એક નાનકડા ખૂણાને, તે, ઘડીકવાર પણ, જરાય ઘેરી શકે? મેઘાણીએ પાછળ મૂકેલું એવું શતદળ કમળ તો કોઇ દી' કરમાશે નહિ. મેઘાણીનું સાહિત્ય અમૃત હતું. અને મોતની પિછાન અમૃતને ક્યારે હતી કે હવે થશે?

સૌનો લાડકવાયો સૌને છોડીને એકાએક મહાયાત્રાએ ઊપડી ગયો. કાયા ઢળી અને કીર્તિમંદિર બાકી રહ્યું. મેઘાણીને ભાળ્યા સિવાય, મહાગુજરાત! તારે તો, આજે, એ કીર્તિમંદિરમાં જ વસવું રહ્યું!

મેઘાણી! પ્યારા ભાઈ! તારી આસપાસના લાખો નરનારીઓનું તું એક ગુલાબી શમણું થયો! આવ્યો...વિલસ્યો અને ઊડીય ગયો! તને ચાહનારાઓ માટે તું મૂકી ગયો, તારા વિયોગનાં આંસુ ને તારી કિતાબનો પ્યારો અને અમર ઢગલો.

મેઘાણી! તારી અમર સ્મૃતિને અમારાં લાખ—કરોડ વંદન હજો!

('વંદેમાતરમ્'માંથી)

સદ્‌ગતને એક પત્ર

વિજયરાય ક. વૈદ્ય

પ્રિય ભાઇશ્રી,

નહિ તો યે આ દિવસોમા મારે આખરે પત્ર લખવાનો હતો કે મેની અધવચમાં આપણે રાજપીપળે વિદ્યાર્થી-સમારંભમાં જવાનું છે માટે એ અરસાનો બીજો કશો કાર્યક્રમ રાખશો નહિ. પણ એ લખવાનો વખત આવે ત્યાર પહેલા તો તમે અચાનક ગામ-તરું કરીને લીધી સરગાપુરીની જ વાટ. ત્યાં તમને કેમ પહોંચવું ?...પણ એમે ખરું ને કે અહીં મનોમન સાક્ષી હોય છે તેમ ત્યાં આત્મનો-આત્મન સાક્ષી સમજીએ. તેથી જ આ પત્ર લખવાની (ધૃષ્ટતા જેવી) હિંમત કરું છું.

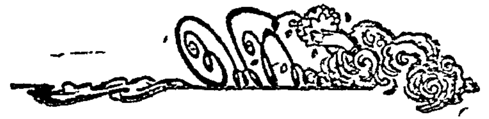
લખવા માંડતાં જ એક સામે પડેલ પરબીડિયું નજરે પડે છે. નોતરું છે એમાં કે મારે તમારા સ્મારક અંક માટે કાંઇક લખી મોકલવું. અમારે ભાગે તો એ જ હવે કરવાનું રહેને, તમે કાળનું વકું નોતરું અકાળે સ્વીકારી લીધા પછી ? ... ...

પરબીડિયામાંનો પત્ર લખાઇને છેક અહીં-પોંડિ-ચરી-આવવાનો હતો એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ એનું પહેલું વાક્ય છે આ : "મેઘાણીભાઇના અવસાનના ખબર મળ્યા હશે." પણ મારું તો એ ખબર સાંભળવાનું દુર્ભાગ્ય સુરત ખાતે જ નિર્માયલું-તમે ચાલી નીકળ્યા પછીના અડતાળીસ જ કલાકમાં. એ દહાડે, (આપણી જૂની રસમ મને ગમે છે તેથી આમ જ કહું કે) તમારાં બહેન ને હું એક વૃદ્ધ વિદ્વાન મુરબ્બીને ત્યાં સાંજે મળવા ગયેલાં, તેમણે બીજી કાંઇક વાત થઇ ન થઇ ત્યાં જ કહ્યું : "મેઘાણી વિશે તમને કોઈ ... ખબર પડી ?" હું : "ના, શું !"—"He died !" હું (મોં બહાર નીકળી આવેલ જીભ કચરતા) : "ખરે-ખર ! હોય નહિ !" તેમણે જવાબમાં એ વખતે સામું ધરેલ છાપું. છતાં ત્યાર પછીના બે દિવસનાં છાપામાં પણ એ વાત જેટલી વાર વાંચતો તેટલી વાર મનને થતું કે છાપાં કેટલી યે વાર ગજકીય બાબતોમાં ખોટાબોલાં નીવડે છે તેવું આ ખબરનું પણ આખરે ઠરે તો કેવું સારું. વળી એમે થયેલું કે આ દિવસો સ્વપ્નામા તો નહિ વીતતા હોય ને ! ખાતરી કરવા, હાથે ચૂંટીએ ખણી જોઇ. હતભાગ્યે, હાથ ને ચૂંટી, છાપાં ને એમાંની ગોઝારી ખબર-બધું ય સાચું હતું. એ બધાં એ દિવસોમાં તો આ માયાવી કહેવાતી દુનિયાનાં જાણે બ્રહ્મ સત્યો-ને છતાં ક્રૂર, કડવાં, ખારાં ઝેર બની ગયાં હતાં.

તત્ત્વજ્ઞાનના એ શબ્દો એકાદ તાત્ત્વિક સૂત્ર પણ સુઝાડે છે : તમે જીવતાં અમને અમારા સંસ્કારવારસા પ્રત્યે જાગ્રત કર્યા, તો મરતાં જીવનની ક્ષણભંગુરતા પ્રત્યે જાગ્રત કર્યા. બન્ને સ્થિતિમાં ઉદ્‌બોધન એ જ તમારું કર્તવ્ય કર્મ હતું. શબ્દસ્વામીઓમાંના પણ થોડાને જ આવું વિરલ સદ્‌ભાગ્ય સાંપડે છે.

ક્ષણમાં ભાગે તેવું, પણ એ તો શરીર જ-એ તો ઇન્દ્રિયાદિક દ્વારા જીવાતું પાર્થિવ જીવન જ. બાકી તો, એ જીવનને સંહારનારા 'સંહારના સ્વામી'ને તમે ગાયો છે તેમ એનું શિવસ્વરૂપ, પણ ક્યાં નથી ગાયું એ જ ગીતમાં ? એ ગવાતું-બુલંદ સ્વરે એને તમારા અદ્‌ભુત કંઠમાથી નીતરતું—જ્યારે સવા પાંચ વર્ષ પર અમારા કૉલેજહૉલમાં પહેલી ને છેલ્લી વારે સાંભળ્યું ત્યારે મને કેટલો આનન્દ થયો હતો, કેટલાં માન ને પ્રીતિભાવ તમારે માટે વધ્યાં હતાં-એમ જાણી ને કે તમે બાહ્યજીવનમાં અનુભવાતાં વીર, કરુણ આદિને માણી મણાવીને અટક્યા નથી પણ ભક્તિનો ઉચ્ચ આન્તરજીવનનો રસ પણ પી અને પાઇ જાણો છો.

શબ્દ સહાગ્ણ ખેવડાવીને કહું કે એ રસમાં મારા જેવા થોડાને જે કાંઈ રસ હશે તેમને માટે તો આ સજીવ શ્રદ્ધામાં આશ્વાસન છે કે તમારો ઋજુ ને સ્નેહાળ જીવાત્મા દેહ છોડયા પછીના વિશેષ આત્મ-વિકાસમાં લીન છે અને રહેશે. પણ તમે ગયા પછીના દિવસોમાં અમે જે જોયું સાંભળ્યું જે કોઈ પણ દેશ-કાળના થોડા જ કવિઓના ભાગ્યમાં હોય છે-તે તો જુદું જ. પણે એક બાળક શોકભર્યે સાદે 'કોઇનો

લાડકવાયો' ગાતું હોય, તો અહીં કામમાં ગૂંથાયલી ગૃહિણી એ કરતાં કરતાં પણ મીઠાશથી "...બહેની નાની તારી ગૂંથવા વેણી" લલકારતી હોય. એમ અનેકોએ જેમ એવામાં હૈયાનો ભાર હળવો કર્યો હતો તેમ હવે પછી પણ વર્ષો લગી તમારાં ગીતો ને બીજું સાહિત્ય તમને અમારાં હૃદયમાં બલ્કે જીવનમાં જીવતા રાખશે.

ગીત ખરાં ને સાહિત્ય ખરું; પણ સૌથી વધુ તો, તમારી માનવતા. એની ખરી ઓળખ પામી શકે એવા બહુ થોડા અમારામાં છે, પણ તમે તો એ કીમિયા વડે કેટલાય અજાણ્યા કે અલ્પ-જાણ્યાના સુદ્ધાં સ્વજન બની જતા. એના પ્રભાવે જ, પેઢીઓ લગી ટકશે એવી લાખેણી લહાણ અમને તમે દઇ ગયા. એ હજી યે વધુ લૂંટવાનો અમને તો લોભ હતો. એવા અધિક લાભને અયોગ્ય અમે તમને લાગ્યા? પ્રભુને તો લાગ્યા જ હશું; બાકી તો એને ઘેર શી ખોટ હતી કે તમ સરખાને ઊંચકતા જ ઝડપે?

સ્નેહાધીન,
વિજયરાય.

મહાન માનવી

જેઠાલાલ જોષી

મેં મેઘાણીભાઇને સૌથી પહેલા મહિલા પાઠશાળામાં 'સુહિણી મેહાર' ગીત વાર્તા રજૂ કરતાં સાંભળ્યાં અને પ્રત્યક્ષ જોયાં. મને એક સૌમ્ય, ગંભીર રસભર, જીવનમાં અપૂર્વ ઉલ્લાસ ભરનાર નરવીર લાગ્યા. તેમની શૈલી અને મધુર મેઘગંભીર નાદથી હિલોળાતું હતું. મન કહેતું હતું કે ચરણ ચુંબી લઉં. ઉપસ્થિત સભ્ય સાહિત્ય રસિક સમાજ વચ્ચે સામે જઈ આનંદ વ્યક્ત કરવાની હિંમત જ ન થઇ. પણ મનમાં આ પુરુષ પ્રત્યે બેહદ માન ઉત્પન્ન થયું.

તેઓશ્રીનું 'ચારણી દુહા' વિષયક વિદ્યાસભાના આશ્રયે યોજાયેલું વ્યાખ્યાન સાંભળવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું. આ વ્યાખ્યાન સાંભળ્યા પછી મનમાં લાગ્યું કે રાષ્ટ્રભાષા પ્રચારકાર્યમાં આવા દેશવ્યાપી સાહિત્યના પારખુઓ જ અપૂર્વ મદદ આપી શકે છે. રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારકો અમુક યુગમાં ચારણો અને સંતો જ હતા. મહાકવિ શ્રી. ન્હાલાલભાઇએ એક વાર ઉચ્ચાર્યું હતું કે મધ્યયુગમાં ચંદબરદાઇ, તુલસીદાસ અને સૂરદાસ એ મહાન રાષ્ટ્રભાષાના પ્રચારકો હતા. આ વસ્તુ શ્રી. મેઘાણીના ચારણી દુહાસાહિત્યે ફરી સ્પષ્ટ કરી બતાવી.

હું ત્રણેક વર્ષો ઉપર તેઓશ્રીને સંકોચાતા સંકોચાતા મળ્યો, પણ મળ્યા પછી તો લાગ્યું કે સંકોચાવાનું જરાયે કારણ ન હતું. એઓ તો જાણે આપણા સ્વજન હોય એવા લાગ્યા પછી તો અનેકવાર મળ્યો. મારે કચ્છ-કાઠિયાવાડમાંથી ત્રણ માનદ સભ્યોની પસંદગી ગુજરાત પ્રાન્તીય રાષ્ટ્રભાષા સમિતિ માટે કરવાની હતી. મને શ્રી. મેઘાણીભાઇનું નામ સૌથી પ્રથમ સાંભર્યું. મારી વાત મેં રજૂ કરી. રાષ્ટ્રભાષા માટે બંને લિપિઓની અનિવાર્યતામાં તથા નાગરીની પ્રધાનતામાં માનનાર બે પક્ષો સમજાવ્યા. તેમને નાગરી લિપિની પ્રધાનતાવાળો પક્ષ સકારણ યોગ્ય લાગ્યો પણ મને એક પત્રકારની અદાથી સ્પષ્ટ કહ્યું કે, 'ભાઇ જોષી, હું તટસ્થ રહીને જ તમને વધારે મદદ કરી શકીશ,' મને આવી સ્પષ્ટ નીતિ માટે બેહદ માન થયું.

સમયની ગતિ બહુ ઝડપી હોય છે. બે વર્ષો વહી ગયા. મેઘાણીભાઈ ફૂલછાબમાંથી છૂટા થયા. હું ગયા ફેબ્રુઆરીમાં તેમને મળ્યો. મેં કહ્યું કે, 'આપ પત્રકારત્વમાંથી અળગા થયા છો. હું આપના વિચારોથી વાકેફ છું, એટલે આશા રાખું છું કે આપશ્રી

અમારી સમિતિમાં આવી શકો છો.' એઓશ્રીએ એક સાચા રાષ્ટ્રભાષાપ્રેમી ગુર્જર સાહિત્યકારની ગૌરવભરી ઢબે કહ્યું કે, 'જરૂર હું તમારી સમિતિમાં આવીશ.' મેં આ વસ્તુ અમારી સમિતિના અધ્યક્ષ શ્રી. કનૈયાલાલ મુન્શી અને શ્રીમતી શારદાબ્હેન સમક્ષ મૂકી અને તેઓશ્રી અમારી સમિતિના માનદ સભ્ય તરીકે લેવાયા.

આ વર્ષે અખિલ ભારતીય હિન્દી સાહિત્ય સમેલનની સ્થાયી સમિતિમાં ગુજરાતના બે સભ્યોમાંના એક શ્રી. મેઘાણીભાઇ હતા. સંમેલનના કરાચી અધિવેશનમાં આવવા તેઓશ્રીએ વચન આપેલું પણ માંદગીએ તેમને વચન પાળવા અસમર્થ બનાવ્યા. મારી અભિલાષા હતી કે હિન્દી સાહિત્ય સંમેલનના મુંબઇ અધિવેશન પ્રસંગે આપણા રાષ્ટ્રીય કવિ અને ગુર્જરીના લાડકવાયાને પ્રત્યક્ષ નિહાળી સાંભળી હિન્દી જગત બેહદ ખુશ થશે. પણ આજે તો કાંઇ જુદું જ લખી રહ્યો છું.

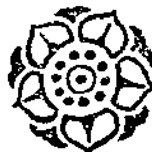
મેઘાણીભાઇ એક સાચા રાષ્ટ્રીય પુરુષ હતા. મેં અમારી વર્ધા સમિતિ માટે વાર્તા માગી. તેમણે તરત જ અનુવાદની પરવાનગી આપી મેં તેમની એકાદ કૃતિને હિન્દીમા અનુવાદ કરવાની પરવાનગી માંગી તરત જ જવાબ મળ્યો કે 'તમે પસંદ કરી લઈ શકો છો.'

મેઘાણીભાઈની ગુણગ્રાહકતા તો અપૂર્વ હતી. એક વાર વનિતા વિશ્રામના શિક્ષકોએ તેમને નિમંત્રણ આપ્યું. તેઓ આવ્યા. તેમને યોગ્ય સન્માનમાં વિદ્યાલયની બાળાઓએ તેમનું ગીત 'ધરતી માગે છે ભોગ રે'નો કળાત્મક અભિનય સાથે ગરબો રજૂ કર્યો. આખોએ વખત મેઘાણીભાઈ મન્ત્રમુગ્ધ થઈ ડોલ્યા કર્યા. પોતાના વકતવ્યમા કહ્યું કે. 'આજે હું આ બાળાઓની રજૂઆતથી બેહદ ઋણિ થયો છું. ગુજરાત અને બૃહદ ગુજરાતમાં આ રીતે મારા ગીતો ભાગ્યે જ કોઈ રજૂ કરી શક્યું હશે. મને તો આ વસ્તુ અત્યંત અપૂર્વ લાગી.'

મેઘાણીભાઈ સદૈવ નવજવાન હતા. એક વાર વાતોમાં સ્વાસ્થ્ય અને ઉંમર વિષે ચર્ચા થઇ. તેમણે કહ્યું કે પચાસ વર્ષની વયે માણસ પોતાને ઘરડો કલ્પે અથવા ઘરડો દેખાય એ તો આપણા દેશનું દુર્ભાગ્ય છે. મને તો ઘડપણ જેવું મનમાં જરાએ લાગતું નથી. આ મૂડાના ધોળાવાળ ભલે મને પચાસ વર્ષનો ગણાવે.

એકવારની મુલાકાતમાં પ્રત્યય જોયું કે તેમના હૃદયને નોઆખલી અને બિહારના હત્યાકાંડો વલોવી રહ્યાં છે. તેમના એકેએક શબ્દમાં દર્દ હતું. માર્ગ શોધતાં હોય એમ લાગતું હતું. એમનો આત્મા કકળી ઊઠ્યો હતો કે આનો ઉકેલ શો ! આ અકળામણ જ માનવતાની પરિમાપક વસ્તુ છે.

હું આ વર્ષમાં આઠ દસ વાર મેઘાણીભાઇને મળ્યો. પોતાનાઓને મળવામાં જે આનંદ અનુભવું છું તે જ આનંદ મને અહીં મળતો. તેમના જીવન વિષે અનેકના અનેક અનુભવો છે. મારા અનુભવો મારા પૂરતાં છે. મને તો તેઓ સમાજના અને કાળના ખડકોની નીચે વહેતી લોકજીવનને પાલન કરનારી અને સાહિત્યજીવનને પોષનારી લોકસાહિત્યની ગંગાને ઉપર લાવનાર એક ભગીરથ લાગ્યા. તેમનામા બીજા બધા ગુણોની ઉપર પહેલી નજરે સ્પષ્ટ વર્તી શકાય એવો કોઇ મહાગુણ હતો તો તે હતો 'મહાન માનવ'નો અપૂર્વ વારસો. આવા નરવીરો દેશનું ગૌરવ છે. આજે આપણે અમુક અંશે આ વૈભવ વિહોણા થયા છીએ.

સામાન્યોના ભેરુ

બાબુભાઇ પ્રાણજીવન વૈદ્ય

મંગળવારનો દિવસ હતો. ટાઢો ઢળતો આવતો હતો. હું અને મેઘાણીભાઇ નીચું ઘાલીને લખ્યે જતા હતા. હું 'ફૂલછાબ'નો પહેલો ફરમો તૈયાર કરવામાં પડયો હતો અને મેઘાણીભાઇ તેમનું અનોખું સાહિત્ય સર્જી રહ્યા હતા. ઑફિસમાં સંપૂર્ણ શાંતિ હતી.

હું મારા કામમાં મશગૂલ હતો ત્યાં એક છોકરાએ આવીને મને કહ્યું: "બહાર રસ્તા પર એક ડોસો બેભાન પડયો છે."

હું શાંતિથી ઊભો થયો. મેઘાણીભાઇને કશી ખલેલ ન પડે એ રીતે ઑફિસની બહાર આવ્યો. રસ્તા પર આવીને જોયું તો એક વૃદ્ધ આદમી બેભાન અવસ્થામાં 'ફૂલછાબ' કાર્યાલયની સામે પડયો હતો. તેના શરીરનું ડોસાને કશું ભાન નહોતું રહ્યું. ઝાડા અને ઊલટીઓમાં તે ઢબઢબતો પડયો હતો. તેના કપાળે હાથ ફેરવતાં તેને સખત તાવ હોય તેમ જણાયું.

પાડોશના બૈરાઓએ ડોસાને ચક્કર ખાઇ પડતો દેખી તેના માથાં પર ઠંડું પાણી રેડયું હતું. પાણી રેડવાથી ડોસાને કંઈ કળ વળતી હોય તેમ જણાતું હતું.

મને લાગ્યું કે મારે આ ડોસા પાસે થોડો વખત રહેવું પડશે. હું ઑફિસમાં પાછો આવ્યો. ઝવેરચંદ-ભાઈને તેમના કામમાં વિક્ષેપ પાડીને મેં કહ્યું. "ભાઈ, બહાર કોઇ માણસ ગંભીર સ્થિતિમાં પડયો છે. હું થોડી વાર તેની પાસે જઉં ?"

"શું છે ?" ભાઇએ ચશ્મા ઉતારતાં પૂછ્યું.

"ઝાડા–ઊલટી ને તાવમાં એ બેભાન પડયો છે. જોઉં, તેને માટે કંઈ થઈ શકે તો !" મેં કહ્યું.

"ચાલોને, હું ય આવું." કહી ભાઇ પણ ઊભા થયા.

અમે બંને બહાર આવ્યા ત્યારે ડોસાને જરા શાતા વળી હતી. ચશ્મા પહેર્યાં હોવા. છતાં તે બરાબર જોઇ શકતો ન હતો. કાને પૂરું સાંભળી શકતો નહોતો, એની નાડીનો વેગ ઠંગધડા વગરનો હતો.

"બાબુભાઈ," મેઘાણીભાઇએ કહ્યું, "આને માટે કોફી બનાવી હોય તો ?"

"તો બહુ સારું." મેં કહ્યું.

મારી પત્ની કોફી બનાવવા ગઈ.

મેઘાણીભાઈ પણ ડોસાની બાજુમાં બેઠા. ડોસા માટે મોસંબી લાવવા તેમણે માણસ દોડાવ્યો. તેને માટે નવું ધોતિયું મંગાવ્યું. કોફી આવી. મેઘાણી-ભાઇ પોતે એ કોફી તેને પાવા લાગ્યા. કોફી પાતાં પાતાં ભાઈ કહે: "આજે હું ગાડીમાંથી ઊતરીને આવતો હતો ત્યારે મેં આ ડોસાને જોયો હતો. તેની આંખે પૂરું સૂઝતું નથી, છતાં એ સીધે રસ્તે ચાલવાને બદલે કેડી તરફ જતો હતો. મને સમજાય છે, એને બાપડાને ઝાડા થયા હશે; એબ ઢાંકવા એ કોઇ વાડ કે ખાડાનો આશરો શોધતો હશે. અને આખરે તેનું ખળભળી ઊઠેલ શરીર હાથમાં નહીં રહ્યું હોય ત્યારે જ અહીં ઊડી પડયો હશે."

એક નાનું એવું ટોળું ત્યાં જમા થઇ ગયું હતું.

"ભાઇ," મેં કહ્યું, "હમણાં કાઠિયાવાડમાં કોલેરાનો ઉપદ્રવ ચાલે છે, એટલે આ માણસને હોસ્પિટલમાં મોકલી દઇએ તો સારું ?"

"હા–એ વાત બરાબર છે. તેની સારવાર માટે આપણા એક માણસોને ત્યાં રાખજો, પણ આવી દશામાં તે ડૉક્ટરની સારવાર હેઠળ હોય તો સારું."

"એને હોસ્પિટલ ભેગો કેમ કરીશું ?" મેં પૂછ્યું.

"આપણી કાર્યાલયની રેંકડીમાં સુવાડીને તેને દવાખાને પહોંચાડીએ", મેઘાણીભાઇએ કહ્યું.

ડોસાને રેંકડીમાં સુવડાવી અમે ઊપડયા.

પહેલાં તો ડૉકટરને એક દરદી આવ્યાની જાણ કરી. પણ પાંચ–સાત મિનિટ સુધી ડૉક્ટર બહાર આવ્યા નહીં, ત્યારે હું સીધો તેમનાં ઘરમાં જ ગયો. કહ્યું: "ડૉક્ટર, એક ગંભીર કેસ લાવ્યો છું."

"હા, પૈસા ન મળે તેવા દરદીને લાવ્યા હશો."

"આ તો ગરીબ માણસ છે. રસ્તા પર બેભાન પડયો હતો. તેને એક દિવસ દવાખાનામાં રાખો. જીવે તો સારું. મરે તો તેનાં નસીબ, પણ રાણપુરના રસ્તા પર એક માણસ તરફડીને મર્યો એમ તો નહીં કહેવાય. અમે તેને માટે કપડાં, મોસંબીની વ્યવસ્થા કરી છે. અમારો એક જણ તેની પાસે જાગશે પણ ખરો. આપ એને દવાખાનાના વોર્ડમાં રાખો."

"તમારે તેને હોસ્પિટલની સારવાર અપાવવી હોય તો તેને વઢવાણ કાં અમદાવાદ મોકલો." ડૉક્ટરે કહ્યું.

"ડૉક્ટર એવી મશ્કરીની વાત રહેવા દો. આ માનવતાનો સવાલ છે. ગામની પ્રતિષ્ઠાનો પ્રશ્ન છે. રાણપુરના રસ્તા પર કોઈ માણસ તરફડીને મરે તેમાં આપણી શોભા નહીં. આપ કૃપા કરીને તેને તપાસો તો ખરા!"

ડૉક્ટરે બહાર આવી દરદીને હાથ પણ અડકાડયા વિના કહ્યું: "આને કંઇ નથી. એને વોર્ડમાં દાખલ કરવાની જરૂર નથી."

ઘણી માથાકૂટ કરવા છતાં ડૉક્ટર એક ટળી બે ન થયા.

ડોસાને ધર્મશાળાના ઓટલા પર મૂકી હું પાછો ઓફિસમાં ગયો.

"કેમ, ભાઇ!" મેઘાણીભાઇએ પૂછ્યું, "એને દવાખાનામાં મૂકી આવ્યા, ડૉક્ટરે શું કહ્યું? ડોસા બચશે તો ખરાને?"

"ડૉક્ટરે તો એને દવાખાનામાં દાખલ ન કર્યો." ડૉક્ટરે બતાવેલ હલકી વૃત્તિથી મને થોડી ચીડ ચડી હતી.

"દાખલ ન કર્યો? શા માટે?" ભાઇએ પૂછ્યું.

"આ ડોસા પાસેથી કાંઈ પ્રાપ્તિ થવાની આશા નહીં ને!" મેં સહેજ કડવાશથી કહ્યું.

"પણ તેની સારવાર માટેના ખર્ચની જોગવાઈ તો આપણે કરવાના હતા ને? તમે ડૉક્ટરને એ વાત ન કહી?"

"એ વાત તો કહીઃ પણ તેમાં ડૉક્ટરના ખિસ્સામા શું આવે?"

"શું કયો-છ? મેઘાણીભાઈએ તેમના લાક્ષણિક સ્વરે પૂછ્યું, "માણસના મોતમાંથી એને કમાણી કરવાનું સૂઝે છે?"

"રાણપુરનાં એટલાં કમનસીબ!"

"હું જઉં છું. ડૉક્ટરને સાફ સાફ સંભળાવી દઈશ." ભાઇએ ઊભા થતાં કહ્યું.

મને લાગ્યું કે મેઘાણીભાઈ જશે તો કદાચ વાત વધી જશે. છેવટે મેં સૂચના મૂકીઃ "ભાઈ આ ડૉક્ટર તો સુધરાઈનો નોકર છે. આપણે બંને સુધરાઇને જ શા માટે અરજી ન કરીએ!"

મેઘાણીભાઇએ મારી વાત સ્વીકારી.

મેઘાણીભાઈના મનમાંથી પેલા જર્જરિત ડોસાની વાત ભૂંસાતી ન હતી. સાંજે અમે વાળુ કરવા ગયા ત્યારે મેઘાણીભાઈ મારી પત્નીને કહે: "દયાબેન, તમને જરા મોડું તો થશે, પણ પેલા ડોસાને જોઈ આવ્યા વિના મને ખાવાનું નહીં ભાવે. હું જરા ધર્મશાળા સુધી જઇ આવું."

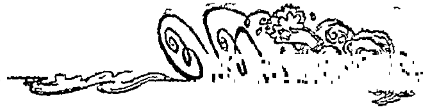
"હું પણ આવું છું." મેં કહ્યું.

અમે ધર્મશાળામાં ગયા.

ડોસો ઓટલા પર પડયો હતો. તેને વળી ઝાડો થયો હતો. માખીઓ બણબણાટ કરતી હતી. ચોખલિયા માનવીને તો ડોસાથી દશ ફૂટ દૂર ઊભવું ય ગમે તેવું ન હતું મેઘાણીભાઇએ ડોસાની બાજુમાં બેસી તેને પૂછ્યું: "હવે કેમ છે? કાંઈ ખાવું છે?"

"ના-ભાઈ! ખાવું કાંઈ નથી. હમણાં એક ઝાડો થઈ ગયો છે. બાકી હવે સારું છે." ડોસાએ ધીમા કંપતા સાદે કહ્યુ.

"બાબુભાઈ, આપણે આને પખાળી સાફ કરી દઈએ. તમે પાણી રેડો: 'હું તેને ધોઇ દઇશ." મેઘાણીભાઇએ બાંયો ચડાવતાં કહ્યું. 'સંત દેવીદાસ' નો સર્જક માનવતાનો સાદ સાંભળી એ ડોસાનાં મળમૂત્ર સાફ કરવા તૈયાર થઇ ગયો. એના મુખ

પર કોઈ સૂગ ન હતીઃ ત્યાં તો દેખાતો હતો-લખ્યું જીવવાની તક મળ્યાનો આનંદ.

પણ અમને જોઈને ધર્મશાળામાં માણસોનું નાનું એવું ટોળું જમા થઈ ગયું હતું. તેમાંથી એક મુસ્લિમ યુવાને આગળ આવી અમારી કોઈની વાટ જોયા વિના ડોસાને સાફ કરવાનું શરૂ કરી દીધું. મેઘાણીભાઈ અને હું એ યુવાનની સ્ફૂર્તિ જોઈ રહ્યા. ઘણી જ ઝડપથી ડોસાને ઓછામાં ઓછી તકલીફ પડે એ રીતે તે યુવાન મળ સાફ કરી રહ્યો હતો. ડોસાને સુવડાવી તેનાં બગડેલ કપડાં લઈને યુવાન ધોવા ચાલ્યો.

"ભાઈ," મેઘાણીભાઈએ તેની પાસે જઈ કહ્યું, "સેવાનો આવડો મોટો લ્હાવો તમને એકલાને નહીં લેવા દઉં. લાવો, હું એ કપડાં ધોઈ આપું."

"અરે, બાપુ!" પેલો મુસ્લિમ કહે, "આમાં સેવા શી ને વાત શી! હું તો ગાડીવાળો છું. ઘોડાનાં મળ-મૂત્ર ચૂંથું છું. તો આ તો આદમી છે! અને આ ડોસાની જગ્યાએ મારો બાપ હોય તો?"

"રંગ છે, યુવાન! આ ડોસાની જગ્યાએ આપણા બાપ હોય તો! દરેક વૃદ્ધમાં જેને બાપનાં દર્શન થાય એ યુવાનને ધન્ય છે. પણ તમને આ બાપાનાં લૂગડાં ધોવામાં મદદ કર્યા વિના મને ચેન નહીં પડે."

અમે બંને એ યુવાનની સાથે ડોસાનાં કપડાં ધોવા લાગી પડેલ.

ડોસાને સાફસૂફ કરી. કોરાં કપડાં પહેરાવી તેને અંદરની પગ્શાળમાં ખાટલા પર સુવડાવી મેઘાણીભાઈએ તેને પૂછ્યુઃ "તમારે કાંઈ જોઈએ છે?"

"ના," ડોસાએ કહ્યું, "મારી પાસે એક રૂપિયો ને ત્રણ આના છે, હું મારી દીકરીને ઘેર જતો'તો. તાવ તો ઘણા વખતથી આવે છે. તમે બધાએ મારી જે ચાકરી કરો એથી વધુ બીજું કોઈ શું કરવાનું છે? બા-પા, ભગવાન તમારું ભલું કરે. આજની રાત અહીં પડયા રે'વા દ્યો. કાલ હાલવાની તેવડ લાગશે તો જતો રહીશ."

"તમારે જવાની ઉતાવળ કરવાની જરૂર નથી. બે ત્રણ દિવસ અહીં રહો. તમને ખાવા-પીવા તથા દવાની સગવડ અમે કરી આપીશું." મેઘાણીભાઈએ કહ્યું.

"તમે તો સારા માણસ છો, એટલે મારા સારુ મે'નત કરો છો. પણ મારાથી કંઈ મીઠા ઝાડનાં મૂળ ખવાય?"

ડોસાની આવી ઊંચી સાર-દૃષ્ટિએ મેઘાણીભાઈને ગદ્‌ગદિત બનાવી મૂકેલ.

તે દિવસે સ્ટેશને જતાં ભાઈ મને કહેતા હતા: "બાબુભાઈ, મને તો એ ડોસાની દૃષ્ટિ પ્રત્યે માન ઊપજ્યું છે. એની પાસે ઓગણીસ આના છે, એટલે એને બીજું કશું જોઈતું નથી. આપણે તેને માટે લગભગ કંઈ જ નથી કર્યું છતાં તેને તો જગત ભલાં માણસોથી ભર્યું લાગે છે. આનું નામ તે સાચો આશાવાદ."

અને ત્રીજે દિવસે એ ડોસાને ચાર રૂપિયા આપતાં મેઘાણીભાઈને જે આનંદ થયો હતો તે કદી ભૂલાય તેમ નથી.

× × ×

લેખકોના અધિકાર માટે ઝવેરચંદભાઈ હંમેશાં જાગ્રત રહેતા. એને અંગે તેમને અનેક લડતો ચલાવવાના ય પ્રસંગો આવ્યા છે. "લેખકોને અમે પ્રસિદ્ધિ આપીએ છીએ ને!" એવી પ્રકાશકશાહી તુંડમિજાજી સામે મેઘાણી સદૈવ ઝૂઝતા રહ્યા હતા. કાવ્યો, વાર્તાઓ કે રાસોના સંગ્રહો તૈયાર કરનાર કાગળ, શાહી, છપામણી બધાંનું ખર્ચ કરે અને લેખકનું લખાણ મફત માગે એ વસ્તુ તેમને ખૂંચતી.

પણ મેઘાણીભાઈની આ લડતમાંથી તેમને વિશે કેટલાક લોકોમાં એક ખોટી અસર ઊભી થવા પામી હતી. "ઝવેરચંદભાઈ તો રોકડિયા છે. પૈસા સિવાય બીજી કોઈ વાત તેમને સૂઝતી નથી. સાંકડા જીવના છે." એવી જાતની ટીકા થતી પણ મેં સાંભળી છે.

મેઘાણીએ મોટાં દાનો નથી કર્યાં કે મોટા ફાળા ઊઘરાવવાની સરદારી નથી લીધી એ ભલે, પણ

ક્યાંથી મેળવ્યું ? કેવી રીતે હાથ કર્યું ? એ આખો પીળુસેલો પ્યાલો તો, 'પરકમ્મા'નાં પાનાં ઉપર રાખી દેવામાં આવ્યો છે.

ધરતીનું ધાવણ પીને, એમની કલમ તંદુરસ્ત બની. એમના પગ હેઠળ એમણે કાઠિયાવાડ આખો ખૂંદી નાખ્યો.

એક સંશોધક તરીકે એ બહાર પડ્યા. પણ એમની અંદરનો કલાકાર તો કલાના ધાગા ઉડાવતો રહ્યો.

ચારણો, ભજનિકો, બારોટો. વાર્તાડિયાઓ, બહારટિયાઓ, ઢેઢો, ડોશીઓ, ખવાસણો, સોરઠની બહેનો—એ બધાં પાસેથી એમણે લોકજીવનનો પરાગ લીધો અને એમના લખાણમાંથી કાઠિયાવાડી હૈયાનું રંગીન મેઘધનુષ્ય બંધાયું.

એમની કલમને તરબોળ થવું હતું, લોકજીવનની ઊર્મિમાં. એટલે એમનું દિલ જઈ પડ્યું, સંસારમાં. એમના કાન પર અફળાયું એક ગીત.

ગાનારી બાઈની ગોદ ખાલી પડી હતી. કૂખ લીલી થઈ નો'તી. ઘરનાં આંગણાંને એ ગોરી ગારે લીંપતી હતી. પણ એમાં લિજ્જત ક્યાં હતી !

*

તાજી ગાર લીંપનારી, ઘરનો કોઈ પુરુષ ગાર ઉપર પગલાં પાડે તો વઢતી. પણ એ જ સ્ત્રી ઝંખતી હતી, બાળકને. એ ગાતી'તી : 'પગલીનો પાડનાર દો રે રન્નાદે.' લીલી ગાર ઉપર બાળક દોડી જાય અને એ બાળકને પકડી લાવવું પડે એ દી જોવાની એને હોંશ હતી.

એ ગૃહલક્ષ્મીએ ધોયેલધફ્ફેલો સાડલો પહેર્યો હતો. એ સાડલો એને સાલતો હતો. કારણ કે સાડલાને થોડો મેલો કરનાર, એનો ખોળો ખૂંદનાર ક્યાં હતો ?

*

આવું દર્દભર્યું સંસારી ગીત, સોરઠી સ્ત્રીઓના ગળામાં રમતું. મેઘાણીભાઈએ એ ગીતને ગળામાંથી બહાર આણ્યું. ગુજરાતની આંખ સામે મૂક્યું.

ઝવેરચંદભાઈ નર્યા શાસ્ત્રી બન્યા હોત અને એ રીતે જ સંશોધન કરી કરી એમણે કાઠિયાવાડને રજૂ કર્યો હોત તો એમાં આવી લાલી ન આવત. એમનાથી એ બને જ કેમ ?

ગીતો વીણવા જવું એ કાંઈ બગીચામાં જઈને ટપોટપ ફૂલ તોડવા જેવું સહેલું કામ નથી.

અને સાથે સાથે એમણે સોરઠની કથાઓ હાથ પર લીધી. 'સૌરાષ્ટ્રની રસધાર' ગુજરાતના હાથમાં ગઈ અને એ ગુજરાતને હૈયે ચોંટી.

*

એ પ્રવાહ ચાલતો જ રહ્યો. એમની લખેલી ઘણી વાતો રસભરેલી છે. એમાં ય 'ઓળીપો' નામની ટૂંકી વારતા, જગત સાહિત્યમાં બિરાજમાન થઈ શકે એવી કલામય છે.

ઓનું ઉર આ પુરુષ આટલી ગજબ રીતે કેમ કરીને ઉકલી શક્યો હશે ?

કાઠિયાવાડના લોકજીવનમાં જે રિવાજો હતા એનો ગંઠો પણ એમણે ગૂંથી લીધો. પરિણામે ઉમદા દસ્તાવેજી સાહિત્ય સંઘરાયું.

લોકજીવનના સીધા સંપર્કને કારણે, ઝવેરચંદભાઈએ ગુજરાતી ભાષાને એવા એવા પ્રાણવાન શબ્દો આપ્યા કે એ શબ્દો પછી તો બીજાઓની કલમમાંથી પણ પડવા લાગ્યા.

*

એમનો એક પગ પત્રકારત્વમાં અને બીજો પગ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં. એમણે નક્કી કરી આપ્યું કે પત્રકાર સાહિત્યકારનો દુશ્મન થવા સર્જાયો નથી.

એટલું જ નહિ, સાહિત્યકારો જ્યાં પહોંચી શકતા નહોતા, ત્યાં પત્રકાર પહોંચી જતો હતો. પત્રકારમાં જે સ્ફૂર્તિ રહેતી એ સાહિત્યના રસાયન માટે બહુ કામની હતી.

રાજકારણના લેખોમાં ય એમણે શબ્દોનું લાલિત્ય જાળવી જાણ્યું. દેશના દિલ સાથે એમની કલમ તાલ મેળવવા લાગી.

* *

એમનું બધું કામ પરવારી એ એક દિવસ બેઠા હતા. 'સૌરાષ્ટ્ર'નો અંક સાવ તૈયાર થઈ ગયો હતો. તાર આવ્યો, જતિનદાસના મૃત્યુનો.

એમની કલ્પના સળગી ઊઠી. 'સૌરાષ્ટ્ર'ને પહેલે પાને એક કવિતા જવી જોઇએ. હાથમાં કલમ લીધી. અને લખાયું :

'રણશીંગા બજિયાં નહિ
નવ ગહેકી શરણાઇ
તલવારોની તાળીઓ
સમરે નવ સંભળાઇ'

આમ વીજળઝડપે એમણે ગુજરાતને અને હિંદુસ્તાનને ઉમદામાં ઉમદા ગીતો આપ્યાં.

*

એમની કવિતાએ પણ અનેક કૂવાનાં પાણી પીધાં છે. મેઘાણીભાઈ પાસે કોઇ અંગ્રેજી ભાષાની કવિતા પહોંચી હોય અને એની સાથે એમનું મન લાગે તો મેઘાણીભાઇ ગુજરાતીમાં એ ભાવ ઉતારે. કવિતા આખી પૂરી થાય ત્યારે એ મૂળ કવિતાને કોરે મૂકી દે.

એ શક્તિ એમને વરી હતી. 'કોઇનો લાડકવાયો' એ મૂળ ગીતના કરતાં કયાંય ચડિયાતું બનવા પામ્યું છે.

*

એમણે પીડિતોનાં ગીતો રચ્યાં: 'જાગો જગના ક્ષુધાર્ત'. આઝાદ મેદાનની જંગી મેદની વચ્ચે, એમણે આ જાગેલા ગુલામોનું ગીત, 'ઇન્સાફી તખ્ત પર કરાલ કાલ જાગે' ગાયું ત્યારે વાતાવરણ કંપી ઊઠયું.

સૂણનારાઓની છાતીના કાંગરા પર પ્રમાણિક રોષની આગ ભડકી ઊઠી. અને 'ટાઇમ્સ ઑફ ઇંડિયા'ના તંત્રીલેખમાં આવાં ગાયનોથી, દેશ સળગી ઊઠશે એવી બીક ગાતો લેખ ચમકી ગયો.

'છેલ્લો કટોરો' અને એવાં અનેક ગીતો રચીને એમણે રાષ્ટ્રીયશાયરનું બિરુદ મેળવી લીધું.

આ બધી દેશનો તાલ લેતી કવિતાઓમાંથી ય, એમનાં કેટલાંક ઊર્મિકાવ્યો કાન આગળ વહેલાં દોડી આવે છે.

*

એક કવિતામાં કવિ મેઘાણીની આંખ આકાશની છેલ્લી વાદળીને ગોતી કાઢે છે. તરત જ એ મોરલાને ઉંચકે છે. એનો આષાઢીલો કંઠ માગી લે છે. અને પછી છેલ્લી વાદળીને એ મોરલો સાદ દે છે, શું ગીત છે!

ગીતો ગુજરાતે સાંભળ્યાં છે, સંઘર્યાં છે પણ આ એક ગીત જ્યાં લગી ગળું છે ત્યાં લગી નહિ ભુલાય. જ્યાં લગી કલ્પના છે ત્યાં લગી નહિ વીસરાય.

કવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર ગુજરાતીમાં ગીતો લખે તો! તો 'રવીન્દ્રવીણા'નો ઝંકાર સંભળાય!

બંગાળી ગીતોને મેઘાણીભાઇએ ગુજરાતની ભોમ ઉપર ઉતાર્યાં. એના એ રસ સાથે, છતાં ગુજરાતી રૂપ સાથે.

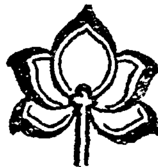
*

અરે? રંગૂન ગયા વિના એમણે એક નવલકથા આપી. એમાં આબેહૂબ બ્રહ્મીજીવનના તાણાવાણા!

અને 'માણસાઈના દીવા?' એનાથી તો ગુજરાતની ધરતી સોનેરી થઈ. માણસાઇનો પમરાટ એણે ફેલાવી દીધો. જે માણસોને, સમાજે અંધારામાં ફેંકી દીધા હતા, એમને ગોતીને, એમનું પિત્તળ ચકચકિત કરીને, મેઘાણીભાઇએ એમને હૈયાસરસા ચાંપ્યા.

એ પુસ્તકે નક્કી કરી આપ્યું કે મેઘાણીભાઇ પાસે શૈલી હતી પણ સાથોસાથ અજબ સંયમ હતો.

['વંદેમાતરમ્'માંથી ટૂંકાવેલું]

સોરઠનો ભગીરથ

પી. રા. ભારદ્વાજ

કાળી કામળી ઓઢેલ એક ચારણી ઉજ્જડ વનવગડામાં ધ્રુસકે ધ્રુસકે રડી રહી છે. એના મરશિયાને સાંભળનારું કોઈ નથી. એના અંતરના વલોપાતને સમજનારું પણ કોઈ નથી.

દૂરદૂરથી એક યુવાન આવી પૂછે છે, 'આઈ, તમે કોણ છો? શીદને આટલો વલોપાત? શીદને આટલી આંતરડી વલોવો છો?'

જવાબ મળે છે, 'મારા વીરા, હું છું ગુર્જરી ગિરા. સગરના સાઠ હજારની જેમ મારાયે હજારો વીરા આજે અવગતિયાં થઈને પડ્યાં છે. એને ઉદ્ધારનારું કોઈ નથી. માટે બેઠી બેઠી રોઉં છું.

'મારા દેવરો અને આવણદે, શેણી ને વીજાણંદની દેવનાઈ વાતું કળજગિયાં લોકના મોઢે ચડી હોળીના ફાગ બની ગઈ છે. મારા દુહા આજે હલકા વરણના બસૂરાં ગાણાં બન્યાં છે. માથું પડે તોય જેનાં ધડ સાત સાત દી લડ્યાં હતાં એવા વીરોની ખાંભીઓ છાણના લીંપણથી ઢંકાઈ ગઈ છે.

'વીરા! એને ઉદ્ધારનારું આજે કોઈ નથી. માટે બેઠી બેઠી રોઉં છું! રોઉં નહિ તો શું કરું?'

'આઈ તું છાની રે! કોઈ નથી તો હું આવ્યો છું ને! એને બધાયને હું ઉદ્ધારીશ.'

'વીરા મારા! દોહ્યલાં છે એ કામ! કાળના થર ચડ્યાં છે. ધરતીને ખોળે વેંતિયાં પાક્યાં છે. મારા એ વીરોની વાતોને, એમના અંતરની મોટપને આજના કળજગિયાં જીવ માનશેયે નહિ.'

'ભલે માડી, પણ તોયે હું તો એને ઉદ્ધારવા જવાનો આશીરવાદ દે એટલે પથે પળું.'

'બેટા માર્ગ દોહ્યલો છે. ગંગા પ્રકટાવવી પડશે. એ તો ભગીરથ કામ છે...

'તારે પરકમ્માના ફેરા ફર્યા જ કરવા પડશે. પાછું વાળીને જોવાશે નહિ. પાછળ પાછળ ગંગાના નીર હાલ્યાં આવશે બાપ! પણ તારી નજર સામે તો લાય બળતી હશે. કાળીઅકુ થઈ ગયેલી ધરતી ધા નાખતી હશે. બળબળતા વંટોળ વાતા હશે. એવી વાટે તારે તારો પંથ કાપવા પડશે. અને જો પાછું વાળીને જોઈશ તો થઈ રહ્યું. ગંગા ત્યાં જ ધરતીમાં સમાઈ જશે...'

'એ બધી વાતું મેલને આઈ! હવે તો મીઠાં મોંના મીઠડાં લઈ રજા દે, એટલે જાઉં. તારાં એ બધાંને ઉદ્ધારી તારે ચરણે પાછો આવીશ. નહિંતર જીવ્યા મુઆના જુહાર જાણજે.'

ગુર્જરીને આશા બંધાઈ. એણે આંસુ લોહ્યાં. મીઠડાં લીધાં. ને વીર પળ્યો એની પરકમ્માને પંથે...

એ તો ધરતીના પેટાળ ખુંદે જાય છે. પાછું વાળીને જોતો નથી. એની પાછળ એની સંસારની વાડી લીલી છે કે કરમાઈ ગઈ છે, એ કાંઈ જોવા એ જરીયેય પાછું વાળીને જોતો જ નથી એતો ચાલ્યો જાય છે વેરાનના પટ વીંધતો, આગળ ને આગળ.

એને સંતો મળે છે, ભજનિકો મળે છે, બહારવટિયા મળે છે, પ્રેમીઓ અને વિજોગીઓયે મળે છે. એ સૌને ઉદ્ધારતો એ આગળ ને આગળ જાય છે.

પાછળ પાછળ લપાતે પગલે છૂપી સરવાણીની જેમ વહેતી ગંગા ચાલી આવે છે. એનું વહેન હવે તો જોશીલું બન્યું છે. એમાં પૂર ઉમટ્યાં છે.

એણે ખુશામતિયા ચારણો જોયા, વ્હેંતિયા નરપતિ જોયા, અકડુ વીરો ભૂલીને આળેશ્રા મુત્સદ્દીઓ પણ જોયા. પણ વચ્ચે વચ્ચે એ તો ઢૂંઢે છે કાળનાં ખપ્પરમાં બળીને ભસ્મ થઈ ગયેલા પેલાં શાપિત સંતાનો—ગૂર્જરી ગિરાનાં...

એક દી આઈ આવીને અચાનક એના મારગમાં આડી ઊભી છે. એની આંખમાં આંસુ છે.

એ પૂછે છે, 'કેમ આઈ તમારી આંખમાં પાછા આંસુ કેમ?'

'વીરા, તું તો બળીને ભસ્મ થયેલાંને સજીવન કરે છે. પણ મારું તો દુર્ભાગ્ય જ છે. એક કોરથી તું મારાં જૂનાં સંતાનોને સજીવન કરે છે તો બીજી કોરથી આમ તો જો, આ નવલોહિયા જુવાનો ટપોટપ પડવા માંડ્યાં છે. જોને, એને કોણ સંભારશે? એયે ધૂળમાં રગદોળાઇ હાલ્યાં, જો ને...'

વાત સાચી હતી. કોઇક જોગંદર અવધૂતે ડાકલું વગાડી, મંત્રેલાં અડદના દાણા છાંટી મડાં જેવાં માનવીઓમાં ચેતન ઉભરાવ્યું હતું.

અને કાળ સામો તાવડો લઈ બેઠો હતો. એના એ તવા ઉપર નવલોહિયા જુવાનો પડી પડીને ધાણીની જેમ ફૂટતાં હતાં...

એણે પૂછ્યું; "આઈ, આમાં કોણ કોણ છે? કોણ કયા બાપનો બેટડો, કઇ માનો લાલ, કઇ તરિયાનો કંથ, કઇ બેનીનો વીરો? એ બધાંને હું ઉદ્ધારીશ, અમર કરીશ."

જવાબ મળ્યો, "ભાઈ જ્યાં રણ ભેળાણું ત્યાં કોણ કોને ઓળખાવે. સહુનાં કોઈક મા, બાપ, લાડી અને બેની હશે ને! પણ આમાં કોણ ઓળખાય? જ્યાં આભ ફાટ્યું ત્યાં થીગડું કેમ દેવાય?

પણ ત્યાં તો ભગીરથે એક અંજલિ છાંટીને એ સહુના અજાણ લાડીલાઓને ઉદ્ધારી દીધાં.

પાછો વળ્યો છે એ પરકમ્માને પંથે. પાછું વાળીને તો એ જોતો જ નથી. પાછળ પાછળ ધીમાં ધીમાં ગુપચુપ ગંગાનાં વહેતાં પાણી હાલ્યાં આવે છે.

પાછાં આઇ મળ્યાં એટલે એટલે એણે કહ્યું, "મા, સિંહોનો સોરઠ તો ફરી વળ્યો. હવે તો નર્મદાના કાંઠાની પરકમ્મા ફરવી બાકી છે. પછી જોવો છે હરિયાળો ગુજરાત જ્યાં સસલાંયે શેર જેવાં પાકે છે."

હજુ તો એ નર્મદાને તીરે પહોંચ્યો ન પહોંચ્યો –રેવાના સ્વાગત સ્વીકાર્યાં ન સ્વીકાર્યાં ત્યાં તો કાળનું તેડું આવ્યું, એણે માને સંભારી.

આઇ આવી. એ જ કાળી કામળી. એજ ચારણ્ય. આંખમાં શ્રાવણ ભાદરવો વરસી રહ્યો છે.

"આઈ, હવે તો છેલ્લા જુહાર છે. મીઠા મોંનાં મીઠડાં લઈ વળાવો. હવે તો જન્માંતરના ગામતરે!"

આઇના આંસુ ખાળ્યાં ખળાતાં નથી.

અને એ ભગીરથ તો એની સર્જેલી સૃષ્ટિમાં ભળી ગયો. જે વીરોને એણે ઉદ્ધાર્યા હતા એની સાથે કસુંબા લેવા એ તો ઊપડી ગયો!

સ:—કંઇ નહિ તો ઈ. સ. પૂર્વે પહેલી સદી પહેલાં તો ખરું જ. એમતો ભાસનું સંસ્કૃત કર્યા મળતું નથી. એ પણ ઘણો જૂનો કવિ છે.

મહાભારત વિષે વધારે વાતો કરતા અમે શ્રી. ઝવેરચંદભાઇના ઘર પાસે આવી પહોંચ્યા. છૂટાં પડતાં પહેલાં મેં તબિયત ના સમાચાર પૂછ્યા. અગાઉ જ્યારે સંધીવાનો હુમલો થયો હતો ત્યારે તેમાંથી મુક્ત થવા હોમિયોપેથિક ઇલાજ કર્યા હતા. વધારે પાવરની દવા લેતાં પહેલાં કોઇ નિષ્ણાતની સલાહ લેવી એવો સ્થાનિક ડૉકટરનો મત પડ્યા હતો. એટલે અગાઉ મુંબઈ પણ કોઇની સલાહ લીધી હતી અને વડોદરા વાળા શ્રી.ની ભટ્ટાચાર્યની સલાહ અનુસાર પણ ઉપચાર કર્યા હતા.

સ:—ભટ્ટાચાર્યને તો ફળ જ્યોતિષમાં પણ સારો રસ લાગે છે. યુવાનને ધંધાની પસંદગી કરવામાં સલાહ આપવા માટે એ વિદ્યાની પણ મદદ લઈ શકાય એ અર્થનો મેં એમનો એક લેખ વાંચ્યો.

ઝ:—એ એમાં માને છે. દવા આપે છે ત્યારે પણ નક્ષત્ર વગેરે જોઇને આપે છે.

ભાઇને હજી વાળુ કરવાનું બાકી હતું હું રજા લઈ છૂટો પડ્યો.

શનિવાર તારીખ આઠમી માર્ચે શ્રી. ઝવેરચંદભાઇને મારા ઘર પાસેથી પસાર થતા જોયા હતા. ગુજરાતી શાળાના શિક્ષકો બીજાં સ્થળોના શિક્ષકોનું અનુકરણ કરીને પોતાનો સંઘ રચવા ભેગા થયા હતા. શિક્ષકના વર્ગ તરફ એમને મેં કાયમ સહાનુભૂતિ બતાવતા સાંભળ્યા છે. એટલે લથડતી તબિયતે પણ એ સભાને પોતાની હાજરીથી પ્રતિષ્ઠા આપવા ગયા. ત્યાં વ્યાખ્યાન પણ આપ્યું મેં પછીથી સાંભળ્યું હતું કે ભાઈ દરરોજ જેટલા પ્રસન્ન દેખાતા નહોતા. હું ફરવા નીકળ્યો ત્યારે મેં એમને દૂરથી પસાર થતા જોયા. એ દહાડો એમને પરિશ્રમ પડ્યો હશે માટે ખલેલ ન કરવી એમ ધારી હું ફરવા ચાલ્યો ગયો.

૯મી માર્ચ રવિવારનો દિવસ ઊગ્યો, પસાર થયો અને સાંજના છ વાગ્યા. ભાઇની આજતો ખબર કાઢવીજ એમ મનમાં ઊગી નીકળ્યું. અને હું એમને ઘેર ગયો. આ બાજુ ઊભા રહીને પૂછ્યું, "ભાઇ છે કે?"

શ્રી. ઝવેરચંદભાઇના મકાનની બંને બાજુ ડેલીઓ છે. અંદર સળંગ ચાર ઓરડાઓ છે. વચ્ચેના ભાગમાં 'રસોડું' છે.

રસોડાની પેલી બાજુની ઓસરી ઉપરથી ચિ. બાબાનું મોં દેખાયું અને તેમણે મને ધીમે અવાજે 'આમ આવો' એમ કહ્યું.

છેલ્લા ઓરડામાં ખુરશી લઈ જવાતી મેં જોઇ. ફળિયામાં જોડા ઉતારતાં મારું મન અપ્રસન્ન થઇ ગયું. કારણ કે એ હતી ઘરમાં માંદગીની નિશાની. છેલ્લા થોડા સમયથી ભાઇની તબિયત સારી તો નહોતી જ છતાં કામ ખેંચ્યે રાખતા હતા. પલંગ પાસે મૂકેલી ખુરસીમાં બેસતાં મેં પૂછ્યું, 'ભાઈ, કેમ અચાનક તબિયત બગડી આવી?'

ઝ:—હમણાં ગેસની પીડા રહે છે.

સ:—મે કાલે સાંભળ્યું હતું હતું કે આપના ચહેરા ઉપર કાયમી પ્રસન્નતા નહોતી.

ઝ:—એ શિક્ષકોની સભામાં જ મને ગેસની પીડા જણાઇ હતી.

એ સભામાં હું હાજર નહોતો પણ મેં સાંભળ્યું છે કે સભામાં અસ્ખલિત વહેવાના સ્વભાવવાળી શ્રી. ઝવેરચંદભાઇની વાણી એ વખતે શ્રોતાઓને લથડતી જણાઇ હતી. પરંતુ એમનો જાત ઉપર એટલો કાબુ હતો કે તેઓ કેવા શારીરિક દુઃખ વચ્ચે બોલી રહ્યા છે એની આખી સભાને પ્રતીતિ થઇ નહોતી.

કાયમી સાધારણ માંદગી જેવું જ વાતાવરણ હતું શોકનું કે અતિવ્યય નું એક વાદળ ન હોતું કે ભાગ્યે વીજળી પડવાની કલ્પના પણ આવે. ભાઇએ રુચિ

નથી કહીને જમવાની ના પાડી. અમે ધીમે ધીમે વાતે વળગ્યા.

સઃ—ભાઇ, આજે આપ શું જમ્યા છો ?

ઝઃ—જમ્યો નથી. સવારે ચા લીધી છે; હમણાં જ કોકો પીધો. બપોરે ડૉક્ટર સાહેબ જોઈ ગયા છે. દવા આપી ગયા છે, પણ છાતી ઉપર દબાણ બહુ લાગે છે.

સઃ—જેને ગેસની પીડા હોય તેમને હમણાં હૃદય બંધ થઇ જશે એવી ભ્રાંતિ થાય પરંતુ એવા દર્દીઓ દીર્ઘજીવી થયા જોવામાં આવ્યા છે. તેમજ કંઈ દર્દ વગર પણ હૃદય બંધ થયાના દાખલા સાંભળવામાં આવે છે. આપ કંઇક જમજોને !

ઝઃ—બિલકુલ રુચિ નથી.

સઃ—તો તો ન જમવું જ સારું. લાંબા વખતના વ્યાધિના ઉપચાર માટે ઊંચા પાવરની દવા વાપરવામાં આવે છે પણ એ વધારે વખત વપરાય તો નુકસાન કરે. આપ એ સંબંધી વડોદરા પૂછાવી જુવોને.

ઝઃ—એમણે બિચારાએ પૂરતી તપાસ કરીને જ નિર્ણય કર્યો છે.

સઃ—આપે શિક્ષકોની સભામાં સારું કહ્યું એમ સાંભળ્યું.

ઝઃ—મેં કહ્યું કે સંગઠ્ઠન કરો તો તમારું કોક સાંભળશે. બાકી કોને શિક્ષકોની પડી છે? બંધ ન કરી શકાય માટે ખાતું ચલાવે છે.

સઃ—આગળ વધેલા દેશોમાં પણ શિક્ષકોની આર્થિક સ્થિતિ તો બીજા ધંધાદારીઓની સરખામણીમાં સારી નથી હોતી. પણ મેં ટ્રેનિંગ કોલેજમાં એક પ્રોફેસરને કહેતાં સાંભળ્યા હતા કે લડાઇ પહેલાં જર્મનીમાં શિક્ષકો કે પ્રોફેસરોને ટ્રામમાંથી ઉતરીને રસ્તો ઓળંગવાનો હોય ત્યારે પોલિસને માથે એમને સલામત લઇ જવાની ફરજ નાખવામાં આવી હતી. પ્રોફેસરોનું બેધ્યાનપણું એક કહેવત રૂપ થઈ પડ્યું છે ને?

ઝઃ—(હસીપડીને) દેખાવ ઉપરથી જ ઓળખાય તેવું કંઈક હશે.

એ એમનું છેલ્લું જ હાસ્ય. સાંજના ઓળા લંબાતા જતા હતા.

સઃ—ત્યારે આપ હમણાં સંપૂર્ણ આરામ લેજો.

ઝઃ—પધારજો

ભાઇનો સાંભળેલો એ છેલ્લો શબ્દ.

પરોઢિયાના પાંચ વાગે કોઈક મારું બારણું ખખડાવે છે. ફાનસ લઇ હું દ્વાર ઉઘાડું છું. વિદ્યાર્થીઓ આવી અને સમાચાર આપે છે. પાસેના છાત્રાલયના વિદ્યાર્થીઓ ખબર કહેવા નીકળ્યા છે. તે દારુણ શબ્દો બોલે છે:

"મેઘાણીભાઈનું અવસાન થયું."

પળ બે પળ હું એક શબ્દ બોલી શકતો નથી. પછી વિશેષ પૂછતાં કહે છે:

"હમણાં લઇ જવાની તૈયારી થાય છે."

ઘરનાં માણસોને દુઃખદ સમાચારથી વાકેફ કરી શ્રી. ઝવેરચંદભાઇને ત્યાં જાઉં છું. ગાઢ સંબંધ ધરાવનારા પ્રતિષ્ઠિત નાગરિકો આવી બેઠા છે.

અને આખરે હજારોને વિવિધ લાગણીઓથી આંદોલિત કરનાર પુરૂષપ્રવરનું શરીર ચિતા પર મૂકાયું.

ચિતા પ્રજ્વળી રહી હતી. સવારની જે ગાડીમાં દરરોજ વહેલી સવારે તૈયાર થઇને વર્ષો સુધી ભાઈ રાણપુર જતા હતા તે ફાસ્ટ ટ્રેન પસાર થઇ રહી હતી.

❋

બે પ્રસંગો

લખુભાઈ ન શાહ

એક દિવસ હું એમની ડેલીમાં પગ મૂકું છું અને મહા લોકોનું એક ટોળું જોઉં છું હું વિચારી રહ્યો છું આ લોકો 'અહિં કેમ ?' એક મહા કષ્ટ રાહ જોઈ રહ્યો છે મેઘાણીભાઈને મેં દેખ્યા નહિ ત્યાં તો હસતે ચ્હેરે આવકારતા, 'અરે ભાઈ થોડા મોડા થયા' કહી મહન લોકોની કળાની મુક્ત કંઠે વ્યાખ્યા કરવા બેસી ગયા ચિત્તમાં પ્રસન્નતા હતી હાથમાં બે નોટો પકડી રહ્યા હતા મહાને એમણે એ દસ રૂપિયા આપ્યા અને કહ્યું 'આતો ભાઈ મેં તમને ખેલ કરવા બોલાવ્યા પણ હું તમને કાંઈ આપી શકતો નથી તમે કાલે આવજો મારે તમને પ્રશસ્તિપત્ર લખી આપવું છે તે લઈ જજો'

હું વિચારી જ રહ્યો મેં કહ્યું, 'ભાઈ આજે મને સમજાય છે કે સચુ દાન કહીએ તો દાન અને ધર્મ કહીએ તો ધર્મ આ છે' તુરત જ તેમનો અવાજ ફરી ગયો ગળાના દર્દ સાથે એ કહે– ભાઈ, આપણા સમાજમાંથી બધું જ જવા બેઠું છે નષ્ટ થવા લાગ્યું છે જેટલું પકડાય તેટલું પકડીએ પોતીએ અને જીવન્ત રાખવા પ્રયાસ કરીએ આવા લોકો ટુકડા માગીને પણ આપણો પુરાણ સાચવી રહ્યા છે તેને આપણે ગુમાવવા ન જોઈએ'

કલમ પર નિર્વાહ ચલાવનાર માનવીએ ઘરને ખાનગી ખૂણેથી આવા ગરીબોને નોટો પકડાવી તેમાં એને કોઈની હાજરીની જરૂર નહોતી ફંડમાંથી પણ કીર્તિની તખ્તી ચોડવાની શરતે રૂપિયા આપવા નીકળનાર વ્યાપારીની યાદ થતા હું ચૂપ બેસી રહ્યો અને અનરથી એમને અનેક વખત પગે લાગી રજા લીધી

× × ×

એક દિવસ આવીને મેં પૂછ્યું 'ભાઈ ક્યાં ગયા ?' જવાબ મળ્યો કે ફરીને ચાલ્યા આવે છે ને હમણાં જ બેડુનના લત્તા તરફ ગયા. પૂછતા કરતો–કરતો હું ગયો અરે ! આ શું ! મેઘાણીભાઈએ હાથમાં એક દાતરડું પકડ્યું છે ને ઘેર–ઘેર પૂછી રહ્યા છે 'બાપા, તમારું દાતરડું ખોવાયું છે ?' મેં કહ્યું, 'આપ જાતે કેમ આવ્યા છો ?' તો કહે 'અરે ભાઈ, હું ફરવા ગયો હતો, આ બિચારા કોઈનું દાતરડું રસ્તામાંથી મને મળી આવ્યું. માલિક મળી જાય તો સારું એનો રોજીનો દિવસ ન પડે !'

હું બેનીકાર હતો મારા દિલને એક ઝાટકો લાગ્યો ક્યાં કાળી મજૂરી લેનારો હું અને ક્યાં કોઈની દાતરડી ખોવાય છે તો ઘેર ઘેર શોધવા નીકળનાર દેવદૂત !

સ્વામી શ્રી માધવાનંદજી મહારાજનો યોગવિદ્યાનો એક દૈવી ચમત્કાર

જોધપુર તા. ૧૨મી એપ્રિલ

ભારતવર્ષ અંતકાળથી તેના આધ્યાત્મિક અને યોગવિદ્યા માટે વિશ્વભરમાં પ્રસિદ્ધ છે. આજના પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના ભૌતિક વિદ્યાના સમયમાં એ વિદ્યાના અસ્તિત્વને ઘણાઓ ભૂલી ગયા છે. એ સંસ્કૃતિની વિદ્યા કેટલી પ્રબળ હતી તેની એક જીવંત ઘટના આધ્યાત્મવાદ અને યોગવિદ્યામાં ન માનનારાઓ માટે રજપુતાનાના લોકપ્રિય અને ગુરુશ્રી સ્વામીજી શ્રી માધવાનંદજીના દૈવી ચમત્કાર પરથી બની છે. સ્વામીજી ઉત્તર હિંદ વિગેરે બાજુની જનતા અને જોધપુર, ઈડર વગેરે મોટા રાજકુટુંબોમાં ભારે માન અને પ્રેમથી પૂજાય છે.

થોડા જ દિવસો પરની આ વાત છે. સ્વામીજી શ્રી માધવાનંદજીએ યોગવિદ્યાનો એક દૈવી ચમત્કાર કરી બતાવ્યો છે. આજે એ વાતે અનેક રાજકુટુંબો અને જોધપુરની જનતામાં ભારે રસ પેદા કરી દીધો છે.

જોધપુરના પુરાતન કિલ્લામાં અમુક સ્થળે જમીનમાં ચોક્કસ ઊંડાણમાં અમુક વસ્તુઓ છે એમ સ્વામીજીએ યોગવિદ્યાનો પરચો જોવા મળેલી મેદની સમક્ષ જાહેર કર્યું હતું.

સ્વામીજીની આ જાહેરાત વખતે જોધપુરના યુવરાજશ્રી બડા મહારાજ કુમારસાહેબ પણ હાજર હતા.

સ્વામીજીના જણાવ્યા પ્રમાણે કિલ્લાના જૂના મહેલોમાં ખોદકામ કરતાં દરેકેદરેક ચીજો જણાવેલી ઉંડાઈમાંથી મળી આવી હતી. જેમાં જૂનાં ઘરેણાં, કપડાં, નાળિયેર વગેરે વસ્તુઓ હતી. આ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત થવાથી સ્વામીશ્રી માધવાનંદજી મહારાજ જોધપુરની ઐતિહાસિક સમય પરની સંસ્કૃતિ પર ભારે પ્રકાશ પણ પડયો છે.

દેવી ભુવન, રાતાનાડા (જોધપુર)

સ્વામીજીની આ યોગવિદ્યાના ચમત્કારનો પ્રભાવ ખુદ જોધપુર રાજકુટુંબ પર પડયો છે.

જોધપુરના યુવરાજ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિવાળા વાતાવરણમાં ઉછેરાયા હોઈ સ્વામીજીના કહેવા પ્રત્યે પ્રથમ વિશ્વાસ બેઠો ન હતો પણ બધી ચીજો જણાવ્યા પ્રમાણે મળી જતાં યોગવિદ્યાના અસ્તિત્વનો કુમારશ્રીએ તુરતજ સ્વીકાર કર્યો હતો.

